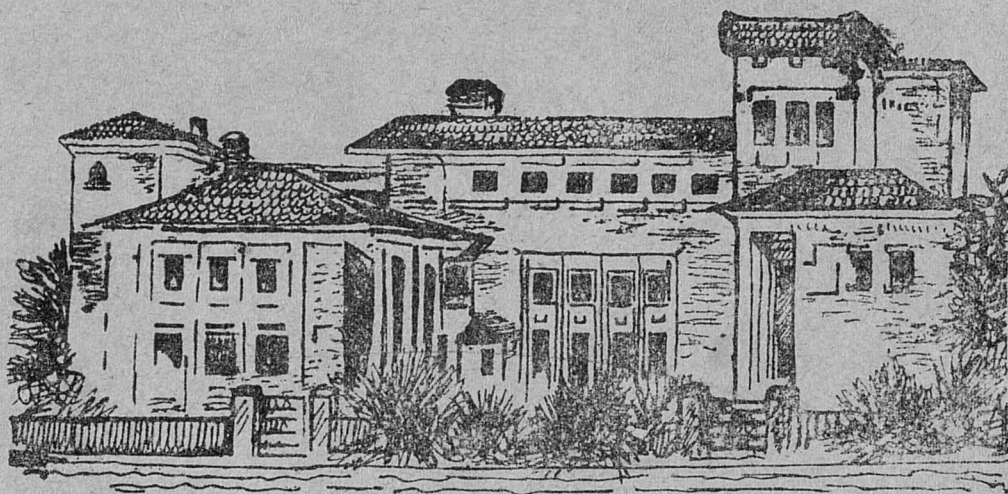

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă. tomul 2, 1991

11–12

Noiembrie — Decembrie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), PAUL CERNOVODEANU,
VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CONSTANTINIU, EUGEN DE-
NIZE, MIHAI OPRÎTESCU, GEORGETA PENELEA FILITTI,
NAGY PIENARU, APOSTOL STAN, ION STANCIU,
ANATOL ȚĂRANU

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble.
În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzori de
presă prin întreprinderi și instituții. Prețul unui abonament este
de 180 lei.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ROMPRES-
FILATELIA. Departamentul Export-Import, presă P. O. Box
12 — 201. Telex 10 376 prsfi r — București, Calea Griviței nr.
64 — 66.

REDACȚIA

ION STANCIU (*redactor șef adjunct*)
MIHAI OPRÎTESCU
NAGY PIENARU

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru
schimb precum și orice corespondență se
vor trimite pe adresa redacției revistei
„REVISTA ISTORICĂ”.

Adresa Redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247 — București, tel. 50.72.41.

www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOM II, NR. 11—12

Noiembrie—Decembrie 1991

S U M A R

PRACTICĂ ȘI TEORIE ÎN ISTORIE

RADU MANOLESCU, Teorie, metodologie și terminologie în istorie (cu referire la medievalistică)	615
PAUL CERNOVODEANU, Nicolae Iorga și istoria românilor „prin cei mici”	625
ANDREI PIPPIDI, Reformă sau declin. A doua perioadă a studiilor sud-est europene în România	641

STRUCTURI NOBILIARE ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ

IOLANDA ȚIGHILIU, Boierimea din Țara Românească (secolele XIV—XVII) : componentă și evoluție structurală	651
IOAN-AUREL POP, Privilegii obținute de români în epoca domniei lui Matia Corvinul .	667

★

ȘTEFAN ANDREESCU, „Sultanul Jahja” și Radu vodă Mihnea : un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII	679
---	-----

SURSE INEDITE

O scrisoare inedită a lui Ion C. Brătianu din august 1862 (<i>Grigore Chiriță</i>)	701
--	-----

OPINII

Pe marginea unui volum de documente privind domnia lui Al. I. Cuza (<i>Sever Catalan și Valeriu Stan</i>).	703
--	-----

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Simpozion național : 50 de ani de la intrarea României în cel de-al doilea război mondial (*Mihai Oprișescu*) ; Pactul Molotov-Ribbentrop și Basarabia. Note asupra Con-

„Revista istorică”, tom II, nr.11—12, p. 611—734, 1991

ferinței internaționale de la Chișinău (<i>Apostol Stan</i>) ; Al XI-lea Simpozion național de istorie și retrologie agrară a României (<i>P. I. Panail, C. Mocanu</i>) ; Călătorie de documentare în Marea Britanie (<i>Beatrice Marinescu și Valeriu Stan</i>) ; † Maria Holban, 1901–1991 (<i>Andrei Pippidi</i>)	707
--	-----

RECENZII

VLAD GEORGESCU, <i>Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944–1977</i> (Colecția „Clio fără masă”), Ion Dumitru-Verlag, München, 1981, 160 p. (<i>Nicolae Marinică</i>)	715
ERIK FÜGEDI, <i>Castle and society in medieval Hungary (1000–1437)</i> , Akadémiai Kiadó, Budapest (Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 187), 1986, 162 p. (<i>Viorel Achim</i>)	717
FABIENNE REBOUL-SCHERRER, <i>La vie quotidienne des premiers instituteurs 1833–1882</i> , Préface de Mona Ozouf, Hachette, Paris, 1989, 312 p. (<i>Mirela Luminița Murgescu</i>)	718
* * * <i>Turquie, Moyen-Orient, Communauté Européenne. Actes du Colloque de Chantilly 15–17 septembre 1987</i> . Édités par Jacques Thobie et Salgur Kancal, L'Harmattan, Paris, 1989, 396 p. (<i>Marian Stăroia</i>)	720
BULETIN BIBLIOGRAFIC	723

REVISTA ISTORICĂ

NOUVELLE SÉRIE

TOME II, N°s 11–12

Novembre – Décembre 1991

S O M M A I R E

PRATIQUE ET THÉORIE DE L'HISTOIRE

- RADU MANOLESCU, Théorie, méthodologie et terminologie de l'histoire (L'exemple de l'étude du Moyen Âge) 615
- PAUL CERNOVODEANU, Nicolae Iorga et l'histoire des Roumains „par les humbles” 625
- ANDREI PIPPIDI, Réforme ou déclin. La deuxième période des études sud-est européennes en Roumanie 641

STRUCTURES NOBILIAIRES DANS LA SOCIÉTÉ ROUMAINE

- IOLANDA ȚIGHILIU, Les boyards de Valachie (XIVe–XVIIe siècles) : composition et évolution structurelle 651
- IOAN AUREL POP, Les privilèges obtenus par les Roumains pendant le règne de Mathias Corvin 667

- ȘTEFAN ANDREESCU, „Le sultan Jahja” et le prince Radu Mihnea : un épisode de l'histoire de la mer Noire au VIIe siècle 679

SURCES INÉDITES

- Une lettre inédite de Ion C. Brătianu d'août 1862 (*Grigore Chiriță*) 701

OPINIONS

- En marge d'un volum de documents sur le règne d'Alexandre I. Cuza (*Sever Catalan et Valeriu Stan*) 703

„Revista Istorică”, tom II, nr. 11–12, p 611–734, 1991

LA VIE SCIENTIFIQUE

- Le symposium national : 50 ans depuis l'entrée de la Roumanie dans la deuxième guerre mondiale (*Mihai Oprîşescu*) ; Le Pacte Molotov-Ribbentrop et la Bessarabie. Notes sur la Conférence internationale de Chişinău (*Apostol Stan*) ; Le XIe Symposium national d'histoire et rétrologie agraires de la Roumanie (*P. I. Panait, C. Mocanu*) ; Voyage de documentation en Grande Bretagne (*Beatrice Marinescu et Valeriu Stan*) ; † Maria Holban, 1901–1991 (*Andrei Pippidi*) 707

COMPTES RENDUS

- VLAD GEORGESCU, *La politique et l'histoire. Le cas des communistes roumains 1944–1977* (Collection „Clio sans masque”), Ion Dumitru-Verlag, München, 1981, 160 p. (*Nicolae Marinică*) 715
- ERIK FÜGEDI, *Castle and society in medieval Hungary (1000–1437)*, Akadémiai Kiadó Budapest (Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 187), 1986, 162 p. (*Viorel Achim*) 717
- FABIENNE REBOU-SCHERRER, *La vie quotidienne des premiers instituteurs 1833–1882*, Préface de Mona Ozouf, Hachette, Paris, 1989, 312 p. (*Mirela Luminîţa Murgescu*) 718
- * * * *Turquie, Moyen-Orient, Communauté Européenne. Actes du Colloque de Chantilly 15–17 septembre 1987*. Édités par Jacques Thobie et Salgur Kancal, l'Harmattan, Paris, 1989, 396 p. (*Marian Stroia*) 720
- BULLETIN BIBLIOGRAPHIQUE 723

TEORIE, METODOLOGIE ȘI TERMINOLOGIE ÎN ISTORIE (CU REFERIRE LA MEDIEVISTICĂ)

RADU MANOLESCU

Cercetarea și transmiterea rezultatelor cercetării în istorie — ca, de altfel, în oricare alt domeniu al științei — implică o corelare strânsă între teoria (concepția), metodologia și terminologia ei,¹ astfel încât această triadă să reflecte corect și clar exigențele celor două etape.

1. Istoria, ca știință de sinteză, se ocupă, ca obiectiv primordial, cu studierea, în funcție de ideile dominante ale vremii, a dezvoltării umanității, adică a structurilor și proceselor economice, sociale, politice, spirituale, instituționale susceptibile de a se desfășura și a se modifica în timp.²

De aceea, în funcție de acest obiectiv, redarea reală a procesului istoric impune tratarea lui într-o imagine totală sau globală.³ Ea implică cercetarea și înfățișarea evoluției comunităților umane într-o epocă și arie stabilită, în totalitatea și în interdependența condițiilor și manifestărilor vieții lor materiale și spirituale: mediul înconjurător (geografic, climatic, ecologic) și acțiunea omului de adaptare la mediu și de transformare a acestuia; condițiile materiale (tehnica, sectoarele primar, secundar și terțiar ale activității economice); comunitățile umane din punct de vedere demic, al structurii sociale și al mișcărilor social-politice; evenimentele politice interne și externe; manifestările și creațiile spirituale; instituțiile corespunzătoare vieții economice, sociale, politice, spirituale; locul și rolul personalităților.⁴

În comparație cu studierea, uneori desprinsă din contextul istoric de ansamblu, a unor evenimente și personalități din perioade istorice scurte, practică de istoriografia denumită evenimentială, factografică

¹ Pentru problemele referitoare la teoria, metodologia și terminologia istoriei, a se vedea: *Aujourd'hui l'histoire*, Paris, 1974; *Faire de l'histoire*, sous la direction de J. Le Goff et P. Nora, vol. 1—3, Paris, 1974—75; *L'histoire et ses méthodes*, volume publié sous la direction de Ch. Samaran, Bruges, 1967; *Interdisciplinaritatea și științele umane*. Traducere din lb. franceză, București, 1986; Em. Le Roy Ladurie, *Le territoire de l'historien*, vol. I, Paris, 1977; R. Manolescu, *Ev mediu și feudalism (concept, obiective, metode de cercetare)*, în „Revista de istorie”, 1982, nr. 7, p. 835—843; *La nouvelle histoire*, sous la direction de J. Le Goff et R. Chartier, Paris, 1978; G. Topolski, *Metodologia istoriei*, București, 1987.

² L. Apostel, *Științele umane: mostre de relații interdisciplinare*, în *Interdisciplinaritatea și științele umane*, p. 255; W. J. Mommsen, *Istoria*, *ibidem*, p. 349—350, 355—356.

³ J. Le Goff, P. Toubert, *Une histoire totale du Moyen Age est-elle possible?*, în *Actes du 100e Congrès National des sociétés savantes*, tom. I, Paris, 1977, p. 31—44.

⁴ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 840.

sau narativă,⁵ cercetarea factorilor esențiali ai procesului istoric, ca raportul om-mediul, evoluția economică, a structurilor sociale sau a organizării social-politice, manifestările și creațiile spirituale, implică abordarea lor la nivelul unor comunități numeroase sau relativ numeroase și într-o perioadă mai îndelungată, așa-numita „durată lungă”.⁶ În lumea medievală, bazată pe o economie agrară dominantă, pe o structură socială și instituțională ierarhizată, ritmul evoluției era, ca în oricare societate predominant rurală, lent, iar tradiția tenace; ca atare, cercetarea factorilor esențiali ai procesului istoric impune, mai mult decât pentru epocile istorice care au succedat evului mediu, urmărirea lor pe o perioadă mai îndelungată.

Abordarea tematicii la nivelul unor comunități numeroase sau relativ numeroase și al unei „durate lungi” implică o medievistică axată pe reliefaarea factorilor permanenți și decisivi ai procesului istoric, care să ofere posibilitatea reconstituirii istorice nu a unui ev mediu de suprafață, ci a unui „ev mediu al adâncurilor”.⁷ Este de înțeles că o tratare globală a istoriei evului mediu privește proceesele la nivel atât macroistoric (istoria umanității, a unei țări, a vieții economice, sociale, politice, instituționale, spirituale etc.), cât și microistoric (monografia unei localități, a unei instituții, istoria unui eveniment etc.).

O redare reală a procesului istoric impune totodată tratarea lui într-o imagine universală, implicând cercetarea evoluției ariilor și centrelor de civilizație în interdependența lor și marcarea ponderii și a rolului lor în istoria umanității. De aceea, o reprezentare reală a istoriei naționale în ansamblul său sau în unele aspecte ale sale implică și o luare în considerare a contextului istoric în care a avut loc, cu marcarea conexiunilor și influențelor reciproce dintre diferitele domenii ale procesului istoric,⁸ în cazul istoriei României îndeosebi în contextul său istoric central și sud-est european.

2. Progresul cercetării și cunoașterii științifice în general și concepția unei viziuni globale asupra procesului istoric în special explică de ce este imperios necesară o imagine nu numai globală, ci și aprofundată asupra acestui proces, o imagine doar panoramică, deși utilă pentru informarea generală, fiind fatal superficială și incompletă.⁹ De aceea, paralel cu extinderea tematică spectaculară a domeniului cercetării istorice, consecință a abordării sale globalizante, a avut loc și o accentuare a specializării, manifestată aproape în toate zonele de investigare. În aceste condiții, s-a accentuat contactul istoriei cu alte discipline având un profil mai apropiat sau chiar mai îndepărtat de al său, rezultate și metode ale acestora fiind preluate de istorie și adaptate cerințelor sale specifice. Astfel, pentru a putea să realizeze obiectivele tematice decurgând dintr-o imagine globală

⁵ W. J. Mommsen, *Narrative History and Structural History: Past, Present, Perspectives*, in *Rapports*, II, Stuttgart, 1985, p. 839–842 (XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart, 1985).

⁶ L. Boia, *Durata istoriei: metamorfozele unui concept*, în „Revista de istorie”, 1983, nr. 6, p. 588–604; F. Braudel, *Histoire et sciences sociales. La longue durée*, în idem: *Écrits sur l'histoire*, Paris, 1969, p. 41–83; M. Vovelle, *L'histoire et la longue durée*, în *La nouvelle histoire*, p. 316–343.

⁷ J. Le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, București, 1970, p. 43.

⁸ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 839–840.

⁹ M. Dufrenoy, *Arta*, în *Interdisciplinaritatea și științele umane*, p. 395.

asupra procesului istoric, istoria a trebuit să recurgă la ajutorul unor discipline aparținând atât științelor sociale cât și celor ale naturii, de ale căror rezultate și metode depinde într-o măsură tot mai mare progresul cercetării istorice.¹⁰

Apelul istoricilor la atari discipline se reflectă atât în folosirea rezultatelor lor, cât, mai ales, în aplicarea metodelor și tehnicilor acestora la procesele și evenimentele istorice și în nașterea unui șir de discipline ale științelor sociale sau ale științelor naturii cu specific istoric. Uneori, rezultate și metode ale acestora au fost reînoțite și au dat naștere unor discipline limitrofe sau „de frontieră”, cu specific istoric. Astfel, creșterea interesului pentru problemele actuale ale climatologiei, ecologiei, demografiei etc. a generat, prin proiectarea și aplicarea metodelor și tehnicilor lor actuale la trecut, noi discipline cu specific istoric, precum climatologia istorică, ecologia istorică, demografia istorică etc. De aceea, pentru a realiza o imagine globală asupra procesului istoric, istoricii apelează la rezultate și metode procurate de un șir crescând de discipline limitrofe, ale căror domenii de cercetare constituie teme de investigare istorică.¹¹ Rezultatele și metodele lor sînt aplicabile fie procesului istoric în ansamblul său, fie anumitor domenii ale sale. Fără pretenția inventarierii lor — inventariere a cărei principală deficiență ar fi caracterul său fatal incomplet — se constată că istoricii apelează, cu precădere, pentru istoria mediului înconjurător la geografie istorică, climatologie istorică, ecologie istorică, onomastică și toponomastică istorică, pentru viața economică la istoria tehnicii, științe economice, statistică, pentru viața socială la demografie istorică, antropologie, etnologie, sociologie, pentru viața politică internă și externă la politologie, polemologie, pentru viața spirituală la istoria științei, culturii și artei, istoria religiilor, istoria mentalităților, istoria imaginarului, psihanaliza istorică, pentru instituții la istoria dreptului etc.¹² Este totodată de remarcat că disciplinele limitrofe istoriei, pentru a reconstitui condițiile istorice în cadrul cărora operează, trebuie să facă ele însele apel la concepția și metoda de cercetare istorică. În același timp, ele se sprijină pe rezultate și metode de investigare ale unor discipline mai mult sau mai puțin limitrofe lor, demografia istorică, de exemplu, apelînd la statistică, biologie și medicină umană, antropologie etc. Totodată, un înalt standard teoretic și metodologic al acestor discipline este o condiție esențială pentru progresul științei — în cazul de față istoria — care apelează la rezultatele și metodele lor de investigare.¹³

O tendință majoră a cercetării istorice — ca și a celorlalte științe sociale sau ale naturii — o constituie astfel adîncirea relațiilor de interdisciplinaritate dintre istorie și disciplinele limitrofe ei, astfel încît, interdisciplinară prin orientările și cerințele sale fundamentale, istoria devine interdisciplinară și prin exigențele cercetării.¹⁴

Lărgirea tematicii și accentuarea caracterului interdisciplinar al istoriei impun amplificarea și diversificarea documentării, izvoarelor

¹⁰ W. J. Mommsen, *op. cit.*, p. 351—353.

¹¹ *Ibidem*, p. 365—366.

¹² L. Apostel, *op. cit.*, p. 185—252.

¹³ I. Drăgan, *Un mod de gândire și cercetare indispensabil pentru progres în știință, în Interdisciplinaritatea și științele umane*, p. 86.

¹⁴ W. J. Mommsen, *op. cit.*, p. 358.

tradiționale adăugându-li-se cele insuficient folosite sau neglijate.¹⁵ De aceea, tipologia izvoarelor medievale a devenit sensibil mai largă, iar ponderea în cercetare a variatelor categorii de izvoare a fost reevaluată. Mărturiilor izvoarelor scrise li se adaugă cele ale izvoarelor nescrise, îndeosebi vestigii ale culturii materiale. Paralel cu izvoarele scrise tradiționale narative și documentare, sînt tot mai amplu folosite surse documentare insuficient exploatate (recensăminte cadastrale și fiscale, registre domeniiale, parohiale, notariale, vamale, portuare etc.). În folosirea tuturor acestor surse sînt vizibile amplificarea „chestionarului”, în funcție de care se realizează investigarea, și confruntarea lor critică, în vederea procurării de informații concludente și semnificative, menite să răspundă cerințelor tot mai complexe ale realizării unei istorii globale.

Tehnica cercetării izvoarelor medievale trece de asemenea printr-un proces de perfecționare. Pentru cercetarea izvoarelor documentare scrise, istoria continuă să facă apel la disciplinele auxiliare (speciale) ale istoriei, a căror grupare, concepută nu ca o înșiruire „ierarhică” în funcție de importanța lor, ci ca o succesiune a studierii lor astfel încît, în condițiile conexiunii lor, unele să constituie o temelie indispensabilă pentru însușirea celorlalte, poate fi următoarea: epigrafie-paleografie-cronologie-genealogie-heraldică - sigilografie - metrologie - numismatică - diplomatică - arhivistică-bibliologie-muzeologie, cu texte exprimate în variate limbi vechi și moderne. Ca și în cazul disciplinelor limitrofe istoriei, conexiunea lor cu istoria este bidirecțională, în sensul că istoria le oferă contextul istoric al evoluției lor, în timp ce, prin rezultatele și metodele lor, ele procură istoriei materialul documentar necesar investigației istorice. Totodată științelor auxiliare (speciale) ale istoriei le sînt proprii un șir de raporturi reciproce a căror cunoaștere contribuie la însușirea și folosirea fiecăreia dintre ele.

Cresterea numărului și a rolului disciplinelor limitrofe și auxiliare ale istoriei nu a dus însă la pulverizarea istoriei într-un șir de discipline distincte, ea păstrîndu-și identitatea, prin obiectivele propuse și metodele folosite. Între ea și disciplinele cu care se găsește în conexiune se crează un raport de interdisciplinaritate cu valențe bidirecționale, în care istoria deține un rol coordonator.¹⁶ Acest raport ar putea fi redat schematic astfel :

istorie (ca disciplină coordonatoare)

discipline limitrofe
sau „de frontieră”

discipline auxiliare sau speciale
(pentru cercetarea izvoarelor)

Metodelor și tehnicilor tradiționale ale cercetării istorice li se adaugă metode și tehnici noi sau perfecționate, de la fotografierea aeriană a urmelor așezărilor dispărute, la studierea vestigiilor materiale prin procedee fizice, chimice sau biologice și la prelucrarea automată a informației. Astfel, pentru cercetarea proceselor istorice de durată lungă este necesar un

¹⁵ *Ibidem*, p. 357.

¹⁶ *Ibidem*, p. 367.

material documentar nu numai bogat, ci și de o anumită omogenitate și continuitate, care să permită reconstituirea procesului analizat în complexitatea și continuitatea lui. Pentru cercetarea evoluției mediului înconjurător, a vieții economice, a structurilor demografice și sociale, a instituțiilor etc. de-a lungul unei perioade istorice date, se impune folosirea unor fonduri documentare omogene și continue (recensăminte cadastrale și fiscale, registre domeniale, parohiale, vamale, portuare, notariale etc.), în măsură să ofere cercetătorilor materiale cuantificabile. Cercetarea proceselor istorice de durată lungă pe baza unor fonduri documentare cuantificabile a dus la constituirea istoriei seriale¹⁷ sau, mai corect, a metodei istorice seriale, care își propune măsurarea evoluției unui proces sau fenomen istoric pe baza unor serii de unități omogene și continue. Pentru investigarea acestei evoluții, metoda istorică serială apelează, de regulă, la prelucrarea automată a datelor, cu ajutorul unui ordinator programat.¹⁸ Deoarece evul mediu aparține, în ansamblu, perioadei „prestatistice” și dispune de materiale documentare cuantificabile restrinse, metoda istorică serială poate fi aplicată numai anumitor domenii, zone și epoci. Este, de asemenea, evident că o metodă istorică strict serială ar da naștere unei imagini incomplete sau chiar deformate asupra procesului istoric, dacă stabilirea datelor seriale, care reprezintă, în fond, numai o etapă pregătitoare a elaborării, nu ar fi urmată de interpretarea și evaluarea acestor date în raport cu ansamblul procesului istoric cercetat.¹⁹

Lărgirea tematicii și abordarea interdisciplinară a problemelor istoriei, diversificarea izvoarelor folosite și a metodelor de investigare duc, implicit, la formule noi de organizare a cercetării, desfășurată în echipe alcătuite multidisciplinar, istoricilor, care constituie nucleul coordonator, alăturându-li-se, în funcție de tema cercetată, specialiști din disciplinele limitrofe istoriei²⁰ și din științele auxiliare ale acesteia.

Specialiștii grupați într-o echipă de cercetare trebuie să desfășoare nu numai o activitate colectivă de acțiuni juxtapuse, ci să realizeze o cooperare organică, menită să dea unitate temei cercetate.²¹ În același timp, menținerea identității istoriei ca disciplină și realizarea cerințelor sale interdisciplinare implică un amplu program de restructurare a sistemului tradițional de formare a istoricilor, de reevaluare a pregătirii lor în raport cu exigențele teoretice și metodologice care le stau în față.²²

3. Înnoirea concepției asupra istoriei și preocuparea de a realiza o imagine globală asupra ei impun o revedere a tematicii și a terminologiei istorice (cu referire la evul mediu), astfel încât procesele și fenomenele care au avut loc să fie redade printr-o tematică cuprinzătoare și prin termeni corespunzători.

¹⁷ P. Chaunu, *Histoire serielle, bilan et perspectives*, în „Revue roumaine d'histoire”, 1970, nr. 3, p. 459—489; F. Furet, *Le quantitatif en histoire*, în *Faire de l'histoire*, vol. I, p. 42—61.

¹⁸ L. Fossier, *Informatique et documents médiévaux*, în „Annales. E.S.C.”, 1976, nr. 6, p. 1131—1142.

¹⁹ J. Le Goff, P. Toubert, *op. cit.*, p. 42.

²⁰ W. J. Mommsen, *op. cit.*, p. 367.

²¹ Jun Ki, *Studiul unor probleme puse de mediul înconjurător*, în *Interdisciplinaritatea și științele umane*, p. 482.

²² W. J. Mommsen, *op. cit.*, p. 367.

Ca oricare definiție, în care se tinde la sublinierea esenței, dar se ajunge uneori la estomparea nuanțelor, și termenii istorici au fost definiți din unghiuri de vedere variate.

În cercetarea mediului înconjurător, conceput ca un cadru al desfășurării vieții și activității omenești, istoricul se referă la factorii geografici, ²³ climatici ecologici. ²⁴

În cercetarea vieții economice, evoluția acesteia poate fi urmărită în funcție de cele trei sectoare ale sale: sectorul primar, cuprinzând culegerea, recoltarea și extragerea alimentelor și a materiilor prime (economie agrară, exploatarea pădurii, pescuit, minerit), sectorul secundar, incluzând prelucrarea produselor din sectorul precedent (meșteșuguri), sectorul terțiar, cuprinzând transporturile, comerțul, operațiile bănești, prestări de servicii etc., ²⁵ în activitatea celor trei sectoare menționate fiind incluse și tehnicile aferente fiecăruia dintre ele.

În cercetarea vieții sociale, evoluția acesteia se poate face din punct de vedere demic, ²⁶ al structurilor sociale, al confruntărilor și mișcărilor social-politice.

Societatea medievală în ansamblul ei era structurată în funcție de criterii socio-profesionale și socio-juridice.

Criteriile socio-profesionale au la bază raporturile de proprietate și ocupațiile: proprietari funciari feudali laici și eclesiastici, țărani liberi mici proprietari de pământ; țărani dependenți, formați din țărani șerbi, neliberi juridic și dependenți socio-economic pentru lotul de pământ aparținând domeniului feudal și țărani „liberi în dependență”, adică liberi juridic dar dependenți socio-economic pentru lotul de pământ aparținând domeniului feudal; orășeni, alcătuiți din patriciat, meșteșugari, mineri, corăbieri, negustori, zarafi-cămătari; elemente marginale. ²⁷

Criteriile socio-juridice aveau la bază împărțirea populației în funcție de poziția sa socio-profesională și de statutul său juridic, ea fiind alcătuită „trinitar” din starea întâia (clerul, format din proprietarii funciari feudali eclesiastici), starea a doua (nobilimea, formată din proprietarii funciari feudali laici care prestau slujbe feudo-vasalice militare sau civile) și starea a treia (restul populației).

În ce privește statele medievale, este posibilă o grupare pe tipuri statale, în funcție de evoluția lor istorică: state continuatoare și restauratoare ale Imperiului Roman, ca Imperiul bizantin, regatele romano-germanice, imperiul carolingian, imperiul romano-german; state născute în evul mediu, ca statele slave, califatul arab, sultanatele turcice, Imperiul otoman, hanatele popoarelor de stepă; state centralizate politic, conduse

²³ Vezi: *Montagnes, fleuves, déserts, fôrcs : barrières, lignes de convergence?*, în *Rapports*, I, Stuttgart, 1985, p. 315—350 (*XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart, 1985*).

²⁴ L. Boia, *Climatologia istorică*, în „Revista de istorie”, 1979, nr. 6, p. 1119—1130; P. Cernovodeanu, *Importanța mediului înconjurător pentru demografia istorică*, în „Revista de istorie”, 1984, nr. 5, p. 422—429; Em. Le Roy Ladurie, *L'histoire de la pluie et du beau temps*, în idem, *Le territoire de l'historien*, tom. I, p. 511—536.

²⁵ G. Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris 1969, p. 193.

²⁶ J. Dupaquier, *Pour la démographie historique*, Paris, 1984; V. Trebici, *Demografia și istoria: spre o nouă sinteză?*, în „Revista de istorie”, 1984, nr. 5, p. 417—421.

²⁷ R. Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, 1974, p. 152—155, 174—180; idem, *La structure sociale des villes de l'Europe Occidentale aux XIe—XVe siècles*, în „Analele Universității din București, Istorie”, 1987, p. 9—16.

succesiv de monarhii senioriale, monarhii ale „stărilor” și monarhii absolute; state divizate politic, ca Imperiul german, Italia, statele balcanice; la hotarul dintre evul mediu și epoca modernă se constituie republica burgheză timpurie, ca Provinciile Unite (Olanda).²⁸

În abordarea vieții spirituale,²⁹ istoricii operează frecvent cu termeni precum: cultură-civilizație, mentalitate-ideologie. Ca și ceilalți termeni ai istoriei, și cei referitori la cultură, civilizație, mentalitate, ideologie au fost priviți și redați din puncte de vedere variate și adesea controversate.

Cultura poate fi considerată ca un ansamblu al creațiilor și manifestărilor spirituale și al căilor de difuzare și de receptare a lor în societate, iar civilizația — ca un ansamblu al activităților și realizărilor materiale și spirituale și al mijloacelor de răspîndire și de folosire a lor în societate (realizări tehnice și economice, viață socială, instituții, creații culturale și artistice, fel de trai etc.). Deci sfera civilizației este considerată a fi mai largă decît a culturii, reprezentînd rezultatul procesului istoric în globalitatea lui. Desfășurate în strînsă conexiune, ele nu se opun ci se completează în sensul: cultura depinde de civilizație, care-i crează condițiile istorice de manifestare, după cum civilizația beneficiază de creațiile spirituale și de răspîndirea lor.

Mentalitatea poate fi considerată ca un ansamblu de stări de spirit (sensibilități, atitudini, comportări) în raport cu lumea și cu societatea, manifestat, sub o formă neelaborată, pe cale individuală sau colectivă, iar ideologia — ca un ansamblu de reprezentări asupra lumii și societății făcute cunoscute sub o formă conceptualizată, sistematizată, de către oameni de cultură sau de către instituții specializate (biserică, învățămînt, justiție). Așa dar, ideologia reprezintă o formă evoluată a mentalității. Referitor la folosirea termenilor de mentalitate și ideologie, considerăm că nu există o mentalitate și o ideologie medievală în general, ci mentalități și ideologii medievale, în funcție de evoluția structurii sociale și a intereselor și aspirațiilor componentilor ei, ca și a gradului de cultură și civilizație în ansamblul lor. Există „mentalități comune”, care reflectă atitudinea și comportamentul oamenilor față de probleme omenești și naturale (viață, moarte, epidemii, fenomene ale naturii), ca și „mentalități de clasă”, legate de grupurile sociale.³⁰ Totodată între mentalitate și ideologie este o conexiune permanentă și strînsă, manifestările lor înlănțuindu-se și întrepătrunzîndu-se, astfel încît hotarul dintre ele este adesea instabil și dificil de trasat.

²⁸ R. Manolescu, *Statul feudal. Evoluție istorică în Europa apuseană*, în „Studii și articole de istorie”, XLVII—XLVIII, 1983, p. 256—274.

²⁹ Ph. Ariès, *L'histoire des mentalités*, în *La nouvelle histoire*, p. 402—423; L. Boia, *Istoria mentalităților cu privire specială asupra școlii de la „Annales”*, în „Revista de istorie”, 1980, nr. 5, p. 937—952; G. Duby, *Le Moyen Age (Histoire sociale et histoire des mentalités)*, în *Aujourd'hui l'histoire*, p. 201—217; J. Le Goff, *Les mentalités. Une histoire ambiguë*, în *Faire de l'histoire*, vol. III, p. 76—94; P. Loewenberg, *Historical Method, the subjectivity of the researcher and Psychohistory*, în *Rapports*, I, Stuttgart, 1985, p. 634—640; E. Patlagean, *L'histoire des mentalités*, în *La nouvelle histoire*, p. 249—269; M. Vovelle, *Idéologie et mentalités*, Paris, 1983; vezi și *Anthropologie, Histoire sociale, Histoire culturelle*, în *Grands thèmes, Méthodologie, Sections chronologiques*, Madrid, 1990, p. 173—206 (17° Congreso Internacional de Ciencias Historicas..., Madrid, 1990).

³⁰ J. Le Goff, *Les mentalités*, p. 90.

În ce privește instituțiile, ele pot fi definite ca orice formă sau manifestare din viața societății (în plan economic, social, politic, spiritual) care, printr-un proces de organizare în jurul unor obiective și funcțiuni specifice, este reglementată prin legiuiri cutumiare și drept scris. Instituțiile se află în conexiune, se interferează și se condiționează reciproc, constituindu-se în ansambluri sau sisteme de instituții.³¹

În acest domeniu, istoricul operează cu termeni privind instituțiile economice (breaslă sau corporație, gildă sau hansă, companie, bancă, bursă), sociale (obște sătească, clasă socială, stare socială), politice (centrale : stat, monarhie, republică, adunare reprezentativă a stărilor sociale : State Generale, Parlament, Cortesuri, Dietă, Seim, Zemski Sobor și locale : comitat, consiliu municipal), ecleziastice (biserica, papalitate, episcopat, mănăstire), culturale (învățământ preuniversitar, Universitate) etc.

Dacă evoluția teoriei (concepției) istoriei impune o adaptare a metodologiei și a terminologiei istorice cerințelor sale teoretice, la rîndul lor ultimele două oferă mijloacele necesare realizării acestor cerințe, astfel încît funcționarea unitară și interdependentă a triadei teorie (concepție)-metodologie-terminologie constituie o condiție esențială a cercetării și a transmiterii rezultatelor ei.

THÉORIE, MÉTHODOLOGIE ET TERMINOLOGIE DE HISTOIRE (L'EXEMPLE DE L'ÉTUDE DU MOYEN-ÂGE)

Résumé

Dans cette étude l'auteur se propose d'examiner l'étroite connexion de la théorie (conception), de la méthodologie et de la terminologie de l'histoire dans la recherche et dans la transmission de la recherche historique.

L'histoire, science de synthèse, a le but de faire connaître le processus historique par une image globale, en présentant l'évolution des communautés humaines dans la totalité et l'interdépendance de leurs conditions matérielles et spirituelles : le milieu ambiant, la vie économique et sociale, les événements politiques, les manifestations spirituelles, les institutions, surtout pendant un grand laps de temps (la longue durée).

Pour tracer une image globale et, en même temps, approfondie du processus historique, les historiens font appel à un nombre de plus en plus croissant de disciplines limitrophes ou de frontière (la climatologie et l'écologie historique, l'histoire de la technique, la démographie historique, la sociologie, la polytologie, l'histoire des mentalités, la psychanalyse historique etc.), méthode interdisciplinaire qui leur donne la possibilité de mieux connaître la complexité du passé.

³¹ *Instituțiile feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1988, p. VII—VIII.

L'emploi de la méthode interdisciplinaire dans la recherche historique a eu comme effet l'accroissement du nombre des sources documentaires employées, la modification de la technique de la recherche, y compris l'utilisation de l'ordinateur, l'amélioration de l'organisation du travail scientifique et de la formation des historiens.

En même temps, le renouvellement de la conception historique réclame la révision de la terminologie, ainsi que la complexité du processus historique soit exprimée avec clarté.

Donc, le fonctionnement unitaire et interdépendant de la triade : théorie, méthodologie et terminologie de l'histoire représente une condition essentielle de la recherche et de la transmission de ses résultats.

NICOLAE IORGA ȘI ISTORIA ROMÂNILOR „PRIN CEI MICI”

PAUL CERNOVODEANU

Una din deosebitele calități ale ilustrului „poli-histor” care a fost Nicolae Iorga a fost și aceea de a aborda istoria românilor din cele mai diverse unghiuri ce au constituit într-un sens pivotul — ca lucrări auxiliare sau complementare — amplelor sale monografii din epoca maturității *Istoria românilor* (în 10 volume, București 1936—1939) și variantei sale îmbogățite *Histoire des Roumains et de la romanité orientale* (tot în 10 volume, București între 1937—1945, dintre care ultimele trei au apărut postum între 1944—1945).

Astfel marele savant a studiat istoria românilor în chipuri și icoane,¹ a tratat-o pe provincii² și prin locuitorii de dincolo de hotarele țării,³ a amănunțit-o prin aspectele legate de viața lor economică,⁴ militară,⁵ juridică,⁶ religioasă,⁷ culturală,⁸ artistică⁹ și folclorică,¹⁰ a analizat-o prin prisma mărturiilor călătorilor străini¹¹ și în sfârșit a stabilit locul românilor în istoria universală¹² și problema orientală.¹³

¹ *Istoria românilor în chipuri și icoane*, Craiova, 1921, 336 p.

² *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, vol. I, 460 p.; vol. II, 291 p.; *Neamul românesc în Bucovina*, București, 1905, 254 p.; *Neamul românesc în Basarabia*, București, 1905, 239 p.

³ *Istoria românilor din Peninsula Balcanică*, București, 1919, 75 p.; *Românii de peste Nistru*, Iași, 1918, 47 p.

⁴ *Cercetări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908, 91 p.; *Istoria comerțului românesc*, ed. a II-a, București, 1925, vol. I, 327 p.; vol. II, 210 p.; *Istoria industriei la români*, București, 1927, 224 p.

⁵ *Istoria armatei românești* (ed. a II-a), București, vol. I, 1929, 383 p.; vol. II, 1930, 256 p.

⁶ *Anciens documents de droit roumain. Avec une préface contenant l'Histoire du droit coutumier roumain*, Paris-Bucarest, vol. I, 1930, 280 p.; vol. II, 1931, pp. 281—602.

⁷ *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, (ed. a II-a), București, vol. I, 1929, 432 p.; vol. II, 1930, 493 p.

⁸ *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928, 351 p.; *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821)*, București, 1901, vol. I, 551 p.; vol. II, 639 p.; *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea — de la 1821 înainte*, București, vol. I, 1907, 325 p.; vol. II, 1908, 267 p.; *Istoria literaturii românești contemporane*, București, 1934, vol. I, 372 p.; vol. II, 322 p.; *Istoria presei românești de la primele începuturi pînă la 1916*, București, 1922, 193 p.

⁹ *Istoria Artei medievale și moderne în legătură cu dezvoltarea societății*, București, 1923, 298 p.

¹⁰ *Balada populară românească. Originea și ciclurile ei*, Vălenii de Munte, 1910, 32 p.; *L'Art populaire en Roumanie, son caractère, ses rapports et son origine*, Paris, 1923, 135 p.

¹¹ *Istoria românilor prin călători* (ed. a II-a), București, vol. I, 373 p.; vol. II, 288 p.; vol. III, 1929, 352 p.; vol. IV, 227 p.

¹² *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, București, vol. I, 1935, 201 p.; vol. II, 1935, 216 p.; vol. III, 1936, 188 p.

¹³ *Românii, vecinii săi și chestiunea Orientului*, Vălenii de Munte, 1912, 254 p.

O manieră inedită de a ilustra istoria românilor a fost însă și aceea a relevării aportului adus la istoria vieții cea de toate zilele, adică a cotidianului, de cei mici și neînsemnați, de marea masă a celor mărunți și fără rosturi deosebite în viața publică și care aparțineau celor mai umilele clase sociale: mici târgoveți, meseriași de rînd, dascăli de țară, călugări smeriți și chiar desmoșteniților soartei, vagabonzi și bolnavi, ca „mișei” și „calicii”. Această idee a lui Iorga de a prospecta — pentru prima oară în istoriografia română — istoria mentalităților s-a materializat mai întîi printr-un articol apărut în „Revista istorică” din 1921 purtînd chiar titlul *Istoria țării prin cei mici*, bazat — în cea mai mare măsură — pe imensul material conținut în neprețuitele sale *Studii și documente cu privire la istoria românilor* (31 vol., București, 1901–1916) și completat apoi prin surprinderea altor aspecte în *Istoria românilor în chipuri și icoane* (Craiova, 1921), în *Scrisori de negustori* (București, 1935), *Scrisori și zapise de meșteri români* (București, 1926), „*Moșnenii*” din *Cremenari* (București, 1931) sau „*Calicii*” lui *Mihai Viteazul* (București, 1939). Această poziție îl plasează încă odată pe savantul român ca precursor într-o direcție de cercetare mult apreciată în zilele noastre pe plan mondial, — mentalitatea claselor populare și chiar a marginalilor în Evul Mediu — dacă ar fi să ne rezumăm doar la aportul adus în această materie cu precădere de Michel Mollat, editorul a două volume *Études sur l'histoire de la pauvreté* (Paris 1974) și autor al monografiilor *Les Pauvres au Moyen Âge* (Paris, 1978) fără a mai aminti și de numele lui J. P. Gutton, *La société et les pauvres en Europe (XVIe–XVIIIe siècles)* (Paris, 1974), Y. M. Bercé, *Croquants et nu-pieds* (Paris, 1974) sau B. Geremek, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles* (Paris, 1976). Cum își motivează Iorga demersul său istoriografic? Lăsînd la o parte „istoria țării, cea oficială, cea solemnă, pe care o voiesc, o cer, o revăd, adesea și o schimbă, o aprobă pentru folosul faimei lor Domnii întîu, puternicii de supt cîrmuirea lor pe urmă”, savantul observă că „ni lipsește însă, alături de această istorie scrisă de chiar cei mari, foarte adese ori pentru cei mari, o alta, de care popoarele occidentale n-au fost lipsite; istoria, care nu e compusă, ci numai înseilată, notată incidental și sporadic, de cei modești și puțin cărturari uneori, care nu se gîndesc la nici un patron, nici la un public, ci pun pe hîrtie ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa ca faptele să se piardă ori din nevoia de a face și pe alții, necunoscuți, marturi ai suferințelor, isprăvilor și întîmplătoarelor bucurii ale lor. *E istoria țerii prin cei mici*”.¹⁴ De aceea marele nostru cărturar a considerat „istoria cea mărunță” ca fiind „adesea cea mai adevărată și, în orice caz, cea fundamentală”.¹⁵ Și această aserțiune se bazează pe explicația că Iorga a fost nevoit să caute și aiurea decît în izvoarele directe spre a fi în puțință de „a da o expunere neînteruptă a istoriei românilor”, recurînd pentru aceasta la „viața aceasta populară, care are un mare avantagi. Viața populară adună în adîncurile ei, adesea de nepătruns, elemente luate din viața istorică, elemente care nu sunt folosite, care se păstrează vii în formele obișnuite, tradiționale și ... atunci cînd izvoarele

¹⁴ *Istoria țerii prin cei mici*, în „Revista istorică”, VII (1921), nr. 1–3, p. 26. Scrierea a fost inclusă și în N. Iorga, *Despre cronici și cronicari* (ed. D. Mîoc), București, 1988, pp. 213–236 cu succinte Comentarii și întregiri bibliografice, pp. 238–239.

¹⁵ *Notițe*, în „Revista istorică”, XVIII (1932), nr. 7–9, p. 295,

nu aduceau informații asupra vieții claselor dominante, trebuia să te afunzi în adâncurile acestei vieți populare pentru a găsi elementele suplimentare necesare pentru a da această expunere neîntreruptă a istoriei unui popor”¹⁶. Așadar, se pronunța ilustrul nostru cărturar, „fonomelele acestea mari din care se combină istoria, trebuie cunoscute în ele înseși pentru ca localizarea sau personificarea lor să fie înțeleasă în cutare caz particular. Aceasta înseamnă să cercetezi fenomenul pretutindeni pentru a vedea care sunt necesitățile inerente ale lui. Și nu este numai atât : să cunoști fenomenul național, social, politic, militar, ci trebuie să mai posezi și altceva, fiindcă în istorie nu este vorba numai de noțiuni și de jocul tragic sau comic al unor anumite grupe umane, ci, în fiecare dată, ai a face cu oameni. Dacă nu ești capabil să recreezi un om, să-l faci la loc după lămuririle pe care le ai și cu ceia ce poți adăuga din fondul d-tale, atunci să nu scrii istorie. Trebuie să înțelegi un popor ca un popor, un Stat ca un Stat, dar și omul ca om în toate rosturile lui”¹⁷. Deci „ceia ce este însă datoria oricăruia care este adevărat istoric — sublinia savantul — este să caute a-și însuși atâtea cunoștințe câte să-i permită a vedea același lucru din toate laturile și potrivit cu toate psihologiile de masă sau individuale care au contribuit la alcătuirea acestui fapt”¹⁸. Prin ce elemente a încercat, așa dar, Iorga să reconstituie istoria românilor „prin cei mici” ca un complement indispensabil înțelegerii istoriei neamului nostru în întregul ei? În primul rînd reacția „celor mici” la evenimentele aparținînd istoriei consacrate, legate de viața și acțiunile unor domni sau mari dregători, la evocarea unor bătălii, la consemnarea pustiirilor și bejenirilor în vremuri de restriște și la toate „răutățile” izvorite din năvălirile oștilor străine, la greutatea birurilor ș.a.; dacă asemenea însemnări făcute pe file îngălbenite de ceasloave sau dăltuite în piatra pisaniiilor unor lăcașuri de cult de către oameni de rînd, dieci mărunți, pisari, dașcăli de țară, umili călugări sau pietrari „întregesc istoria politică” remarca Iorga, în schimb „însemnările cu caracter cultural revelează adesea o viață intensă, morală pe care n-am cunoaște-o altfel, dînd nota exactă a sufletului țerii în deosebite vremuri și în clase deosebite. Ele sînt dese mai ales de la începutul veacului al XVIII-lea și la un loc dau impresia generală a ideilor de care era stăpînită mintea mulțimilor și a sentimentelor care le agitau inimile”¹⁹. Astfel de însemnări se refereau la înălțarea unor citorii de către cei avuți și puternici, la circulația cărților, la trecerea prin școli, la scene de viață privată sau evocarea unor amintiri de familie; în sfîrșit alte însemnări descriau calamități naturale, secetă, foamete, molimi ucigătoare de ciumă și holeră. Valoarea unor astfel de însemnări atât de variate în conținut a fost relevată în ultimele decenii în istoriografia românească și de regretatul profesor Ilie Corfus ce le-a reunit în două prețioase culegeri²⁰, de erudita Aurora Ilieș, de harnicu lepigrafist Florian Dudas și de mai tînăra noastră colegă Marieta Chiper, care își

¹⁶ Prefața la „*Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*” în vol. *Generalități cu privire la studiile istorice* (ed. a III-a), București, 1944, p. 155.

¹⁷ *Adevăr și greșală în scrierea istoriei* în *ibidem*, p. 209.

¹⁸ *Ibidem*, p. 210.

¹⁹ *Istoria țerii prin cei mici*, p. 51.

²⁰ *Însemnări de demult*, Iași, Junimea, 1975, XI + 340 p. + pl. și *Însemnări de pe manuscrise și cărți de cult privind istoria Bisericii ortodoxe române*, București, 1976, 23 p. (extras din „*Biserica ortodoxă română*”, XCIV (1976), nr. 7—8).

intocmește chiar teza de doctorat închinată importanței istorice a unor atare izvoare.

Dar Nicolae Iorga nu s-a mărginit în relevarea istoriei românilor „prin cei mici” doar la receptarea ecourilor stîrnite în viața acestora de acțiunile „celor mari” și însemnați sau la trecerea în revistă a unor aspecte de ordin cultural sau a calamităților naturale, ci a încercat să neargă cu un pas mai departe, dorind să reconstituie viața de toate zilele a acestor oameni de rînd, să-i surprindă în actele majore ale existenței lor, în muncă, felul alimentației și îmbrăcămîntii, în moravurile și concepțiile lor, în obiceiurile legate de împrejurările deosebite ale botezului, cununiei sau înmormintării ce constituiau tot atîtea prilejuri de celebrarea unor ritualuri aparte.

Nu ne rămîne, acum, decît să spicuim din articolul de referință al lui Iorga, *Istoria țerii prin cei mici* exemple mai grăitoare prin care cărturarul s-a străduit — ca din diferitele însemnări, corespondență publică și pisanii — să releve mai întîi evenimentele considerate majore de interes politic. Prima și cea mai veche însemnare — păstrată într-o notiță dintr-o carte de la mănăstirea Neamț — se referă la uciderea domnului Moldovei Ștefan al II-lea la 13 iulie 1447 glăsuind astfel: „În leatul 6955, luna iulie în 13 zile, s-a tăiat capul lui Ștefan Voevod, domnul țării Moldovei, fiul lui Alexandru voevod, de către Roman voevod, fiul lui Ilie voevod și a fost îngropat la mănăstirea Neamț în aceeași lună iulie, în 16 zile”. Penibilă dramă, politică și de familie — comentează Iorga — „care nu-și află părechea în istoria Moldovei! Scriitorul o înseamnă, obiectiv, rece, ca în epoca de « tipism » cînd scrie ²¹.

Biruința moldovenească de la Cozmin și povestită, scurt, și tot pe un manuscris de la mănăstirea Neamț, „reinnoită de Ștefan cel Mare cu mulțămire”. Însemnarea „arată cum Albert <craul leșilor = n.n.> a pornit cu silă mare și puști la Suceava și n-a putut lua cetatea și s-a întors în zădar „fiind « bătut » pe cale de Ștefan acolo, la Cozmin, în ziua de 26 octombrie leat 7005 <=> 1496 ” ²².

Cu veacul al XVI-lea însemnările se înmulțesc. Pe un manuscris, cutare contemporan înseamnă uciderea boierilor munteni de Mihnea-Vodă cel rău ²³. Tot așa pe peretele bisericii din Popăuți (țin. Orhei) în dosul stranelor un călugăr notează data morții lui Petru Rareș (3 septembrie 7055 adică 1546) ²⁴. Ștersătura care suprimă în biserica din Tirgu-Frumos, ca și în manuscrise, numele lui Ilie, fiul acestuia, „trecut la legea turcească, e o manifestare a sentimentului public în această vreme” remarcă Iorga ²⁵.

Pentru Țara Românească mai avem faptul revoltei, sub Vladul Călugărul (1482—1495) a înaintașilor lui Hamza Turcul, cărora li se ia Aninoasa spre a se da pentru slujbe boierului Milco ²⁶, a pieirii lui Radu vodă la Afumați la mănăstirea Cetățuiei deasupra Rîmnicului Vilcii (2 ianuarie 1529) ²⁷ ca și pomenirea pretendentului Radu Bădica (ucis în

²¹ *Istoria țerii prin cei mici*, p. 28.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*, p. 29.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, p. 29—30.

ianuarie 1524) sau a lui „Braga voevod” — porecla dată domnului Vlad Vintilă de la Slatina (1532—1535) — amintit într-o notiță de manuscris ²⁸.

Despre Moldova Iorga descoperă o știre nouă precisă despre căderea lui Ioan vodă cel cumplit în notița unui călugăr scrisă pe grecește, unde se arată cum a venit „beylerbegul cu trei bey și a bătut pe voievod” la Roșcani (11 iunie 1574) ce avea o oștire de 32000 de oameni. „Și-l-au rupt cu două cămile, la 15 iunie, — precizează însemnarea — luînd scaunul țării Petru Șchiopul” ²⁹.

În acest timp dieci scriu în Țara Românească lucruri interesante. La 1575 e vorba de o Dragomira care vinde moșia ei, Negreasca „strîgînd în mijlocul tîrgului din Buzău: cine vrea să cumpere această moșie ca să se scape capul fiului ei Stoica de la niște sirbi” — o dramă psihologică — comentează Iorga — unită cu un punct din vechile așezăminte ³⁰. Pe un manuscris găsit la Brașov se dă data exactă a venirii a doua oară în scaun a lui Mihnea al II-lea — viitorul turcit — la 29 aprilie 7093 < = 1585 > ³¹. Tot sub Mihnea, fiul lui Alexandru al II-lea Mircea, se răscolește cele mai vechi amintiri istorice de niște priși cari „se jăluiesc că au înecat părinții lor în apă cărțile lor cele vechi de moșie, încă de mai nainte vreme, în zilele bătrînilor Domni cei ce au fost mai nainte de noi, pe cînd au venit mulți turci în Țara Românească” ³² — ceia ce arată, după Iorga, că pe atunci nu era încă la îndemînă un letopiseț muntean, fapt ce s-a dovedit ulterior inexact ³³.

Încă de pe vremea lui Mihai Viteazul încep scrisorile uneori și de arhieriei, de boieri mari, dar adesea de la simplii vornici ai Cîmpulungului moldovenesc către Bistrița. Două din ele interpretează legătura lui Ștefan Răzvan cu Sigismund Báthory ca „o confundare a Moldovei cu « Crăia vecină ». De asemenea „un prins” din oastea lui Mihai își plînge soarta și cere ajutor. Mai tîrziu un diac al paharnicului Barnovschi, de la Suceava, denunță ce rele au făcut „niște sirbi ce-a fost la Mihai-Vodă nainte”, niște „cîni” care, „trecînd la poloni, au plecat și de la aceștia tot prădînd pînă în munte, supt cuvînt că merg la Báthory « la Jicmon »”. Pe vremea asediului lui Basta la Bistrița, cîmpulungenii se bucurau că vecinii au scăpat de strînsoarea „celor vrăjmași nemților”. Și din Ardeal chiar, notează Iorga, din locuri mai depărtate în legătură cu acele vremuri de restriște, sătenii din Suciul-de-Sus (Maramureș) pomenesc de momentul cînd „țara peri și pierdum tot” ³⁴.

Însemnările se înmulțesc odată cu scurgerea veacului al XVII-lea cînd sînt alese de Iorga cele narînd evenimente legate de domnia lui Alexandru Iliaș (1620—1621), de pieirea tragică a lui Gaspar Grațiani (1620) și a lui Miron Barnovschi (1633), de luptele lui Matei Basarab cu Vasile Lupu, despre prădăciunile cazacilor lui Bogdan Hmelnicki, despre

²⁸ Ibidem, p. 30. Pentru porecla de Braga voevod” vezi tot la N. Iorga, *Braga voevod* în „Convorbiri literare”, an XXXVII (1903), pp. 1042—1045.

²⁹ *Istoria țerii prin cei mici*, p. 31.

³⁰ Ibidem, p. 32.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

³³ Ștefan Andreescu, *Considérations sur la date de la première chronique de Valachie* în „Revue roumaine d'histoire”, XII (1973), nr. 2, pp. 361—373.

³⁴ Vezi toate aceste însemnări în *Istoria țerii prin cei mici*, p. 35.

luptele voievozilor Constantin Șerban, Mihnea al III-lea, Gheorghe Ștefan și Gheorghe al II-lea Rákóczi împotriva turcilor și a tătarilor (1657—1660), despre răscoala lui Hincu și Durac din 1671, despre invaziile polonilor lui Sobieski în Moldova în 1684 și 1691 în Moldova lui Constantin Cantemir ș.a.³⁵

În acest timp remarcă cărturarul român notițele „celor mici”, cu aspect politic sînt mult mai rare în Țara Românească: „nunta fetei Brîncoveanului cu Radu Iliș, mazilia Brîncoveanului însuși, sosirea lui Ștefan vodă Cantacuzino” (1714)³⁶.

La începutul domniei fanarioților Iorga remarcă o însemnare mai ieșită din comun stigmatizînd invadarea Moldovei de cătanele lui „Frantăj căpitanul” în timpul domniei lui Mihai Racoviță (1716), la îndemnul stolnicului Vasile Ceaurul, provocînd o ripostă sălbatică a tătarilor. Un diac scrie în cuvinte „pătrunse de o ură năpraznică” pe o carte de cult în orașul Iași: „Am cumpărat-o de la tătari cînd au prădat tătărăi țara din fapta unui bețiv blăstămat de un fecior a unui Dumitrașco logofetu din neamul Ceauresc, anume Vasilie, ce au fost și stolnic, care pradă și robie ce au făcut de cîndu-i Moldova pînă acum nu au fostu; trebue a-i dzice toți; fiul pierzării; ce oricare preut ar căuta sfînta leturghie pre această sfîntă carte să aibă a-lu blăstăma la toate liturghiile, să n-aibă parte cu Hristos, ce cu Iuda și cu proclétul Arie și cu toți cei lepădați de Hristos”³⁷.

În același timp la mănăstirea din Brîncoveni un călugăr sgîrie pe perete cînd i-au scos nemții lui Pivoda din chilii³⁸, cel ce l-a dus în prizonierat la Sibiu, răpit din mijlocul Bucureștilor, pe însuși Nicolae vodă Mavrocordat.

Puțin mai tîrziu Iorga relevă o însemnare și cu caracter fiscal scrisă la Săcuieni Dimboviței: „La leat 1730, luna lui Avgustu în 2 zile, au venit poruncă împărătească pe la biserici, dă s-au citit, pentru oerit i tutunărit, câte parale 6, i dă văcărit câte parale 33 de bani, vită mare, i dă mănzați și dă gonitori prin jumătate”³⁹.

Vizita la Țîrgoviște a lui Mavrogheni e notată la 14 iunie 1789 dar și „fuga mare” de turci în luna cu zăpadă mare, a lui octombrie 1798⁴⁰.

După cum relevă marele cărturar român „sînt ultimele acte politice care emoționează pe cei mulți”. Pe vremea campaniilor rusești, documentele mai notează doar aceste năvăliri periodice: „Muscalii cei de de mult” (1765) „pînă-după Moscali” (1772) „din vremea Moscalilor” (1797) ș.a.⁴¹.

Din pricina văcăritului e pusă tăierea lui Vodă Hangerli de către turci: „Cînd au umblat Hangerliu Voevodul să scoată văcăritul... i-au venit din Țaregrad feruman... și i-au tăiat capul și l-au dus la Înpăratu” „iar aiurea „1799, februarie 18, la cinci ceasuri, vineri au tăiat capu lui Constandiu Angerli Voivod, cînd au scos văcăritu po t(a)l(eri)2”⁴².

³⁵ *Ibidem*, pp. 36—45.

³⁶ *Ibidem*, p. 45.

³⁷ *Ibidem*, p. 46—47.

³⁸ *Ibidem*, p. 47.

³⁹ *Ibidem*, p. 50.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 47.

⁴¹ *Ibidem*, p. 47—48.

⁴² *Ibidem*, p. 50.

În veacul al XIX-lea chiar, asemenea știri strecurate pe file de cărți pomenesc „răzmirițe” ca aceia cu „prea înălțatu pașa din Dii, Osman aga Pazvantuolu”. Un „Apostol” care era la Polovraci are și o lungă și sugestivă descriere a „călcării” în 1802 a Tîrgu-Jiului de „cîrjalii” lui Manaf Ibrahim „arzînd toate casele, tăind și robînd și oameni”, timp de o săptămînă, pentru a continua apoi în satele „după supt munte” pînă la Ocne și la Polovraci chiar: în cale se tăiau urechile oamenilor și se luau robi. A urmat apoi lupta cu nazirul de Brăila, care aducînd turci, cazaci cu tunuri au distrus biserica din Românești”. Iar după venirea rușilor în 1806 și părăsirea țării de către Constantin Ipsilanti peste un an, Iorga arată după o altă însemnare că instalarea noii stăpîniri s-a întărit și prin pomenirea împăratului Alexandru Pavlovici în biserici, cu începere de la 24 mai. La 1813 după plecarea oștirilor împărătești, un logofăt Gheorghe din Dimbovița scria că supt Vodă Caragea „s-au stricat obiceiul Țarei Rumânești... și cite marafeturi au fost, toate s-au stricat”. Se mai fac și alte mențiuni, precum cea din Doicești, la răscoala din 1821, cînd „s-au sculat Domnu Tudor asupra boierilor”, la venirea lui Ipsilante din Moldova, luptele cu turcii și tăierea lui Bimbașa Sava la București ș.a. În sfîrșit un popă Tatu de la Mitropolie descrie și intrarea rușilor în București la 1828 cînd „fugea lumea în toate părțile, de frica turcilor..., în frică știindu-se și Măria Sa <Grigore al IV-lea Dimitrie Ghica = n.n.> de au fugit în <aintea> tuturor” la 28 aprilie.

La 1831, unul din acești simpli, relevă Iorga, arată cum „după ținerea războiului de doi ani și după desăvirșita Rusii biruință asupra sărmanilor turci, prin mijloacele Rusii cele înțelepte să chinuia țara Moldovii și Valahia să rămăie suptu reformă, precumu toată Europa, făcîndu-să și oștiri regulate într-aceste părți”.

În sfîrșitul lungul șir de însemnări cu caracter politic relevate de Iorga se încheie cu pomenirea uneia din Lungani (țin. Iași) cînd anul 1848 se vădește în viziunea umilului scrib prin tot soiul de calamități și „oști din toate părțile, isite spre război, și mari griji și scîrbite au fost la neamul omenesc”⁴³. Istoricul mai relevă că „Ardealul n-are însă cronică. Țara de sate și preoți n-a fost înfățișată în dezvoltarea ei națională prin condeii unor mari boieri și clerici, unor ispravnici ai Domniei. Tot ce nu spun deci izvoarele care provin de la străini, se află prin urmare prin zapise, scrisori și notițe pe marginea cărților. Aici cei mici scriu despre o viață care li aparține lor și numai lor, pe care ei au creat-o, au menținut-o, pînă ce ni-au putut-o da nouă spre a o contopi în mai larg și mai strălucit viață a neamului întreg”⁴⁴. Așadar în cadrul însemnărilor — mai puțin numeroase — dar spicuite din toate provinciile românești ce surprind anumite aspecte culturale, marele nostru cărturar selectează în deosebi pe acelea privind prețul și circulația vechilor cărți bisericești, chipul învățăturii de odinioară sau scene de viață privată. Fără a le deosebi ca atare Iorga a amintit fugitiv și unele însemnări privind calamitățile naturale, în special cutremurele, foametea și molimele de ciură.

Manuscrisele și cărțile au fost odoare rare și scumpe în trecut, observîndu-se prețul lor ridicat; ele erau luate uneori în robie și se răscumpărau ca și oamenii. Urmărind circulația cărților, Iorga se apropie de lumea

⁴³ *Ibidem*; pp. 48—5

⁴⁴ *Ibidem*, p. 55.

celor ce se interesau în trecut de slova scrisă sau tipărită. Cei mai mulți între care și țărani, cumpărau cartea de cult pentru a o da pomană la biserică. Contra furtului de carte se scriau pe marginea de jos a primelor ei foi blesteme înfricoșate. În sfârșit cărțile au mai avut odinicară și un rol didactic, menționează Iorga ajutînd la învățămîntul scrisului și al cititului. Așa de pildă cutare veche însemnare menționează știrea răscum-părării unei Evanghelii de la „păgînii tătari” la 9 martie 1575 în toiul luptelor cu Ioan vodă cel cumplit împotriva invadatorilor⁴⁵. O altă notiță de manuscris arată că la 4 mai 1633 „tălgarii” au prădat la mănăstirea Neamțului „tot argintul cu toate podoabele bisericei”. Tot în acelaș an o carte furată este restituită de „Catinas Toma, span din Țara Ungurească”⁴⁶. Pe o Evangheliie slavo-română din 1676—7, Ionașco, fratele preotului de la Coiciani scrie că a lucrat-o „cînd am fost în țara Oltului, la unguri, de am învățat grămătică, într-a cia gilciavă mulți”. Pe o margine de carte tot din secolul al XVII-lea, un „Mirăuț Haneșu” a învățat „totu treti iveghelulă la Ghervasie ermonahu”. La pomană satului întreg care dăruiește să adaogă cea a legătorului scrie Iorga: Ion din Iași, la 1713, „tocmește” o carte printr-un leu dar și un loc la pomelnic. Cutare sub Nicolae Mavrocordat, mărturisește cum a primit învățătura de „la părintele Mihail, la mănăstirea Neamțului”. Pentru doi lei dați „pe vremea unii fomeți” se înstăpînește cineva (c. 1720) pe o carte, care nu-i va rămînea. Astfel o Evangheliie de Vilna trece de la Soveja la Sărăcinești și de acolo la Iași. Se afirmă că o carte nu-i „a popi(i), ce a biserici(i)”. O Evangheliie avînd lipsă cîteva „frundze” vine la 1724—5 „de la săhas-trulu Neculaii monahulu de pe valea Urlaților, după ce l-au omorâtă cei lepădați de Hristos tălhari”. Iar un preot din Maramureș se roagă așa la 1748 pentru păstrarea cărții lui iubite: „Și rog pe dumile vostre, cinstiți preuți și cetitori care vi s-o tîmpla a ceti pre această carte, vă rog, fraților ca să siliți, să nu o prepurtați rău și grozav, ce vă rog binișor să nu o picați cu lumina, ce să siliți frumușel”. Erau cărți de slujbă, dar și de cetanie, ca Evangheliia din 1750 a lui Rafail egumen de Snagov. „Această sfîntă și dumnezeiască carte” scria la 1767 un sătean, a fost luată „ca să fie de învățătura mea și a copiilor miei, iar, de să va ispiti cineva a-lu înstreina (Mineiul) di copii mici, acela omu să fie anaftemă”. La Vălenii de Munte, mănăstirea avînd egumen grec și preoți români, aceștia scriau la 1769: „Să să știe că această sfîntă carte ce să chiamă Pentecostarū, lămū cumpăratū noi, preoți în taleri 7, și am făcut ceriră pă la boieri, iar egumenul n-au datū niciunū banū”. La Curtești în Botoșani se afuriscă între cei ce ar lua cartea „preoții diaconii, clericii, feciorii dăjdieri”, cari umblă cu „nescareva belele”. „Fricopsială să nu aibă nici el, nici copiii lui în veci” striga tîlharului de cărți popa Nicolae de la Hlincea în 1785. O Cazanie e lăsată în 1786 de un preot „zestrie” dascălului, „cāndu au mersu pe cale cea mare”. Iorga mai consemnează că dania unor tipografi ia uneori forme solemne. La 1808 „ierei Ion tipografu” scrie: „Acastă sfântă carte ce să numește Liturghie iasti cumpărată de mine, popa Ioniță, sinu popoi Constandinū tipografū, Bucureșteanulū, în noao lei, parale 9, de la Simioanū tipografū, trătaș și de la Ioanu tipografū, vistiernicul tipografii alū Sfintei Mitropolii Bucureștii, ce au

⁴⁵ *Ibidem*, p. 31.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 38.

toemit întâi tipografia, bine răsunind organu bogslavii cu cîntări, hrana celor duhovnicești, lucruri de cîntări și în psalmi, seara și dimineața, lăudînd pre Domnul”. Un „Penticostariu” purta următoarea însemnare: „Cinstite părinte popa Vonuțu de la Lozna, eu-ț trimit această carte să o cumperi pe 2 mîerțe de malaiu și pă bani 20 de zloți, carei vré aprinde o lumină sufltească și fiiu nemuritoriu. Rămiiu de bine voitoriu: popa Onuță, Cuçulatu, anno 811, 25 aprilie”. Iorga mai notează un fapt curios: un alt „Penticostariu” se iea „în trăsură” de la un preot cu hotărîre de la sobor pentru patru motive: „una căce au mersu la cărcimă, a dooa căce au făcut sfadă, a treia căce s-au îmbătat, a palra căce au vărsat singe”. În sfîrșit la 1820 Teodor Uibardi scrie în Maramureș un Octoih „spre folosul pruncilor celor rumănești... pentru că nu sînt cărți destul rumănești spre treaba școalelor”⁴⁷.

Cîteva mărunte fapte de viață cotidiană mai sînt relevate de marele nostru cărturar. O însemnare de pe filele albe ale unei cărți sfinte amintește că un preot din Bucov care-și dusesese preoteasa la București în 1790 „să-i facă haine frumoase” are durerea s-o vadă îmbolnăvinduse, zăcînd vreo 11 zile și să-și dea sufletul la 17 februarie într-o simbătă, îngropînd-o la biserica Gorgani, iar peste un an, la 6 februarie 1791, îi moare și copila Elena, de lîngoare, după ce el însuși zăcuse de o boală grozavă. Apoi alt gen de știri: un logofăt Nacu a însemnat „că și-a făcut o seliște nouă” atunci cînd „au început a se strînge satu la Bujo-reanca” (jud. Dîmbovița) iar la 1819 un polcovnic boieresc se bucură că „s-au meremetisit” biserica Văcăreștilor de Răstoacă (tot în Dîmbovița), învelînd-o „de iznov cu șandrilă de prad” cînd s-a făcut „și crama viei de acu, i gard curții caselor boierești cu porțile dinpreună... cum și livedea de meri i peri de la porțiță s-au altoit... i heleșteu s-au săpat”⁴⁸.

În sfîrșit mai pot fi întîlnite la Iorga însemnări răzlețe despre calamitățile naturale. Marele cutremur din 1738 e descris suficient de evocator pe un monument ieșan: „Să să știe de cîndu au fost cutremur mari ș-au cădzut turla Golăi, ș-au crăpatu pămîntulu la Ieși, și-au eșitu apă și nisip și alte besărici și curți s-au smintitu, în zilele lui Grigore Voevod <Ghica>, 7246, mai 31. Și mănăstirea Răchitoasa s-au răsipit totu la acelu cutremuru”⁴⁹. Pe un ton de „idilă biblică” se povestește pățania unor țărani ardeleni Mihoc și a Gafiei care „fiind omîni bătrîni, ca de 70 de ani, au mai bine, au fost omor de ciurnă, cînd au fost anul 1742 și ave 5 fecori, toți holtei și o fată măritată la feciorul lui Baioș Gabor, la Vasalia și cuma i-au luat pre toți și au murit, și au rămas numai bătrîni amîndoi, singuri, fără de ficii”; pentru răscumpărarea păcatelor lor și a tot rodul au dat 12 florinți cumpărînd la îndemnul duhovnicului lor popa Ionășel, „carte ce luminată, care să începe din ziua de Paște, pînă la Duminica Mare ține rînduiala ei”⁵⁰. Mai ales Maramureșul dă, într-o frumoasă limbă cu caracter local, știri despre calamități — mărturisește Iorga. La 1776 a fost „omăt peste tot Maramureșul” iar la 1785 apele „au înghețat cumu-i ciontul și au degerat toate bucatele, adecă mălaru și celelalte toate, prin varmeghie Maramurășului”. La 1786

⁴⁷ *Ibidem*, p. 51—53, 55—56.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 53—54.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 47.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 61.

„în zilele lui Iosif împărat... au fost foamete... și au ținut în 4 ani”. La 1799 „au înghețat apele într-atîta... și așa, cercînd în scrisorile cele bătrîne, am aflat că de trei sute de ani n-au fost așa înghețate apele și înainte ca într-aciastă iarnă”. La 1817, „mulți oameni au murit de foame în Maramorș, în care an un felderiu de mălaiu era cu 70 de zloți, uvăzul cu 6 zloți, nici odinioară nu s-au pomenit”. În sfîșit la 1839 „au fost omătu bătrînit nu mai susu dă la briu și pînă în satu încă era unde era umbră și îngheța... și au fost mare întîrziere de pluguri”⁵¹.

Nicolae Iorga nu s-a limitat, însă, numai la spicuirile răzlețe ale însemnărilor de pe manuscrise și ceasloave să arate cum s-a reflectat — incidental și compozit ca într-un adevărat mozaic — istoria „mare” sau întîmplările mărunte în viziunea „celor mici”, ci s-a încumetat să reconstituie într-un mod mai încheșat și mai cursiv viața celor mulți și umili, efectuînd o adevărată incursiune în universul popular românesc. Aceste preocupări se întîlnesc mai ales în studiile reunite în culegerea *Istoria românilor în chipuri și icoane* (Craiova, 1921) privind locuințele, mobilierul, portul și meșteșugurile de la sate ca și acelea ale tîrgovețimii mărunte de la orașe.

Aplecîndu-se asupra vieții țăranilor, Iorga se arată mai întîi interesat de locuințele lor. El scrie : „Vechile casă de țară aveau de sigur fereștile de băsică de bou... Sticla era firește, foarte bine cunoscută, dar foarte scumpă și puțin întrebuițată prin sate... Totuși de vreme ce unele localități din județele Iași, Argeș, Dimbovița poartă numele de Sticlărie, trebuie să se creadă că facerea de sticlă... se putea săvîrși uneori și de săteni, care alegeau pentru aceasta un loc nisipos de pe la marginea rîurilor”⁵². Cît despre „uneltele și mobilele casei”, istoricul arată că „ele erau de tot puține — adecă pe de o parte, patul, masa, uneori scaunul”, o laviță „iar pe de alta ceia ce trebuie la lucrul pămîntului. Orice sătean era meșter lemnar și n-avea nevoie de nici un ajutor pentru a tăia, potrive, ciopli și chiar înfrumuseța” obiectele casei „cum se pricepe a face și astăzi sătenii din Gorj, din părțile Sibiului din ale Bistriței, în deosebi cei de la munte oierii care și au multe ceasuri de răgaz și se pot apuca de astfel de lucruri migăloase”⁵³. Blidele vechi de pe mese erau numai din lemn „preciza Iorga, fiind lucrate „iarăși de meșteri anume, care-și alegeau o poiană din marii codrii necurățiți încă și găteau acolo, în căsuța sau bordeiul lor, la blide”. Ei își ziceau blidari și de aici — remarcă istoricul — vine cîte un nume ca Poiana Blidarului, care trăiește și pînă acum în Moldova. În Țara Românească se aflau patru sate cu numele de Blidari iar în Mehedinți, printr-o înfruire sîrbească, se numea unul Blidnița. De asemenea fiecare sat își avea olarul său. Iorga remarcă că „ceva mai în urmă s-au alcătuit sate întregi numai de olari, fiecare din meșterii unui astfel de sat făcîndu-și un fel de specialitate din oalele mari, din ulcele, din oalele smălțuite, din cele înflorate. Asupra olăriei noastre sătești cărturarul român a făcut unele observații foarte pertinente: ea „n-a fost încă înrurită de cultura europeană; ea întrebuițează forme de tot vechi și foarte felurite, pînă la ulcioarele de la Țebea și din celelalte co-

⁵¹ *Ibidem*, p. 59—60.

⁵² *Meșteșugurile la români*, în *Istoria românilor în chipuri și icoane*, Craiova, 1921. p. 265.

⁵³ *Negoțul în trecutul românesc în ibidem*, p. 228.

mune ale Munților Apuseni, care samănă întru toate a urne antice. Ea știe colorile ei îndătinat, păstrează anumite obiceiuri milenare de a înfrumuseța; ea se folosește de procedări speciale, foarte bine potrivite cu împrejurările". Totodată „a fost și un timp cînd lingurile nu le vindeau lingurarii țigani rătăcind cu căruțele. Ici și colo, prin zapise țărănești se pomenesc acești oameni iscusiți în lucrul minilor. Îndeletnicirea lor ajungea apoi o poreclă pentru el, un nume de familie pentru urmași și în acest fel s-a păstrat amintirea unor ocupații de mult pierdute". Apoi Iorga ne amintește să nu uităm pe făclieri. „În casă ajungea și cite un opaiț făcut de gospodar sau gospodină. Biserica trebuia să-și aibă însă făcliile ei de ceară albă sau galbenă, curată ca evlavia celor ce le aduceau". Unele puteau fi cumpărate de la călugări peregrini dar și „mirenii au trebuit să se îndeletnicească cu acest lucru, poate și unii din prisăcari, păzitori ai stupilor". Savantul pomeneste astfel pe un „Andrei făclierul din Bălteni" la 1681. Iorga a mai observat că și lucrarea metalelor a trebuit să se facă la început de către ai noștri. „Dar se cereau foarte puține lucruri de metal, casa, carul lucrîndu-se fără ca fierul să intre în alcătuirea lor. Trebuia mai mult decît cheia, zăvorul, lacătul, care n-aveau ce păstra — remarca Iorga — cuțitul, toporul, coasa, securea, sulita, uneltele cîmpului și armele războiului, care erau, pe acel timp, aceleași" ⁵⁴.

Pentru îmbrăcăminte, fiecare sătean se pricepea mai bine sau mai rău, pentru multe lucruri era priceperea femeilor din casa lui. Din lina oilor fieștecăruia, din fibrele cînepei și inul sămănat pe ogoarele unui și al altuia, femeile, care moșteniseră anumite datine de tors, de țesut, de înflorit, încă din vremuri străvechi, pregăteau veșminte de acelea, potrivite și cu clima și cu deosebitul simț de frumusețe al oamenilor de pe aici. Pentru completarea veșmintelor, țăranul — scria Iorga — a mai avut nevoie de alți doi meșteri: „unul pentru a-i face căciula, căciularul, altul — dacă nu se pricepe în amîndouă același meșter — pentru a-i blăni, a-i înflori cu cusături cojocul. Erau mulți cojocari prin țîrguri, dar precum nu lipsesc astăzi în satele din Ardeal, astfel ei trebuie să se fi aflat în trecut prin toate așezările țărănimii noastre. Ba chiar sate întregi care se chiamă și astăzi Cojocari, Cojocărești, — remarca Iorga — pot să-și fi luat numele de la cojoacele ce făceau pentru alte sate și le purtau apoi în lungul și în latul țării. „În ceea ce privește postavul pentru sumane, pentru zeghi „se aducea, de obicei, din Ardeal. Dar foarte adeseori materia se lucra la țară. Femeile care țeseau — preciza istoricul nostru — dădeau însă o stofă neplăcută la vedere, zburlită, care trebuia strînsă și netezită. La aceasta slujiau o altă dată... *dîrstele* sau *piuele*... Un mare sat din Ardealul de miazăzi, lingă Brașov, se cheamă și astăzi Dîrste, adică Dîrstele. La gura Ialomiții o șchele se zice Piua Petrei, pentru că aici o femeie, Petra își avea piua de bănut, de învelit » sumanele. Mai aflăm o piua în Argeș — scria Iorga — alta zisă a Sirbului, în Putna Moldovei"; cei care lucrau în astfel de „fabrici" sătești se chemau piuari sau dîrstari, nume ce se întîlnesc în scrierile trecutului ⁵⁵. În satele noastre au mai activat neîntrerupt și alți meșteșugari: pietrari, lemnari, covătari, rotari. „Ca lemnari își făceau crucile de mormînt, porțile și alte lucruri de lemn. Prin părțile bistrițene ale Ardealului ei nu dau numai figuri geometrice,

⁵⁴ Meșteșugurile la români în *ibidem*, p. 263—266.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 227 și 263—265.

ei sapă chiar încercări de chipuri de oameni și de dobitoace. Iorga mai arată că „topitul, turnatul, călitul și bătutul fierului nu l-au putut deprinde bine ai noștri” fiind supliniți de țiganii aduși ca robi de tătari de pe la 1250, „fauri” din neam în neam, deprinși cu scinteia „încă din depărtata lor patrie asiatică, Industanul. Unele sate își aveau țiganul la îndemină, căci boierul stăpîn de Țigănie își lăsa robul să lucreze și pe la oameni, în schimb pentru hrană sau vreun dar de îmbrăcăminte. Altele, care n-aveau boieri în preajma sau chiar în mijlocul lor — seria Iorga — întrebuițau pe corturarii pribegi, care treceau de-a lungul ținuturilor păduroase cu sătrile, căruțele, țigăncele, copii, căluții, căței și purceii lor”. Și, cu meșterul faur care făcea cîte o sapă, cîte o broască, cîte o cheie — plugul era însă de lemn în cele mai vechi timpuri — se făcea un fel de negoț „cu totul simplu și primitiv”⁵⁶. Obiectele de podoabă, giuvaerurile au fost multă vreme necunoscute românilor de la sate — preciza savantul — și chiar salbele de bani de aur n-au fost întrebuițate în toate părțile, ci numai acolo unde în vecinătate au fost turci ori au pătruns negustori de-ai turcilor „Dacă ne aruncăm privirile asupra unei foi de zestre, foarte tîrziu din 1820 — atesta Iorga — găsim despre partea mirelui, țăran de pe la Buzău: boi, vacă cu vițel, cal de ginere, cal de lucru, căruță, livadă de pruni, zăbun, anterior (modă de oraș), ghebă, căciulă, căldare, topor și sapă iar despre partea miresei, două vaci, un cal, loc de casă și de păragină, livadă de pruni, ștergare de masă, mărămi de borangie, o ladă, perne, velințuri, cîmăși, în mătăsuri, cîmășoare, iar, ca adaus de la tîrg, o rochie de stambă, una de șamalagea și o malotea de ghermesut. Nici o sculă, nici un cercel, o brățară, o salbă. Și totuși — conchidea Iorga — țărăniile care puteau întruchipa cu adusul celor doi soți o astfel de gospodărie, se pot privi ca bogați”⁵⁷.

O ultimă privire aruncată de Iorga asupra „celor mici” este hărăzită tîrgovețimii mărunte și chiar desmoșteniților soartei din mediul urban. Felul de viață a acestor pături sărace nu se deosebea prea mult în ceea ce privește locuința și mobilierul de cele țărănești, existînd, doar, unele diferențe în port și îndeletniciri mai variate. O parte din lemnari, *bărdașii*, ciopleau grosolan din bardă lemnăria ce trebuia lă casa măruntă a omului de rînd. La mese erau folosite pentru hrană oalele și străchinile, ieșite din mîinile olarilor și străchinărilor obișnuiți. Meșteșugarii alimentării erau *pitarii* și *mesercii* iar măcelarii care tăiau vitele în *mesernițele* lor își aveau scaunele lor de carne, aprovizionînd mai întîi pe cei avuți iar obștea rămînea la urmă. Pentru luminatul bojdeucelor în care locuia sărăcimea orașelor se foloseau făclii sau luminări, confecționate de *făclieri* sau *luminărari*. În privința îmbrăcămînții, pe lîngă croitorii țigani, se mai numărau și acei pentru toată lumea, reușiți mai pe urmă în bresle după 1700. Tot în orașe jococarii care lucrau pentru „prostime”, pentru mahalagii, pentru țărăniile ce veneau la tîrg, erau mai numeroși și meșteșugul lor înflorea. Împărțiți după bir în trei clase pe la 1750, numai cei „de cojoace proaste” și „cojocarii cîrpaci”, ce reparau veșmintele uzate, deserveau pe săraci; în Moldova se mai numeau și „sucmănari”. Pentru aceeași lume mai umilă se lucra, chiar înaintea epocii manufacturiere, postav, dar postav de casă ce-și țineau cîte un război. Lucrul se făcea

⁵⁶ *Negoțul în trecutul românesc* în *ibidem*, p. 228.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 227—228.

după datina veche dar poate și după vreun împrumut în Ardeal. Iorga mai arată că „astaragii” munteni și chiar moldoveni de pe la 1780 lucrau astare, o pînză grosolană, care slujea la căptușeli; în Țara Românească ei ajunseseră în acel timp să alcătuiască o breaslă deosebită chiar. Clasele populare nu purtau blănuri, cizme sau ciubote ca boierii sau negustorii înstăriți; pentru ele se îndeletniceau — și aceasta în cazuri destul de rare — doar cizmarii „cîrpaci” sau cei de uliță și mahală. Săracii purtau în picioare — de obicei — ca și țărani — opinci, făurite de breasla mai puțin privilegiată a opincarilor. Iar pe cap, tîrgoveții săraci de la marginea orașelor purtau căciuli ieftine (în Moldova cușme), lucrate de căciulari și respectiv cușmari. Pieile erau argăsite de tabaci reuniți într-o mahala sărăcăcioasă a Bucureștilor în josul Dîmboviței, organizați și ei mai tîrziu în bresle ⁵⁸.

O altă categorie a oamenilor sărmani din orașe o alcătuiău și căldărarii țigani rătăcitori sau potcovarii, muncind numai pentru cei nevoiași ⁵⁹.

În sfîrșit în așezările urbane românești Iorga deosebeste drept clasa cea mai de jos pe vagabonzii și desmoșteniții soartei, adică pe *mișei* și pe *calici* ⁶⁰. În Evul Mediu românesc cuvîntul *mișel* desemna pe omul sărac, infirm și neputincios. Denumirea se dăduse mai întîi unei anume categorii de bolnavi, celor mai nefericiți după concepția vremii, adică leproșilor. Termenul acesta, de origine latină, era de aproape înrudit cu denumirea leproșului în limbile romanice medievale (*misello* în italiană, *mcel* în provençală, *mesell* în catalană, *mesillo* în spaniolă, *mișel* în germană, *measle* în engleză, toate derivate din *miserus*) ⁶¹. Cînd valul de lepră a scăzut în intensitate, fenomen constatat în Europa în veacul XV s-au înțeles sub numele de *mișei* tot felul de oameni săraci, bolnavi și infirmi. În vorbirea curentă a secolului al XVI-lea vechiul cuvînt *mișel* începu a fi înlocuit prin termenul slav (sirbesc) *gubav*, pentru a desemna pe leproș, în timp ce totalitatea celor săraci, infirmi, cerșetori, rămîneau mai departe desemnați ca „*mișei*” și alcătuiind „*mișelimea*”. Ulterior această denumire a continuat să se degradeze, ajungînd în cele din urmă la înțelesul actual de netrebnic, laș ⁶². În timp ce cuvîntul *mișel* suferea această transformare și-a făcut apariția în limba română, pentru a desemna pe infirm și cerșetor, termenul *calic*, împrumutat din ucraineană (калик). Pentru prima oară îl întîlnim într-un document de la Mircea Ciobanu, din 18 februarie 1552, sub forma topicului „în calici, în dealul lui Micu”, ceea ce arată o grupare a calicilor. Iorga a arătat că Mihai Viteazul s-a ocupat de calicii infirmi și săraci, provenind din rîndurile ostașilor săi, rămași schilozi în războaie, oferindu-le adăpostul mănăstirilor și dîndu-le o oarecare organizare ⁶³. De la vechea comunitate a *mișeilor*, care erau obligați să viețuiască în colibele lor, la marginea sau în afara orașelor, lîngă un drum circulat, unde să poată trăi din cerșit și, în apropierea unei ape, condiție necesară atît pentru hrana, cît și pentru îngri-

⁵⁸ *Meșteșugul la români* în *ibidem*, pp. 266–269 și 271–272.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 270.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 272.

⁶¹ N. Vătămanu, *Despre „mișei”* în vol. *De la începuturile medievisticii românești*, București, 1966, p. 17.

⁶² J. Byck, *Despre cuvîntul mișel* în „Cum vorbim”, II (1950), nr. 11–12, p. 26.

⁶³ N. Iorga, „*Calicii*” lui Mihai Viteazul, o nouă orînduire a lui în „*Analele Academiei Române*”, M.S.I., seria a III-a, tom XXI (1939), pp. 25–28.

jirea elementară a rănilor, s-a tras existența unor mahalale ale calicilor în mai multe orașe printre care și Bucureștii, Dar pe cită vreme la Cîmpulung așezarea leproșilor era arătată ca fiind a „mișeilor” iar la Rîmnicul Vlcei de asemenea, constatăm că, la București și la Iași, mahalaua a fost a „calicilor”, ceea ce însemnează de sigur, că aceste mahalale au luat naștere mai târziu, atunci cînd leproșii dispăruseră de mult, iar termenul de „calici” nu mai desemna acum decît pe săracii infirmi și populația mizeră a cerșetorilor. Fenomenul substituirii infirmilor de tot felul bolnavilor leproși, pe cale de dispariție, a fost constatat pretutindeni în Europa⁶⁴.

Îată-ne ajunși la finalul investigațiilor de față în universul mărunț al „celor mici” evocat cu atîta generozitate și înduioșare de către Iorga care s-a aplecat totdeauna cu mare înțelegere asupra vieții claselor populare în deosebi a țăranilor, harnicii trudituri ai ogoarelor, dar și a maselor de năpăstuiți și dezmoșteniți ai soartei în genere. El a intuit perfect că nu poate fi concepută o istorie *completă* a românilor și fără includerea destinelor celor „mici” și neînsemnați dar mulți la număr și participînd direct la zămislirea osaturei pe care s-a structurat întreg edificiul nostru social, urmărind și cum s-a reflectat în viziunea „gloatelor” faptele mari din trecutul nostru.

De aceea Nicolae Iorga a ținut să reamintească că în istorie „eroi mai sunt, dar nu sunt numai ei, și, în același timp, să nu cădem în greșeala de ieri, de a suprima eroii pentru a pune în locul lor zvonul confuz al mulțimilor. Nu : glasuri clare trebuie să fie, rezumînd acele zvonuri confuze, dar glasurile acelea clare nu vor avea niciodată în ele putere de zguduire a sufletelor noastre, nu vor produce niciodată efectul acela măreț pe care-l pot produce, dacă ele nu se ridică tocmai din acel imens zvon ce-l fac gloatele omenești cînd le simți că trăiesc, suferă și luptă, și lor le datorim ceva din cît datoream numai eroilor odinioară”⁶⁵.

NICOLAE IORGA ET L'HISTOIRE DES ROUMAINS „PAR LES HUMBLES”

Résumé

Une manière imprévue d'illustrer l'histoire des Roumains par Nicolas Iorga a été aussi celle de souligner l'apport à l'histoire de la vie quotidienne des „humbles” et insignifiants, de la grande masse des petits gens, sans une grande position dans la vie publique et qui appartenaient aux plus insignifiantes couches sociales : petits négociants, artisans mineurs, diâcres des villages, moines mendiants et même des vagabonds et malades, comme les „goux”. Notre grand historien a considéré donc „la petite histoire” comme étant, quelques fois „plus vraie et plus fondamentale” que celle consacrée proprement dite. Iorga a reconstitué donc l'histoire

⁶⁴ Ed. Jeanselme, *Comment l'Europe, au Moyen Age, se protégea contre la lèpre* în „Bulletin de la Société française de l'Histoire de la Médecine”, tome XXV (1931), nr. 1—2, p. 2.

⁶⁵ *Nevoia înținerii cunoștințelor istorice în învățămîntul secundar în Generalități cu privire la studiile istorice*, pp. 111—112.

des Roumains par „les humbles”, en étudiant leur réaction à des événements majeurs, reliés, à la vie et à l'activité des Princes et des grands boyards, à l'évocation des batailles, invasions et ruines provoqués par les invahissantes ennemies, à la dure charge des impôts etc. Les impressions de ces deshérités du sort remplissaient les pages jaunies de anciens livres de culte, et des chroniques populaires, les inscriptions votives ou tombales, e.a., constituant ainsi un témoignage sur le vif, tout à fait spontané et réel. Iorga a pu, donc, reconstituer la vie des „humbles”, assujétie maintes fois par un destin tragique, à la suite des calamités naturelles et des guerres dévastatrices et soumise aux caprices des „grands”. Elle complète ainsi d'une manière heureuse, la „grande” histoire.

REFORMĂ SAU DECLIN. A DOUA PERIOADĂ A STUDIILOR SUD-EST EUROPENE ÎN ROMÂNIA

ANDREI PIPPIDI

După ce am arătat altădată în ce condiții a luat ființă, în ianuarie 1914, cel dintâi Institut de studii sud-est europene din România, îmi revine astăzi sarcina de a expune activitatea sa între cele două războaie și principiile care au călăuzit-o. Mi s-a oferit astfel prilejul de a duce până la capăt acea istorie a Institutului pe care mi-am propus-o în 1977, într-un moment de amenințare directă pentru grupul nostru de tineri, atunci, adunați în jurul figurii înalte și pilduitoare a profesorului Mihai Berza.

Istoria unor instituții, a preocupărilor științifice pe care le-au întreținut și a conjuncturii politice în limitele căreia s-au dezvoltat, se integrează în istoria societății românești înseși. În împrejurările ce ne-a fost dat să le trăim, favorabile unui nou elan al studiilor noastre, putem arunca îndărăt o privire. Cu melancolie, pentru irosirea unor energii care ar fi fost capabile să lucreze cu mai mult spor, cu mândrie pentru tenacitatea înaintașilor noștri, cu folos, pentru îndreptarea de azi înainte a proiectelor pe care ne vom strădui să le aducem la îndeplinire.

„Institutul liber de studii și cercetări privitoare la Europa sud-estică“, al cărui act constitutiv, semnat de N. Iorga, V. Pârvan și Gh. M. Murgoci, poartă data de 10 noiembrie 1913, n-a trăit decât 35 de ani, până la 23 septembrie 1948. Desființarea sa, ca și aceea a Institutului de Istorie Universală, altă creație a aceluiași N. Iorga, avea să facă loc pentru noul Institut de Istorie și Filozofie al Republicii Populare Române. Între sfârșitul războaielor balcanice și instaurarea „dictaturii proletariului“ se întinde acea perioadă căreia, îndreptățiți sau nu să o judecăm, îi adresăm întrebările noastre.

O instituție este ceea ce vor să o facă oamenii, prin impulsul pe care i-l dau și prin răspunderea pe care și-o iau. Din comitetul director, al fondatorilor, Murgoci a dispărut primul, în 1925, înlocuit prin Al. Lapedatu. La moartea lui Pârvan, doi ani mai târziu, i-a succedat Ioan Andrieșescu, care i-a fost și urmaș la catedră. Direcția, devenită vacantă la sfârșitul lui noiembrie 1940, în acele zile îmbibate de oțet și fiere a căror amintire ne obsedează, o va prelua N. Bănescu, care moștenește și Institutul de bizantinologie. Chiar cu aceste modificări, echipa de conducere dovedește o remarcabilă continuitate, datorată în primul rînd prezenței îndelungate a lui N. Iorga în fruntea ei, apoi faptului că aproape toți ceilalți erau elevii săi.

Principiile enunțate de întemeietor, într-o scrisoare de la 14 iulie 1912, au fost respectate. „Nu e vorba de studii strict balcanice, nici de

cunoașterea specială a popoarelor slave de peste Dunăre”, spunea Iorga atunci, în așteptarea înființării Institutului. Ceea ce-l interesau îndeosebi erau elementele comune, factorii de omogenizare activi vreme de secole în zona dintre Carpați și Arhipelag, mărginită de Marea Neagră și de cea Adriatică. De aceea adăuga, cu netăgăduită satisfacție: „Inițiativa avem datoria s-o luăm noi, Românii. Ea ni se și cuvine. Moștenitorii cei mai îndrituiți ai tracilor, reprezentanții și prin limbă ai latinității, păstrătorii, în desfășurarea istoriei noastre și pînă în conștiința poporului, ai ordinii romane, adăpostitorii harnici ai civilizației bizantine izgonite de aiurea, ocrotitorii întregii dezvoltări de civilizație din Orient și ctitorii bisericii răsăritene sînt chemați a-și afirma și astfel primatul istoric și cultural”¹.

Hotărîtor pentru caracterul Institutului este faptul că, alături de cercetările pe care-și propunea, în termenii documentului de fondare, „să (le) provoace, să (le) îndrumeze, să (le) ajute și să (le) organizeze”, urma să aibă o activitate de învățămînt, pentru studenți și chiar pentru diplomații și oamenii de afaceri interesați să capete o pregătire practică în privința relațiilor cu lumea balcanică. S-au ținut astfel cursuri de limbi (bulgară, sîrbă, greacă modernă, albaneză, turcă, maghiară, rusă, polonă, cehă și armeană) alături de care au existat cicluri de conferințe pe teme de geografie, etnografie, istorie, istoria artei sau a literaturii. Cît despre lectori și profesori, se prevedea în statut să fie „plătiți eventual din taxele ascultătorilor și din darurile și subvențiile eventuale”, situație în care tonul dubitativ ni se pare foarte clar. Acest personal didactic benevol a cuprins, pe lângă colaboratori întâmplători, personalități de rangul întii ca Iorga, Pârvan, Murgoci, geograful G. Vâlsan, economistul I. Răducanu etc.

Numărul cursanților, 70 din primul an, a crescut pînă la 200 înscriși în 1926—1927, ca să scadă după aceea la jumătate în 1929—1930. În 1931 nu mai frecventau decît 80². Acest aspect de „universitate populară” a consolidat poziția pe care Institutul o ocupa în viața culturală a țării și i-a creat o serie de legături cu societatea românească a vremii.

O problemă care se cere clarificată este aceea a relației cu autoritățile. „De ajutorul statului nu e vorba”, mărturisea N. Iorga în aceeași scrisoare din 1912 pe care am mai citat-o. Institutul se numea „liber”, pentru a-și afirma independența de Universitate, cu care intra, într-o anumită măsură, în concurență. Patronajul regal fusese cerut din motive protocolare, ceea ce explică și telegramele expediate la inaugurare suveranilor de peste Dunăre.³ („Am trimis telegrame către toți șefii de stat din sud-estul Europei și nu m-am mirat că mi-au răspuns, precum mă mir acum”). Sensul acestei creații științifice era, implicit, politic, urmărindu-se stabilirea unor raporturi culturale menite a reface solidaritatea între statele Sud-Estului, fracturată în cursul anilor de sîngeroase conflicte, și echilibrul balcanic atît de fragil, căruia recenta Conferință de Pace de la București căutase să-i dea o formă acceptabilă pentru toți.

¹ „Universul”, nr. 194, 17 iulie 1912, ca răspuns la articolul lui M. Negru *Un „institut balcanic” la Universitatea din București*, ibid., nr. 192, 15 iulie 1912.

² N. A. Constantinescu, *Dare de seamă asupra întemeierii și activității Institutului pentru studiul Europei sud-estice*, București, 1926.

³ N. Iorga, *Ce este Sud-Estul european*, București, 1940, p. 4. Mesajele și răspunsurile în „Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale”, I, 2, 1914, p. 46—48.

Pe cînd Ferdinand al Bugariei, Petru al Serbiei, Nichita al Muntenegrului și diadohul Gheorghe au răspuns-curtenitor, din partea lui Carol I a venit un mesaj extrem de rezervat, glacial. „Ceea ce făcusem”, își va aminti Iorga, „era un amestec obraznic în acel domeniu al politicii externe românești a cărei cirmă înțelegea s-o păstreze el însuși și el singur”⁴. Aceeași opacitate era și în atitudinea guvernului liberal, reprezentat la inaugurarea Institutului prin ministrul Instrucțiunii I. Gh. Duca, din memoriile căruia am citat cu alt prilej un pasaj concludent⁵.

Ministerul a acordat o modestă subvenție și a cedat abia în 1921 (deci, după șapte ani) un local pentru sediul Institutului, care, neprimind adăpostul solicitat în Fundația universitară Carol I, funcționase la început la nr. 1 din str. Fîntîinii (General Berthelot), vechiul sediu al Ligii culturale înainte de 1926. Imobilul din strada Banul Mărăcine (o stradă mică, azi dispărută, între B-dul Regina Maria și fosta Stradă Spaniolă) este descris ca „șubred și dostoievșchian” în amintirile Mariei Holban, care era printre studenții chemați acolo de Nicolae Iorga, „cu riscul de a trece prin podcaua slabă, ce se clătina la fiecă pas”⁶. Pentru cheltuielile de întreținere a acestei clădiri dărăpănate, sursa au fost chirile unor prăvălii găzduite într-o construcție de raport improvizată în curtea Institutului, restul veniturilor provenind din subsidii de la ministere și bănci, negociate de N. Iorga cu implacabilă obstinație. Planul unui nou local, proiectat de arhitectul Sp. Cegăneanu, n-a fost niciodată realizat din lipsă de fonduri.

Cu o asemenea bază materială, Institutul s-a înzestrat cu o bibliotecă de specialitate, pornind de la 800 de volume donate de Iorga, cărora li s-au adăugat o serie de publicații din depozitul Casei Școalelor⁷. În alcătuirea bibliotecii au intrat colecții, ca a arheologului Gr. Buțureanu sau a geologului Murgoci (peste 280 de volume, stampe, hărți și manuscrise). Încercarea de a obține din partea moștenitorilor lui Al. G. Mavrocordat o parte din frumoasa bibliotecă de la Miroslava pare să fi dat greș⁸. Cea mai importantă achiziție a fost în 1931, cînd Institutul ajunsese să aibă peste 3 000 de volume: N. Iorga, atunci prim-ministru, a cumpărat o parte din biblioteca marelui bizantinolog german August Heisenberg (mai mult de 5 000 de cărți și extrase) cu suma de 800 000 lei, oferită de Carol al II-lea⁹. Astăzi acest fond prețios, ca și tot ce a mai rămas din biblioteca vechiului Institut sud-est european, face parte din patrimoniul deținut de Institutul de Istorie „N. Iorga”.

Condiția pentru dezvoltarea unei activități științifice, este, trebuie s-o spunem aici, ieșirea din izolare. Îndată ce împrejurările au îngăduit-o,

⁴ N. Iorga, *O viață de om*, ed. Răpeanu, București, 1976, p. 466. Cf. alte amintiri, idem, *Trois conférences*, Bucarest, 1931, p. 13–17.

⁵ Andrei Pîlpidi, *Introducere la Scrisori către N. Iorga*, III, ed. P. Țurlea, București, 1988, p. XIX; Valeriu Răpeanu, *Cultură și istorie*, III, *N. Iorga, I. G. Duca*, București, 1989, p. 197–203.

⁶ „Revista de istorie și teorie literară”, XXXVII, 1–2, 1989, p. 229.

⁷ N. A. Constantinescu, *op. cit.*, și I. G. Duca, *Amintiri politice*, I, München, 1981, p. 171.

⁸ B.A.R., *Correspondența Iorga*, vol. 238, f. 55 (Iorga și Murgoci către Olga Sturdza, 9 martie 1915) și 193 (A. C. Cuza către Iorga, 6 aprilie 1915).

⁹ N. Iorga, *Correspondență*, II, ed. Ecaterina Vaum, București, 1986, p. 163–164. Mai vezi *ibid.*, I, București, 1984, p. 111–112, o listă de cărți împrumutate de M. Gaster din biblioteca Institutului.

după război, Institutul a primit savanți străini, invitați la București pentru conferințe. Printre primii a fost, în 1921, filologul Moses Gaster, de la King's College, Londra, urmat de antropologul elvețian Eugène Pittard, de istoricul literar și filologul clasic Tadeusz Zielinski de la Universitatea din Varșovia și, în 1926, de istoricul Italiei antice Ettore Pais¹⁰. Ocazia primului Congres internațional de studii bizantine, în 1924, a adus mulți oaspeți care, după însemnările din jurnalul lui Iorga, au vizitat „expoziția de la Casa Bisericii, Mitropolia, unde place paraclisul, Văcărești, care trezește admirație”¹¹. Dintre bizantinologi, Charles Diehl va reveni în 1930, conferențiind despre *Epoca Comnenilor*¹².

Pe de altă parte, Institutul a căutat, în 1921, o extindere la Atena, a avut după 1922 o secție la Sibiu, pentru a încuraja colaborarea științifică între sași și români, și a păstrat legături strânse cu Școala Română din Roma.

În același timp, ca profesor agregat la Sorbona din 1920, N. Iorga apărea anual în capitala Franței, unde subiectele prelegerilor sale au fost adeseori alese pentru a-i familiariza pe ascultătorii săi cu problemele istorice ale sud-estului European. În 1922, ținea la École des Hautes Études un curs de bibliografie balcanică, în paralel cu lecțiile intitulate *Formes byzantines et réalités balkaniques*, Vor urma: *Relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Age* (1923), *Cinq conférences sur le Sud-Est de l'Europe* (1924), *Idées et formes littéraires françaises dans le Sud Est de l'Europe* (1924), *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age* (1924), *Les voyageurs français dans l'Orient européen* (1926), *Les voyageurs orientaux en France* (1927), *La création religieuse du Sud-Est européen* (1928), *Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe* (1929), *La France dans le Sud-Est de l'Europe* (1936). Acest aspect pedagogic al activității istoricului, materializat în volume de sinteză care au circulat, intrând în marile biblioteci occidentale, a contribuit la cunoașterea Sud-Estului. Fără a uita nici însemnătatea relațiilor personale dintre Iorga și colegii săi străini, întreținute printr-o corespondență asiduă. Dacă România și sud-estul european s-au bucurat de un interes vremelnic — fiindcă de atunci lucrurile s-au schimbat în oarecare măsură — faptul se datorează și poziției unor oameni ca Iorga, pe care-l vizitau ca pe un monument profesorii și ziariștii veniți la București. Ca exemple, vom aminti paginile lui Lucien Romier sau Paul Morand, fascinați de „geniul său straniu”¹³.

Dar cu aceasta am ajuns să spunem și care a fost principala slăbiciune a Institutului. După cum se va vedea, el s-a identificat tot mai mult cu persoana directorului său, proteică, ubicuă, și totuși unică. Este ceea ce reiese și din parcurgerea publicațiilor Institutului.

Cea dintâi a fost „Bulletin de l'Institut pour l'Etude de l'Europe sud-orientale”. Apărând în 12 fascicule pe an, Buletinul era constituit numai din recenzii și note bibliografice pînă în 1916, apoi s-au adăugat,

¹⁰ Al. Zub, *Vasile Pârvan*, Iași, 1974, p. 302–303. Cf. V. Pârvan, *Correspondență și acte*, ed. Al. Zub, București, 1973, p. 282.

¹¹ N. Iorga, *Memorii*, IV, p. 151. Cf. C. Marinescu, *Compte-rendu du Premier Congrès international des études byzantines*, București, 1925.

¹² „Revue Historique du Sud-Est européen”, VI, 1930, p. 187–280.

¹³ Paul Morand, *Bucarest*, Paris, 1990, p. 275. Vezi și Lucien Romier, *Le carrefour des empires morts*, Paris, 1931, p. 39–42.

în număr crescînd, articole. Majoritatea covârșitoare a contribuțiilor îi aparțin lui N. Iorga, dar la început se întîlnesc și numele unor istorici sîrbi (Jovan Radonić, Dj. Sp. Radojičić) și bulgari (N. Milev). Dintre români Al. Tzigara-Samurcaș, V. Bogrea, Silviu Dragomir. Aici a colaborat și foarte tînărul Gh. I. Brătianu, îndată după debutul său din „Revista istorică”. Totuși, sumarul primilor zece ani echivalează, în afară de aceste excepții, cu o listă de lecturi a lui Iorga, de o extraordinară varietate.

Buletinul se expedia gratuit la cca 130 de adrese, unele destul de bizare, ca Biblioteca din Alexandria (Municipală) sau Ministerul de Externe al Muntenegrului, care se mutase odată cu regele de la Cetinje la Neuilly, pe malul Senei. S-au organizat și schimburi de reviste. În general, Buletinul era primit cu un interes la care găsim referiri în scrisorile adresate lui Iorga de Henri Hauser sau Marcel Handelsman¹⁴. Al doilea, în care istoriografia poloneză recunoaște pe unul dintre maeștrii săi cei mai vrednici, îl felicită pe învățatul român pentru înființarea Institutului: „Avec un vif plaisir, j'apprends que l'idée dont vous avez bien voulu me parler à Londres se réalise d'une manière si heureuse”¹⁵, ceea ce înseamnă că în aprilie 1913, la Congresul de istorie de la Londra, Iorga își împărtășise intenția celor a căror prietenie o cîștigase. Dar din altă scrisoare îmi place să citez mai mult: „Comment, à côté de tant de grands ouvrages, avez-vous encore assez de temps et d'énergie pour produire des études spéciales si nourries et si bien conduites, sur les points les plus divers de l'histoire des Balkans? Des hommes de ce temps-ci vous avez fait plus que tout autre pour sa connaissance. Et ce vous est un titre à la reconnaissance de tous les savants autant qu'à celle de vos compatriotes. Car, à mesure que nos connaissances se précisent sur l'Europe orientale, nous connaissons mieux par comparaison l'évolution de la nôtre, et nous nous trouvons plus rapprochés de cet idéal synthétique qui doit être celui de tout historien véritable”¹⁶. Aceste cuvinte sînt, dincolo de timpul pentru care au fost scrise, o lecție și ele vin din partea lui Henri Pirenne.

Din 1924, în locul Buletinului a apărut „Revue Historique du Sud-Est Européen” (director N. Iorga, secretar de redacție C. Marinescu — acesta din urmă plecînd la Cluj, la catedra de istorie universală, prezența sa rămîne formală după 1925). Colaborarea unor savanți străini, fără să fie frecventă, aduce prestigiu revistei prin semnăturile lui Charles Diehl, Salomon Reinach, Louis Bréhier, Georges Pagès. Românii sînt istorici de o exemplară erudiție: C. I. Karadja, I. C. Filitti, G. Balș, generalul R. Rosetti, Sever Zotta, sau elevi ai lui Iorga care se găseau la primele lor încercări, dar pe care îi cunoaștem ca fruntași ai studiilor noastre: Gh. Brătianu, G. Oprescu, A. Sacerdoțeanu, Maria Holban, Fr. Pall. Raportul dintre paginile scrise de ei și contribuția profesorului lor este de 1 la 7; Iorga singur semnează cca 150 de articole pînă în 1933, la care se adaugă bogata rubrică de recenzii, alcătuită aproape în întregime din însemnările lui de lectură.

¹⁴ B.A.R., Corespondență Iorga, vol. 241, f. 68, 193. Vezi *Scrisori către N. Iorga*, III, p. 238—239.

¹⁵ *Ibid.*, p. 218.

¹⁶ *Ibid.*, p. 243—244.

De-a lungul acestei neobosite activități, la care, în ultimă instanță, ajunge să se rezume opera Institutului, se pot deosebi trei perioade în funcție de condițiile politice: una, a restabilirii hotarelor în Sud-Estul european, în primii ani ai păcii; a doua, de prin 1925 până la înfăptuirea Înțelegerii balcanice, zece ani de eforturi pentru a asigura securitatea internațională; în sfârșit, în ajunul războiului, criza Înțelegerii balcanice și lupta, din punctul de vedere al intereselor românești, pentru a respinge revizuirile teritoriale. Voi exemplifica pe scurt, cu referiri la textele lui Iorga, străbătute de o concepție a cărei unitate fundamentală este absolut certă.

Istoria românilor din Peninsula Balcanică și Brève histoire de l'Albanie, apărute amîndouă în 1919, aparțin primei perioade. Cel care descoperise primul document de limbă albaneză a intervenit energic în favoarea drepturilor poporului albanez la statul său național. Există o legătură între cele două cărți, și anume iluzia că noul stat, sprijinit din interior de elementul aromânesc al populației sale, ar putea beneficia de protecția unei Italii pentru care Iorga nu și-a ascuns niciodată simpatia¹⁷. Această iluzie i s-a spulberat foarte tîrziu, la 7 aprilie 1939, cînd notează în jurnalul său inedit: „atacul infam al lui Mussolini asupra Albaniei, una din cele mai monstruoase fapte ale istoriei”. Anii 1920—1922, cînd s-a realizat și a intrat în aplicare Mica Înțelegere, au trezit interesul lui Iorga pentru tradițiile istorice ale bunei vecinătăți în Europa Centrală și Sud-Estică, cheazășie morală a granițelor României. În acest spirit au fost scrise *Relațiile româno-cehoslovace* (1919), *Polonais et Roumains* (1921), *Roumains et Grecs* (1921), *Serbes et Roumains* (1922), *Români și slavi, Români și unguri* (1922). Ultima dintre aceste broșuri conține chiar precizarea: „Institutul pentru studiul Europei sud-estice... a fost întemeiat, nu numai pentru studii de caracter științific, dar și pentru a aduce o apropiere între națiunile din Peninsula Balcanică și celelalte care ne înconjoară la hotarul de răsărit și de apus”. Ideea colaborării morale revine de fapt și în concluzie, care are în vedere și statutul minorităților naționale: „Toți sîntem făcuți pentru a munci alături de un altul, respectînd dreptul aceluia și înălțîndu-ne tocmai prin aceea că respectăm dreptul altuia”.

Salutînd în 1923 conferința de la Sinaia a miniștrilor de externe ai Micii Înțelegeri, N. Iorga susținea necesitatea de a se crea „o opinie publică luminată”, ca bază trainică a negocierilor diplomatice¹⁸. O notă ediție franceză, sporită, a *Istoriei statelor balcanice* apare în 1924 la Paris și, doi ani mai tîrziu, autorul ei pledează încă pentru mijloacele politice (o uniune vamală) capabile să adîncească înfăptuirea acelor alianțe care traduc o comunitate spirituală¹⁹. Totodată însă, își manifestă rezerva față de propunerea sovietică a unei confederații balcanice, definită de el drept „filantropie colorată într-un roșu viu”. În 1927, lucrînd la *Istoria războiului pentru Ind pendența României*, Iorga ajunge chiar să se îndoiască de oportunitatea înlăturării Imperiului Otoman din Peninsula în care

¹⁷ N. Iorga, *Două tradiții istorice în Balcani: a Italiei și a românilor*, AAR, mem. seșt. Ist., s. II, t. XXXV, 1913. Cf. idem, *Il problema balcanico e l'Italia*, în *Due conferenze all'Ateneo Veneto*, Bucurest, 1914, p. 21—44.

¹⁸ Idem, *La conférence de Sinaia*, în „L'information roumaine”, I, 8—10, 1923, p. 12—13.

¹⁹ Idem, *Les conflits balkaniques*, „Le Monde Slave”, 2, 1926, p. 168—186.

îndeplinise rolul de factor unificator. „A fost oare mai bine”, argumentează el, „să se rupă între toate aceste națiuni și provincii unele legături odată cu care a dispărut posibilitatea strinselor relații economice?” Mai ales că gînditorului conservator ideile occidentale îi inspiră o neîncredere cu atît mai mare cu cît atașamentul său față de tradiție e mai puternic: noțiunea de „independentă” fiind de import, ca și constituția modernizatoare a lui Midhat-pașa, istoricul preferă să ia în considerare ipostaza de „interdependentă”... Deci, afirmă Iorga, „principalul nu e să ne cantonăm la noi acasă, cu puștile, mitralierele și tunurile îndreptate către toți vecinii, ci altceva e esențial: a colabora la marea mișcare solidară de civilizație în interesul omenirii întregi”²⁰.

Era momentul de succes al diplomației lui Titulescu, prin care România se angrena în sistemul garanțiilor păcii. Dar față de metodele puse în serviciul acestui obiectiv, Iorga a avut un hotărît scepticism. El constata: „Ne găsim între Cehoslovacia, pe care o iubim, și între Polonia, pe care n-o iubim mai puțin, fără a mai vorbi de încă un număr de iubiri presărate pe toată harta Europei. Căci, cum ne-au văzut că umblăm după iubiri, îndată ni s-au imbiat toate invitările, toate onorurile, toate mîngîierile și alintările, și am crezut că, într-o lume de idilă, iubiți de toată lumea, n-avem decît să răspundem la iubirea tuturor”. Situația produsă de conflictul polono-cehoslovac din 1938 impunea concluzia că, „în așa de marile greutăți de acuma, suferim și de prea multe alianțe”²¹.

În aceste condiții, nelineștile omului politic, agravate de tot ce-i putea sugera experiența sa de istoric, au luat forma unei viziuni apocaliptice, pe care viitorul avea s-o confirme. Cînd N. Iorga spunea: „dacă s-ar cuceri, după Austria, și Ungaria și țara noastră și Peninsula Balcanică și regiunile rutene din Rusia, dacă ar merge pînă în fundul stepei energia germană, pentru ca să se fărîmîteze acolo în lupta cu imposibilul”... — fraza e profetică, fiind rostită în vara anului 1938²². Odată mai mult, vechea sa convingere că acțiunea civică directă este mai eficace decît demersurile la nivel de stat se agăța de argumente noi într-un nou context. Ideea de solidaritate balcanică i se înfățișa drept norma directoare a unei rezistențe colective față de expansiunea Germaniei hitleriste. „Să simtă fiecare”, cere el în 1939, „că orice atentat împotriva existenței unuia din aceste state și împotriva dăinuirii uneia din aceste națiuni este o lovitură care se îndreaptă către toate celelalte și, atunci, orice ambiție, venită de oriunde, va găsi aici, într-adevăr, un front peste care nu se va putea trece”²³. Se vede așadar că „interdependentă” nu se opunea cîtuși de puțin, în concepția istoricului român, „independenței”, ci o apăra prin construcția puternică a unor contraforți.

Ultima conferință a lui N. Iorga la Institut, intitulată *Ce este Sud-Estul european*, în care deslușim testamentul său științific cu privire la această direcție a cercetărilor sale, repetă același avertisment, destinat să rămînă fără ecou: „În momentul de față, cînd fiecare caută un sprijin, chiar și cei mai puternici, e bine să ne aducem aminte de vechile baze, asemănări și colaborații, pentru ca să nu facem numai alianțe de stat,

²⁰ Idem, *L'origine des idées d'indépendance balkanique*, ibid., 1927, p. 23.

²¹ Idem, *Prea multe alianțe*, „Neamul Românesc”.

²² Idem, *Hotare și spații naționale*, Vălenii de Munte, 1938, p. 61–62.

²³ Idem, *Bazele populare ale oricărui mișcări în Balcani*, București, 1939 p. 25.

care nu leagă, ci legături de popoare, care să poată servi la interesele noastre comune”²⁴.

Despre o soluție care n-a fost adoptată nu se poate spune că a dezmințit-o cursul potrivit al evenimentelor. Dimpotrivă, dacă ne gândim la un alt diagnostic al lui N. Iorga. El, care cunoștea specificitatea dezvoltării spațiului sud-est european, a atras atenția asupra unor împrejurări istorice caracteristice atât pentru România cât și pentru societățile vecine și care l-au făcut victima consimțitoare a ideologiilor totalitare : „oameni epitropisiți, legați de mâini și de picioare, împinși la dreapta sau la stînga, o societate în urma căreia să stea totdeauna un mare pedagog cu un imens catalog în care să însemne note la purtare, o asemenea societate nu poate să reziste loviturilor”²⁵. Pentru cineva care are oroare de violență și disprețuiește politica, remediul nu poate fi decît educația, cu condiția de a cultiva inițiativa.

Contemporan cu cele mai acute conflicte care au pus la încercare temeiurile tuturor regimurilor din Europa, N. Iorga își rezuma astfel un crez neclintit : „Date fiind originile istorice, dezvoltarea acestor regiuni și vechile forme de conducere a căror influență subzistă încă, Sud-Estul cere, potrivit psihologiei sale cu totul particulare, un rege care să domnească și o viață populară din care monarhia să se inspire”. Iar cît privește normele de coexistență internațională, el recomanda formula „păcii sprijinite pe drept, cu hotărîrea de nezgduit de a ne apăra dreptul nostru pînă la capăt”²⁶.

Acesta este un discurs de tip misionar. În perspectiva jumătății de veac care a trecut de la moartea lui N. Iorga, se vede cum sistemul său de valori politice s-a construit pe cunoașterea trecutului prin cercetări seriale disciplinate științifice, dar acest ideal politic ni s-a transmis ca un mesaj etic. Apărîndu-l cu prețul vieții, l-a sustras evaluării critice și l-a făcut definitiv inviolabil. Institutului care i-a oferit o tribună și mijloace de difuzare a ideilor sale, i se poate însă obiecta că, deși nu a încetat să activeze în direcția care-i fusese imprimată inițial, a dat unele semne de oboseală în anii '30, cînd însăși influența culturală a lui Iorga era diminuată. Revista își lărgise domeniul de preocupări, cuprinzînd și studii de istorie a Veneției, a Cruciadelor sau a Revoluției Franceze. Nu ne ascundem adevărul că și aici criza istorismului s-a făcut simțită, dovadă reacția „Noii Școli”. Etapa studiilor noastre pe care am examinat-o, a doua după cea de început, nu s-a epuizat înainte de a fi cunoscut, prin Institutul condus de Victor Papacostea și prin revista sa „Balcania”, o vitalitate nouă. Elementele de continuitate față de primul Institut sînt mai importante decît factorii de ruptură. Principiile invocate rămîind aceleași, reforma s-a limitat la aspecte practice, ceea ce pune în lumină spiritul pragmatic al grupului de la „Revista istorică română”. Cît despre declinul cu care, în ochii unor observatori, s-a încheiat experiența lui Iorga — el reflectă îndepărtarea politicii externe românești de pro-

²⁴ Idem, *Ce este Sud-Estul*, p. 14.

²⁵ Idem, *Politica culturii*, în volumul cu același titlu publicat de Institutul Social Român în 1930, p. 6.

²⁶ Idem, *Cinq conférences sur le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest-Paris, 1924, p. 24, 62. Cf. idem, *Ideii asupra problemelor actuale*, București, 1934.

blemele Sud-Estului european. Întrebarea retorică din titlu a fost — trebuie s-o recunoaştem — falsă.

Centrul de greutate al dezbaterii e altul. Îl putem identifica fără greş, amintindu-ne de criza care a urmat războiului şi de cealaltă criză din care n-am ieşit încă pe deplin. Cum au fost ele posibile după ce în aceeaşi ţară s-au pus, teoretic şi concret, bazele unei ştiinţe pe care au slujit-o cu strălucire învăţaţii al căror exemplu este evocat astăzi? Răspunsul l-a dat demult cineva care a ilustrat această Academie, şi cu adevărul descoperit de Al. Philippide, fără a schimba nimic din forma lui brutal-ironică, îmi voi îngădui să închei: „Savantul român oglindeşte societatea românească. Cum e turcul şi pistolul, cum e ţara şi savantul”.²⁷

RÉFORME OU DÉCLIN. LA DEUXIÈME PERIODE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES EN ROUMANIE

L'auteur reprend ses anciennes recherches qui avaient porté sur les origines du premier Institut roumain de études sud-est européennes et de sa revue pour évoquer à présent la période 1919—1940. Une vingtaine d'années dominées par la personnalité exceptionnellement forte et complexe du fondateur, N. Iorga. On fait ressortir les avantages et les désavantages produits par le constant engagement politique de l'historien. Utiles sur le plan scientifique, les initiatives de Iorga ont eu moins de succès lorsqu'il s'agissait de fournir à la diplomatie roumaine l'appui de la solidarité balkanique. Il faut également remarquer la fragilité des institutions créées par Iorga et par ses premiers élèves. Protégées par l'Etat, tant que celui-ci pouvait compter Iorga parmi ses grands serviteurs, ces institutions n'avaient que de faibles attaches avec la société roumaine. Comme d'ailleurs celles qui leur ont succédé depuis. Il n'y a pas eu de déclin de ces études, mais les circonstances politiques, favorables ou contraires, les ont profondément marqué.

²⁷ A. Philippide, *Specialistul român. Contribuția la istoria culturii românești din secolul XIX*, Iași, 1907, p. 68.

STRUCTURI NOBILIARE ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ

BOIERIMEA DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ (SECOLELE XIV—XVII) :

COMPONENTĂ ȘI EVOLUȚIE STRUCTURALĂ

IOLANDA ȚIGHILIU

Dezvoltarea economică pe care statul românesc dintre Carpați și Dunăre a înregistrat-o în veacurile XIV—XV nu putea să nu rămână fără reflectare în planul socialului. Actele emise timp de 32 de ani de cancelaria lui Mircea cel Bătrîn consemnează transformările pe care o întreagă societate le cunoștea. Ele surprind, pentru întâia oară, în mod amănunțit, stratificarea socială prezentă în Țara Românească dintr-o vreme neîndoielnic anterioară urcării lui Mircea voievod pe tron. După cum se știe, relația om—proprietate funciară era determinată pentru acel ev. În funcție de natura acestei relații, a felului în care omul se raporta la pământ, decurgea starea economică, statutul juridic și, nu în ultimul rînd, cel politic, al fiecăruia.

O cîrmuire atît de îndelungată, ca aceea a eroului de la Rovine trebuia să ducă și a dus, în chip necesar, la întărirea, în primul rînd, a instituției domniei. Faptul este reflectat, pe plan intern, atît în acțiunea amplă de organizare a aparatului de stat în toate compartimentele sale, de la armată și pînă la cancelaria domnească, cit și în relațiile dintre marele voievod și diferitele categorii sociale.¹

Rezultată dintr-un îndelungat și complex proces de stratificare economică și socială, clasa conducătoare, surprinsă documentar sub forma „majores terrae” încă din 1247, va continua să cunoască un fenomen de stratificare internă condițiile existenței unei autorități centrale în plină afirmare. Boierimii funciare i se va adăuga, mai ales din a doua jumătate a veacului al XIV-lea, boierimea de dregătorie,² pe de altă parte, acestor feudali laici li se vor alătura, sub puterea protectoare a domniei, reprezentanții feudalității ecleziastice deplin cristalizată și ea în deceniile 6—8 ale secolului al XIV-lea. Într-o societate puternic ierarhizată, fiind stăpîni de domenii, de sate, de țărani dependenți, sau

¹ Pentru instituția domniei vezi studiul lui N. Stoicescu, *Organizarea statală în vremea domniei lui Mircea cel Mare*, în „Revista de istorie”, 1986, nr. 7, p. 625—41. Pentru clasele sociale vezi P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, p. 66—81; idem, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*, București, 1964. p. 66—86; Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în veacul al XIV-lea*, p. 213—61.

² Pentru apariția principalelor dregătorii vezi : C. C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*, București, 1925; idem, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*, Vălenii de Munte, 1926; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1968.

conducători de cete militare, întăriți nu o dată, cu largi privilegii, marii feudali laici și ecleziastici vor forma principalul organism social care, împreună cu domnia, iar uneori, în dezacord cu ea, se va fi implicat profund în politica ce avea să determine destinul întregului stat de al sud de Carpați.

Studii competente au relevat apropiirile și deosebiri care au existat între boierimea română și aristocrația sud dunăreană, fie ea bulgară³ sau bizantină.⁴ Și pentru marea boierime nord dunăreană resturile militare și guvernarea țării vor constitui misiunea ei de clasă, afirmată cu atîta putere în secolele XIV—XV. Pentru aceeași perioadă trebuie relevat rolul sporit pe care l-a avut aristocrația funciară în raport cu cea de dregătorie rol care nu pare să vină, după cum s-a remarcat,⁵ dintr-un context bizantin.

Documentele din timpul lui Mircea cel Bătrîn ne oferă informații despre stratificarea existentă, fie la nivelul clasei boierești, cînd vorbesc de „boierii domniei mele, den cei mari au den cei mici boiari sau den slugile mele”⁶ sau de „sfetnicii noștri și... ceilalți boieri”,⁷ fie despre aceea existentă în cadrul lărgit al organismului social. Astfel, în 1418, Mihail voievod, fiul lui Mircea, îndemna pe oricine ar vrea „de voia lui, sau sluga domniei mele sau boier sau cneaz”⁸ să-și închine sufletul la mănă-

³ D. Angelov și St. Ștefănescu, *Trăsături comune și deosebiri în dezvoltarea social economică a Bulgariei și a Țării Românești în secolele XIII—XIV*, în vol. *Relații româno-bulgare de-a lungul seacurilor (sec. XII—XIX)*, București, 1971.

⁴ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XV-lea*, București, 1980, * cap. IV *Problema nobilimii („Boierii”) și a marilor dregători de curte*, p. 52—57.

⁵ *Ibid.*, p. 53.

⁶ DRH, B, I, p. 31—32.

⁷ *Ibid.*, p. 38.

⁸ În istoriografia noastră s-a discutat mult despre originea și evoluția cnejilor. La început erau membri de categoria a doua a clasei feudale, între boierii mari și populația de rînd, apoi categorie feudală decăzută în rîndurile țărănimii libere, ca după aceea, termenul să desemneze masa întreagă a țărănimii libere. (*Istoria dreptului românesc*, I, București, 1980, p. 157; cf. H. H. Stahl, *Controverse*, p. 271—5. Vezi și *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1988, p. 108—110.

În ce privește situația din Transilvania, Radu Popa în lucrarea sa *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, arăta că atunci cînd se are în vedere obștea sătească, deși fiecare așezare trebuie înțeleasă ca fiind echivalentă cu o obște sătească, nu trebuie uitat faptul că gradul de autonomie socială și economică a obștilor sătești din Țara Hațegului nu a fost identic în toate așezările. Din acest punct de vedere, satele cu obști cneziale sau satele cu familii de cnezi sătești sînt în mai mare măsură organisme social-economice de sine stătătoare, decît satele lipsite de cnezi sau decît ohabele (satele libere = villae liberae).

În practica relațiilor juridice instituite între regalitate și societatea românească din Țara Hațegului termenul de cneaz desemna o stăpînire de fapt grevată de îndatoriri față de cetatea regală sau de administrația domeniului regal. Acest fel de „cnezat” cu înțeles mai mult juridic și fiscal, echivalent pînă la un punct cu „possessio” sau „moșie” nu poate fi pus alături de cnezatele existente în secolul al XIII-lea pe teritoriul Olteniei și nici chiar de cnezatele maramureșene de la începutul sec. XIV.

În secolul XIV și începutul celui următor, în satele în care obștea continua să funcționeze ca o devălmășie reală sau în care veniturile regale erau în sarcina întregii obști, toți devălmășii puteau fi desemnați cnezi, iar obștile cneziale nu sînt decît o ficțiune juridică apărută în procesul constituirii și administrării domeniului regal.

Este subliniată ideea că în Țara Hațegului, ca și în alte părți ale Transilvaniei, cnezatul a fost o instituție prin excelență românească, avînd deci caracter etnic.

Informațiile documentare atestă existența în mai multe sațe a cite unei singure familii cneziale (în urma accentuării procesului patrimonializării), deținînd *de facto* stăpînirea asupra

stirile domniei mele, la Codmeana și la Cozia sau va vrea să dăruiască sat sau ocine sau vite și încă *dintre ceilalți oameni de mîna de jos, adică siraci*,⁹ cine își va închina sufletul sau via sau ogoare sau case sau vită sau fie orice, de la mic la mare toate să fie ale lui Dumnezeu și mănăstirești, la Cozia și la Codmeana”.¹⁰ Actul menționează, așadar, principalele categorii sociale și bunurile ce intrau în stăpînirea fiecăruia. Dacă boierimea dispunea de sate, ocine sau vite, „ceilalți oameni de jos, adică siraci”, oameni neprivilegiați deci, nu aveau în proprietate decît ogoare, vii, mori, case, vite.

Obligată să ofere domnului „consilium et auxillium” boierimea era la rîndu-i, în virtutea dreptului vasalic care impunea obligații reciproce,

obștii satești înainte de a fi confirmată *de iure* în această situație de către o diplomă a regelui sau a voievodului Transilvaniei.

S-a putut constata, de asemenea, că în unele sate hațegane, pentru care documentele atestă stăpînirea lor de către mai multe familii, stăpînire devălmașe sau deja divizată dar precizată drept „cnezat” sau ca exercitată sub condiție cnezială, aceleași documente reflectă, totodată, poziția privilegiată a uneia dintre aceste familii. În același timp, toate mărturiile dovedesc că diferențierea din interiorul obștei nu s-a datorat intervenției autorităților regale, ci a fost urmarea evoluției interne a colectivității satești.

Așadar, se poate afirma că și în Țara Hațegului, în pofida menționării de către unele documente a „obștilor de cnezi”, instituția *cnezatului de sat*, înțelesă ca reprezentînd stăpînirea unui sat de către o familie cnezială, a fost un fenomen destul de răspîndit. El a fost consecință ridicării în multe așezări a cîte unei familii în fruntea obștii satești și implicit aservirea, în cadrul unor relații care erau de esență feudală, a celorlalte familii ce compuneau obștea.

Principalul izvor al instituției cneziale, atestată documentar în Țara Hațegului încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea, s-a aflat în organele ale alese obștilor satești, în acei juzi ai colectivităților rurale daco-romane care pe aproape întreaga durată a primului mileniu s-au menținut în tiparele vieții lor tradiționale. Acest punct de vedere este sprijinit de faptul că principalele atribuții ale juzilor se regăsesc ulterior exercitate de către cnezi, precum și de constatarea că într-o etapă mai tîrzie, acolo și în măsura în care cnezii nu s-au transformat în boieri sau nobili, ei au revenit la starea primară de juzi ai satelor.

Ca și în Țara Maramureșului și în Țara Hațegului au existat și formațiuni teritoriale mai mari („mari cnezate”) care înglobau mai multe cnezate de sat. Este vorba de *cnezatele de vale* care acopereau o porțiune din valea unui rîu sau întregul bazin al rîului respectiv, alte ori două văi învecinate. Aceste structuri teritoriale ar putea fi definite și ca *jupanate*, cu atît mai mult cu cît titlul de jupan este folosit în Țara Hațegului pentru virfurile feudalității românești.

În continuare, autorul subliniază ideea că în pofida trăsăturilor unitare pe care instituția cnezatului le-a avut la începuturile sale în toate teritoriile românești, au existat și unele deosebiri, poate doar de evoluție, nu numai între ținuturile situate de-o parte și de alta a Carpaților, dar chiar și între diferitele „țări” din cuprinsul Transilvaniei. Nici chiar pentru coroană n-a existat o stăpînire cnezială unică, cu regim juridic perfect identic în toate părțile Transilvaniei, ci în diferitele „țări” românești s-au instituit relații cu specific local. Faptul se explică în primul rînd prin deosebirile regionale ale modului în care s-au încheiat relațiile dintre aceste autorități și societatea românească din fiecare „țară” în parte.

Situația diferită care este surprinsă în Țara Hațegului față de cea din Țara Maramureșului își poate găsi explicația și în vecinătatea nemijlocită a Țării Hațegului cu Țara Românească și evoluția raporturilor coroanei angevine cu domnia de la Cîmpulung sau Curtea de Argeș, obligînd autoritățile regale la multă prudență și la temporizarea procesului de asimilare a feudalității românești în nobilimea regatului.

⁹ Pentru termenul de sîrac sau sirac (siromah) care desemna în sec. XV categoria neprivilegiată a populației, atît de la orașe cît și de la sate vezi: C. C. Giurescu, *Despre „sirac” sau „siromah” în documentele slavo-muntene*, București, 1927, extras din „Revista istorică”, an XIII, nr. 1—3, ian.-mart. 1927; Șt. Ștefănescu, *Despre terminologia jărnimii dependente din Țara Românească în sec. XIV—XVI*, în „Studii”, an XV, 1962, nr. 5, p. 1158—1161. În Țara Românească ei erau supraviețuitorii obștii țărănești, și anume cei rămași la limita socială inferioară, la cea superioară situîndu-se cnezii (*Instituții feudale...* p. 421 sub voce).

¹⁰ DRH, B, I, p. 87.

răsplătită de domn cu danii ¹¹ și imunități ¹² pentru dreapta și credincioasa slujbă prestată.

Beneficiară, cu precădere a munificenței voievodale, ecou al virtuților imperiale bizantine, conform cărora basileul era dator să fie everget, ¹³ biserica, de asemenea, va primi și va fi întărită cu numeroase danii și imunități. În această susținută acțiune domnul va fi secondat de boieri care vor dăruia așezămintelor monahale, după pilda suzeranului lor, locuri, sate, ocine, vii.

Mircea cel Bătrîn continuînd pe un plan superior activitatea ctitoricească inaugurată de înaintașii săi nu va ezita să ceară, el însuși, unor boieri să-l sprijine în acțiunea sa de înălțare și înzestrare a lăcașurilor religioase. ¹⁴ Astfel, în documentul din 20 mai 1388, se menționează că mănăstirea Cozia a început să fie ridicată „la locul numit Călimănești pe Olt, care a fost mai înainte satul boierului domniei mele Nan Udobă, pe care cu dragoste și cu multă osîrdie după voie domniei mele, l-a închinat mai înainte — zisei mănăstiri”. Din același act aflăm că și Stanciu al lui Balco „boier al domniei mele” dăruiește mănăstirii o bucată de ocină pe Argeș, pe care a cumpărat-o de la Ștef, și cu vii „și aceasta după voia domniei mele”. ¹⁵ Un an mai târziu, la 4 septembrie 1389, Mircea voievod lărgește hotarul mănăstirii Cozia, dăruindu-i locul ce ține de satul Jiblea. Nu-i va fi însă prea simplu. Însuși o mărturisește. „De aceea m-am nevoit de am luat locul ce ține de satul Jiblea [...] și am dăruit mănăstirii domniei mele, Sfînta Troiță, ca să fie ocină bisericească pînă în veci. În schimb pentru aceasta, am slobozit boierilor cărora a fost ocina, Stanciu și Costea și Vîlcul și Albu și Radomir, ceea ce a rămas din Jiblea cît se ținea din ce le-a fost vechea ocină, ca să le fie acele sate de ohabă”. Mai mult [...], „încă le-am dăruit domnia mea pentru slujbă și satul pe Olt numit Orlești, în locul celui pe care l-am luat și l-am dăruit bisericii și acesta de ohabă, care a fost mai înainte la mănăstirea Codmeana”. ¹⁶

Fără a insista aci asupra căilor de întărire a autorității domnești, nu putem totuși rezista tentației de a evidenția un aspect care după știința noastră nu a fost relevant pînă acum, și anume faptul că însuși formularul diplomatic al hrisoavelor emise de cancelaria lui Mircea cel Bătrîn ne prezintă, peste veacuri, în filigran parcă, indiciile subtile ale acestei autorități în plină afirmare. Dacă la începutul domniei, voievodul invoca doar sprijinul tuturor „sfinților aici și în veacul viitor” împotriva celor

¹¹ La 20 iulie 1400 Mircea cel Bătrîn dă boierilor Micul și Stroia jumătate din satul Mîndra cu dijma din porci, stupi, vin și moară „pentru slujba lor credincioasă, fiindcă am dăruit-o de a mea bunăvoie” (DRH, B, I, p. 56). În <1398> noiembrie 21, jupan Aldea donind mănăstirii Cutlumuz de la Sfîntul Munte satul Cîreșov arată că face această danie „din cît mi-a dăruit Dumnezeu și domnul voievod Io Mircea, pentru slujba și credința cu care l-am slujit, nu cu fălărnicie, ci cu adevărată și dreaptă credință. (Ibid., p. 47).

¹² <1400–1403> Mircea cel Bătrîn întărește fiilor lui Batea și fiilor lui Neagotă locuri la Mociurițe ș.a. scutindu-i de dări și slujbe în afară de oaste (Ibid., p. 51).

¹³ Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 44.

¹⁴ Pentru cadrul mai larg al relațiilor dintre realitățile vieții sociale și politice și reflectarea lor în planul artei vezi: Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, 1976, p. 153–232; idem, *Artă și societate în Țara Românească în veacul al XIV-lea*, în „Studii și cercetări de istoria artei, seria artă plastică”, t. 19, p. 1972, nr. 1, p. 3–34.

¹⁵ DRH, B, I, p. 27.

¹⁶ Ibid., p. 29.

care „s-ar încumeta dintre cei mari și cei mici” să încalce daniile făcute de el mănăstirii Cozia,¹⁷ sau pe lângă blestemul sfinților, care nu-i pare suficient, așează și propriul său blestem,¹⁸ mai târziu, adaugă, pentru virtualii călcători ai poruncilor sale, amenințări „pe lângă aceasta și de la domnia mea să primească mare rău și urgie”,¹⁹ ajunge ca, spre sfârșitul domniei să se dezlănțuie împotriva celor care s-ar „încumenta dintre boierii domniei mele, mari și mici, sau dintre dregătorii domniei mele” să-i nosocotească hotărîrea să știe că „unul ca acela va primi mare rău și urgie de la domnia mea, ca un călcător și neascultător și batjocoritor și necredincios al acestui hrisov al domniei mele”.²⁰ În aceeași ordine de idei, se înscrie și actul dat de Mihail voievod în <1417—1418> care, în calitate de asociat la tron, amenința pe cei ce i-ar nosocoti poruncile că „vor primi mare rău și urgie și pedeapsă de la părintele domniei mele și de la domnia mea, ca necredincioși și batjocoritori ai hrisovului domniei mele, ca unii ce n-au băgat de seamă cuvîntul domniei mele, să se învețe și alții ca să asculte de cuvînt și să nu se împotrivească”.²¹

Alături de boierime și de „satele boierești mari și mici”²² exista în Țara Românească a veacurilor XIV—XV, și o puternică țărănime liberă stăpînind satele, atît de numeroase însă ale obștii țărănești. Satele libere grupate cu osebite în zona submontană și colinară față de cea de cîmpie, unde densitatea lor era mai mică, vor rezista mult timp procesului de acaparare domnească, boierească sau mănăstirească, proces care va înregistra cote înalte în secolele ce vor urma. Depozitarea unor apreciate virtuți militare, țărănimea liberă a fost, cum s-a arătat, pivotul oastei mari.²³ Ei i s-a datorat, în cea mai mare parte, salvarea independenței statale în secolele XIV—XVI.

Țărănimea aservită era legată de stăpînul feudal atît printr-o legătură personală cît și prin constrîngere extraeconomică. Omul neliber, rumânul obligat să dea stăpînului feudal dijele și să-i presteze servicii nu apare sub acest nume decît spre finele veacului al XV-lea. Pînă atunci îl găsim însă prezent, fără a fi numit direct, în toate hrisoavele prin care domnul donează sau întărește stăpîniri de sate unor boieri și mănăstiri. Astfel, în 1400, marele voievod dăruiește mănăstirii Cozia satele Miculeșevăț, Curilo și Grădanovăț adăugînd ca „nimeni să nu cuteze să tulbure acele sate cu nici o dajde, ci să fie în supunere față de starețul Sofrozie și de toți frații și să lucreze în mănăstirea domniei mele.”²⁴

După îndeplinirea obligațiilor ce-i reveneau față de stăpîn, țăranul aservit avea dreptul de a se răscumpăra după ce plătea acestuia o despăgubire intitulată găleata de judecie sau de ieșire.²⁵

¹⁷ *Ibid.*, p. 27—28 (doc. din 1388 mai 20).

¹⁸ „Cine s-ar încumeta să strice această poruncă și înscrie al domniei mele, sau vreun domn sau boier, să fie blestemat de tatăl și de fiul și de sfinții duh și de toți sfinții, apoi și de domnia mea” (*Ibid.*, p. 31, <1389—1400>).

¹⁹ *Ibid.*, p. 49 (circa 1400).

²⁰ *Ibid.*, p. 81—2 (1415, iunie 10).

²¹ *Ibid.*, p. 84.

²² *Ibid.*, p. 66 <1404—1408>.

²³ Valentin Al. Georgescu, *Instituțiile statelor românești de sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 242.

²⁴ DRH, B, I, p. 49.

²⁵ P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (pînă la mijlocul sec. XVII)*, în „SMIM”, I, 1956, p. 63—122.

Într-o orînduire în care dependența personală (vasalică), ce nu era substanțial antitetică libertății, constituia cheia de boltă a întregului edificiu social, țărănimea neliberă va cunoaște, pînă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, forme atenuate de aservire.²⁶

Ilustrativ pentru această situație și, în același timp, pentru poziția domniei față de această categorie socială este hrisovul din 1407 prin care Mircea cel Bătrîn poruncește satelor supuse mănăstirii Tismana să asculte de noul egumen al mănăstirii, Agathon, adăugînd: „Iar dacă cineva vă minte, să nu vă încredeți nicidecum. Ci gloabele ce se vor face sau dușegubine, fie orice fel, de la cea mică pînă la cea mare, toate să fie ale mănăstirii și călugării Tismanei să le ia, iar alții nimeni, nici dintre boieri, să nu cuteze să încerce. Cine ar umbla printre voi, dintre boierii domniei mele ca să vă ia sau să vă tragă la alte munci, pe oricine să-l loviți în cap”.²⁷

Ultima categorie socială amintită în documentele emise de cancelaria lui Mircea cel Bătrîn este aceea a robilor. Ei apar sub numele generic de „sălașe” de ȣigani. Dacă în 1385, Dan I întărea mănăstirii Tismana „ȣigani, 40 sălașe”, dania ce-i fusese făcută de Vladislav I,²⁸ ctitorul Coziei va dărui propriei mănăstiri „300 sălașe de ȣigani”.²⁹ Cunoscători a felurite meșteșuguri, folosiți îndeosebi la muncile casnice de la curtea domnului, boierilor sau mănăstirilor, ȣiganii au fost, uneori, întrebuințați și ca ciocănași în ocnele de sare.³⁰ Putînd fi cumpărați, vînduți, moșteniți sau donați, obligați să muncească și să plătească dări atît pentru stăpînul lor cît și pentru domnie, ei se vor afla, ulterior, sub supravegherea unui slujitor special al domnului, cneazul de ȣigani, care se îngrija de executarea prestațiilor și încasarea dărilor.³¹

La capătul demersului pe care l-am încercat, cu un alt prilej,³² în ceea ce va fi fost, din punct de vedere economic și social, Ȧra Românească a marelui voievod Mircea arătăm că dezvoltarea economică, menită a-i asigura posibilitățile materiale, creșterea demografică, ce-i va da potențialul uman, existența, pe de o parte a unei puternice țărănii libere, iar pe de alta, a formelor atenuate de aservire, vor crea un echilibru care va feri societatea de convulsii; totodată, aceștia vor fi și principalii factori pe care autoritatea centrală se va sprijini în efortul de apărare a statului de sine — stătător abia întemeiat în primele decenii ale veacului pe care domnia lui Mircea cel Bătrîn îl încheia.

După această sumară privire asupra stratificării sociale a Ȧrii Românești la începuturile ei să revenim asupra clasei dominante care ne interesează cu precădere.

Zonă de aculturație, spațiul românesc va sta sub semnul generos al sincretismului ce va acoperi sfere largi de la cea lingvistică, la cea culturală și instituțională.

²⁶ Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 244.

²⁷ DRH, B, I, p. 72.

²⁸ *Ibid.*, p. 21.

²⁹ *Ibid.*, p. 27 (1388 mai 20).

³⁰ Aurora Ilieș, *Știri în legătură cu exploatarea sării în Ȧra Românească pînă în veacul al XVIII-lea*, în „SMIM”, vol. I, 1956, p. 181.

³¹ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, București, 1944, p. 79—81.

³² Iolanda Ȧighiliu, *Situația internă a Ȧrii Românești în perioada 1386—1418*, în „Revista de istorie”, t. 39, 1986, nr. 7, p. 642—658.

Să zăbovim pentru o clipă asupra influențelor ce s-au făcut simțite asupra altei sfere — a celei instituționale. Modelul bizantin, filtrat prin filieră sud-slavă poate fi regăsit în multe din compartimentele vieții sociale și spirituale a românilor.

În Bizanț, aristocrația a fost, totdeauna, clasa de oameni nobili prin naștere (născuți de neam bun, *εὐγενεῖς*). Stăpini de mari domenii rurale, aveau o conștiință de sine proprie ce decurgea din puterea de care dispuneau și din înaltele ranguri sociale pe care le dețineau. Aristocrația bizantină se distingea — după cum remarcă Valentin Al. Georgescu — și prin ortodoxia sa religioasă și prin adinca participare la cultura grecească, privită ca o înaltă expresie a unei culturi aristocratice cu răsădit ecumenic.³³

Ca peste tot în Europa feudală, conducerea războiului și a treburilor statului constituiau misiunea de clasă a aristocrației.

O caracteristică ce i-a fost specifică a reprezentat-o după opinia lui G. Ostrogorsky³⁴ — contradicția între avântul ei ca stare sau ca clasă și dependența paralizantă față de autocrația basileului, mergând pînă la frică, la servilism și tăcere.

Boierimea română nu a avut măreția aristocrației bizantine. Ea își va îndeplini însă în secolele XIV—XVI pe deplin rosturile sale militare. Modelul bizantin se relevă însă în alte două aspecte ale aristocrației din Principate: stabilitatea economică asigurată de marea proprietate funciară și absența eredității în deținerea marilor dregătorii publice care erau concentrate în mina unui număr restrîns de familii.

Preponderența, pentru aceeași perioadă, a aristocrației funciare în raport cu cea de dregătorie, ce se va afirma cu putere în veacurile următoare, pare să nu fie regăsită în societatea bizantină.

În ce privește clasa dominantă sud-slavă, cercetările întreprinse³⁵ au evidențiat apropierea existente. Și aici clasa feudală era formată din reprezentanții aristocrației laice și ecleziastice. Ca și în Țara Românească, boierii se împărțeau în „mari” și „mici”, existînd o ierarhie bine definită. Cu toate prerogativele ce decurgeau din autoritatea domnească, guvernarea țării era exercitată în realitate de marea boierime.³⁶

Domnul (în Țara Românească), țarul (în Bulgaria) sau cu un termen împrumutat din Bizanț și regăsit atît la sudul cît și la nordul Dunării, autocratorul conducea statul cu ajutorul sfatului alcătuit din boierii cei mai de vază. Funcțiile sale cele mai importante constau în alegerea conducătorului statului și rezolvarea celor mai importante probleme privind politica internă și externă a țării. Spre deosebire însă de Bulgaria, în Țara Românească alegerea domnului se făcea de o adunare mult lărgită, cu toți boierii mari și mici.³⁷

Similitudini au existat și în organizarea administrației centrale sau a curții domnești deși unele dregătorii nu își au obîrșia în spațiul bulgar

³³ Vezi Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul...*, p. 53.

³⁴ G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, în „Dumbarton Oaks Papers” (1971), p. 1—32.

³⁵ D. Angelov, Șt. Ștefănescu, *op. cit.*

³⁶ *Ibid.*, p. 67.

³⁷ *Ibid.*, p. 70 sqq.

sau sîrb ci sînt creații ale dezvoltării independente a aparatului de conducere a statului român. De asemenea, imunitatea feudală a funcționat atît în spațiul românesc cît și în cel sud-slav, iar instituția prădalicea este atestată deopotrivă, cu deosebirea că în Țara Românească ea era doar apanajul domnului pe cînd în Bulgaria putea fi exercitată, pe lingă țar și de marii feudali față de supușii lor.³⁸

Cît privește raporturile din cadrul societății feudale, dintre domni și slugile lor, ele reflectă existența de netăgăduit a unei structuri ierarhice.

Aria sud-dunăreană a avut propria-i cale de evoluție în care se regăsesc atît elemente comune întregii lumi medievale cît și trăsături specifice care i-au creat o fizionomie economico-socială și, nu mai puțin, politică proprie ce o va particulariza de restul Europei. Multe din elementele acestei zone se reintîlnesc și în viața social-politică a românilor trăitori la nordul Dunării. În vremea cînd se plămădea statul feudal Țara Românească, legăturile cu țaratul bulgar erau suficient de strînse pentru ca acesta să devină filiera prin care tînărul stat românesc să poată prelua și remodela, în chip propriu, influența bizantină ce reprezenta o atracție mult prea puternică pentru a i se putea sustrage.

Din trecerea în revistă a situației clasei dominante din diferite țări se poate lesne constata că la nivel european societatea medievală a cunoscut două modele, două tipuri de feudalism între care trebuie făcută necesara disjuncție dintre formă și conținut. În Occident dezvoltarea relațiilor feudale a avut loc în absența unei puteri centrale autoritare reprezentînd, așadar, reacția de apărare a unui organism social obligat să preia, la altă scară, desigur, principalele funcții ale statului. Acest fapt îi va imprima trăsături specifice pentru întreaga ei evoluție ulterioară. În Răsărit, existența autocratorului bizantin a determinat alt ritm și alte forme feudalismului din spațiul sud-estic.

„Relațiile feudale din cele două zone ale Europei vor cunoaște o identitate de esență, dar, în același timp, și o diversitate de forme și ritmuri, adesea disincrone, care le va contura pe deplin individualitatea.

„Avînd în vedere aria de răspîndire a acestor particularități ce țin în hîmă parte mai mult de formă decît de fondul propriu-zis, ne întrebăm dacă în locul expresiei atît de uzitate de feudalism de tip occidental sau de tip răsăritean, nu am putea folosi, și nu fără acoperire, sintagma: *feudalism de tip catolic* și *feudalism de tip ortodox*. Cînd spunem aceasta avem în minte în primul rînd conotația spațială, acoperirea geografică a termenilor, și nu mai puțin cea religioasă, pentru că demarcația dintre cele două tipuri se situează pe linia de contact, de sinteză dar și de conflict dintre cele două confesiuni.

„Dacă ar fi să conturăm în cîteva cuvinte similitudinile dar și neasemănările dintre feudalismul ortodox și cel catolic ar trebui să ne îngăduim jocul plăcut al imaginației și comparației.

Edificiu = clădire și edificiul = organism social au fost adesea puse alături, găsindu-se, nu o dată, numeroase apropieri.

Lumea evului de mijloc a stat sub ceea ce Lucian Blaga numea „duhul ordinei ierarhice”. Dacă în spațiul românesc sau, folosind o expresie cu o cuprindere mai largă, în spațiul ortodoxismului european, această

³⁸ Ibid., p. 77.

ordine definită printr-o reducere benefică la elementele ei esențiale are parcă ceva din claritatea, sobrietatea și eleganța unui edificiu în stil clasic, în spațiul catolic, „duhul ordinii ierarhice” este cuprins de o ade-vărată frenezia a detaliului ce capătă pe alocuri accente paroxistice, de n-ar fi să amintim decât sistemul vasalității multiple, frenezia pe care, în lumea formelor, pare-se că doar goticul flamboiant ar putea-o evoca pe de-a-ntregul.

Așadar, după cum remarcă G. Ostrogorsky în legătură cu Bizanțul, dar aria poate fi lărgită, după opinia noastră, la întreg spațiul de iradiere a feudalismului ortodox: „There existed within Byzantine feudal relations a certain hierarchy of power, though certainly the feudal ladder did not have as many rungs as it did in the West”.³⁹

Ordinea politică medievală s-a întemeiat pe ierarhie, (obligațiile de dependență ierarhică fiind bilaterale, reciproce), pe supunere și pe smerenie. După cum îl sfătuia Neagoe Basarab pe fiul său Theodosie „să șazi în jilțul tău <domnesc> cu multă smerenie. Și svecnicii tăi cei bătrâni încă să șază pre scaunele lor, unde le iaste locul și li să cade. Iar boierii cei tineri [...] să stea toți de-a rîndul, împrejurul tău”.⁴⁰

Boierii cei mari, boierii cei bătrâni din sfat erau, după cum spunea același Neagoe voievod, „dreptatea mea <a domnului> și nădejdea mea”.⁴¹

Documentele din secolele XIV—XV înregistrează preponderența în sfatul domnesc a boierilor fără funcții asupra boierilor ce dețineau funcții în stat sau la curte, cele două categorii avînd tendința de a se confunda din ce în ce mai mult. Acești boieri, departe de a fi creații ale principelui, sînt reprezentanții unei puteri pe care domnul o aflase înaintea lui, posesori de mari domenii, de țărani aserviți și de trupe militare (cete).

În sinul marii boierimi documentele din veacurile XV—XVI amintesc pe vlastelini care formau un grup restrîns de boieri, foarte influenți, care de cele mai multe ori se numărau și printre rudele domnului. Termenul de vlastelin (din slavul влаеть = putere) este menționat pentru întâia oară într-un act emis de cancelaria Țării Românești la 6 mai 1492 prin care Vlad Călugărul întărește „cinstiților vlastelini ai domniei mele, jupanului Bran și jupanului Radu spătar și jupanului Pătru stratornic și cu fiii lor” părți de ocină la Bălești.⁴²

Cuvîntul a existat și la bulgari și la sîrbi de unde pare a fi fost împrumutat. Termenul este menționat și într-un document din 1406 prin care despotul Serbiei, Ștefan Lazarevici, întărea mănăstirilor Tismana și Vodița metoașe în Serbia hotărînd, totodată, ca „nici unul din vlastelii împărăției mele <и нико от влаетель царства ми> să nu turbure pe nimeni, nici să-i oprească ceva și să fie slobozi de globari și de toate dările vlastelinilor <и да сох влободны от глобарь и от всаке наведе влаетельске>”⁴³. De asemenea, mai poate fi regăsit și în documentul din <1419> octombrie 28 prin care regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg poruncește dregătorilor săi „tuturor credincioșilor noștri, căpeteniile bisericesti și tuturor

³⁹ G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 15.

⁴⁰ *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil D. Zamfirescu, G. Mihăilă, București, 1970, p. 266.

⁴¹ *Ibid.*, p. 267.

⁴² *DRH*, B, I, p. 367—8.

⁴³ *Ibid.*, p. 68—69.

vlastelinilor <И ВЪСЕМЬ ВЛАСТЮАВМЪ> și șpanilor și pircălabilor și neno-bililor și oricăru om și mare și mic, care ține de mine și mă ascultă și este credincios sfintei coroane” să nu se atingă de călugării și de satele mănăstirilor Vodița și Tismana.⁴⁴

Despre vlastelini s-a discutat adesea. De curînd, N. Djuvara sugera o nouă ipoteză în legătură cu originea lor. După opinia sa, în 1387, Sigismund, care era pe atunci numai rege al Ungariei, înființează Ordinul Dragonului (data este incertă pentru că nu s-a păstrat decît diploma de reorganizare din 1408). Scopul acestui ordin era de a grupa în jurul suveranului mai mulți baroni puternici care să-l servească cu loialitate împotriva adversarilor. 24 mari feudali maghiari, cavaleri ai Ordinului Dragonului devin nucleul fidelilor lui Sigismund în 1431, Vlad, fiul lui Mircea, cel Bătrîn, pe atunci doar simplu pretendent la tron este recunoscut de împărat ca membru al Ordinului Dragonului, care mai cuprindea pe despotul Serbiei, Ștefan Lazarevici, și marele duce Vitold al Lituaniei. Cînd a urcat pe tron, Vlad supranumit Dracul (1436—1447 cu întreruperi între 1442—1443) a făcut mare caz de apartenența sa la Ordinul Dragonului a cărui emblemă gravată apare pe monedele emise atunci în Țara Românească precum și în piatră la fundațiile sale religioase. „Et puisque c'est sous le règne de son successeur immédiat, Vladislav II, que la plaque tombale de ce dernier situe pour nous le premier témoignage de l'existence de vlastelini parmi les grands boiars du pay, on peut se demander si les tout premiers vlastelini ne dateraient pas du règne même de Vlad Dracul qui aurait voulu créer par là une sorte d'ordre de chevalerie avec les boiars qui lui étaient les plus fideles”.⁴⁵ Iată inscripția pusă pe piatra de mormînt de la mănăstirea Dealu a lui Vladislav II de către Craiovești, în timpul domniei lui Neagoe Basarab; „+A răposat Io Vladislav voevod, în anul 6963 (1456) luna august a 22-a zi. Și s-a făcut această piatră în zilele lui Io Neagoe voevod i au făcut-o Barbul și Pîrvul vornicul și cu frații lor, fiii lui Neagoe de la Craiova, pentru că și Vladislav i-a ridicat vlastelini <... понеже и владислав и подигна властелин>”.⁴⁶

Astfel, conchide N. Djuvara, titlul de vlastelin, departe de a fi un titlu onorific acordat descendenților marilor boieri dinainte de întemeierea Principatului reprezintă, din contra, un semn distinctiv pentru o nouă categorie de „granzi” care sînt creaturile domnului (ceea ce nu exclude ca printre ei să se afle și descendenții vechilor mari familii). Puterea și influența vlastelinilor dura atît cît ținea și domnia protectorului lor. „L'institution des vlastelini en Valachie participe ainsi de la precarité de l'institution princière elle même.”⁴⁷

Înainte de N. Djuvara, a cărui ipoteză ni se pare hazardată, de vlastelini s-a mai ocupat N. Stoicescu⁴⁸ care arată că: 1. vlastelini erau numiți în primul rînd cei mai de seamă dregători ai țării din secolul al XVI-lea; 2. vlastelin mai are și accepțiunea de boier sau dregător rudă

⁴⁴ Ibid., p. 93—94.

⁴⁵ N. Djuvara, *Les Grands Boiars ont — ils constitué dans les principales roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire?*, în „Südost-Forschungen”, XLVI, München, 1987, p. 22.

⁴⁶ Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1965, p. 64.

⁴⁷ N. Djuvara, *op. cit.*, p. 22.

⁴⁸ N. Stoicescu, *Sfatul domnesc...*, p. 33.

cu domnul sau foarte apropiat de acesta (din cei 34 de boieri numiți vlastelini în secolul al XVI-lea mulți erau rude cu domnii care îi numeau astfel ex.: Gherghina pircălabul, unchiul lui Radu cel Mare; Calotă vistierul, cumnatul lui Vlăduț voievod, frații Ivașco și Albu Golescu, rude cu Alexandru Mircea etc.). Termenul de vlastelin nu se suprapune însă celui de dregător întrucât nu toți dregătorii erau și vlastelini, iar calitatea de vlastelini o aveau și unii boieri care nu ocupau dregătorii.

La rîndul său, Valentin Al. Georgescu după ce observă că termenul de vlastelin, care desemna pe boierii cei mai influenți care cumulau de cele mai multe ori și calitatea de membru al familiei domnești, nu se leagă de vreun mod bizantin remarcă însă faptul că în Bizanț grupul de „*emper's relatives*” (= rudele împăratului) poartă numele de περιπόητοι (= beloved, preaiubiți) și deținea dregătorii pe care simpli *domestici* nu le obțineau.

Legăți între ei prin legături de sînge și de căsătorie, *familiares* erau legați, de asemenea, și de dinastia imperială, prima familie aristocratică din imperiu. Nu se poate vorbi de vlastelini sîrbi sau vlastelini munteni fără a nu arunca o privire spre bizantini περιπόητοι. Prezența lor în spațiul românesc reprezintă un început de instituționalizare a grupului aristocratic pe care monarhul se sprijinea direct în conducerea treburilor statului, pentru că acest grup făcea parte din familia sa însăși și invers.⁴⁹

Dintre acești apropiați și-au ales domnii principalii colaboratori. Cercetările întreprinse asupra dregătorilor și a sfatului domnesc au arătat că în secolul al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al XV-lea în sfatul domnesc locul preponderent îl dețineau marii boieri care nu aveau dregătorii.

Faptul că pînă în a doua jumătate a secolului al XV-lea boierii fără dregătorie apar de regulă în sfatul domnesc înaintea acelor care ocupau asemenea dregătorii și în număr mai mare decît aceștia arată reala participare la guvernarea statului a boierilor respectivi, guvernare în care ei jucau un rol mai important decît dregătorii, a căror principală atribuție în acea vreme era asigurarea fastului de curte.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, o dată cu întărirea puterii centrale, în sfatul domnesc încep să aibă o pondere tot mai mare dregătorii domniei, boierii fără dregătorii fiind eliminați treptat din sfat, astfel încît la sfîrșitul domniilor lui Ștefan cel Mare și Radu cel Mare sfatul domnesc ajunge a fi format numai din boieri care ocupau dregătorii sau din foști dregători, compoziție pe care o va păstra în tot secolul al XVI-lea.⁵⁰ Cu timpul, boierimea începe să fie tot mai mult legată de dregătorie, care în secolul al XVII-lea și în cel următor devine elementul hotărîtor, dacă nu exclusiv, în definirea boierimii.⁵¹

A doua jumătate a secolului al XVII-lea este epoca în care termenii de dregător și mare dregător au fost înlocuiți treptat cu aceia de boier și mare boier. Acum noțiunea de boier devine sinonimă cu cea de dregătorie, iar a „boieri pe cineva înseamnă a-l numi într-o dregătorie.”⁵²

⁴⁹ Valentin Al. Georgescu, *op. cit.*, p. 54. Vezi și *Instituții feudale...*, p. 508 sub voce.

⁵⁰ N. Stoicescu, *Sfatul domnesc*, p. 53.

⁵¹ Șt. Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă, 1718—1739*, București, 1971, p. 145.

⁵² N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 37.

Paralel cu ierarhizarea dregătorilor în mari și mici are loc și o definire în planul conștiinței a acestei ierarhizări. Așadar, în sinul mării boierimi, în afara unei conștiințe de clasă exista și conștiința unei ierarhii a marilor dregătorii. Asemănările sau deosebiri de poziție socială se relevă și în relațiile dintre ei. Astfel, marii boieri își spuneau „frate” sau „frate de boierie”, în vreme ce dregătorii mai mici sînt numiți de către cei mari „prieteni” nu „frați”.⁵³

S-a discutat adesea în istoriografia noastră despre continuitatea sau necontinuitatea marilor familii boierești. N. Stoicescu accentuînd ideea continuității marilor familii boierești arată referindu-se la Buzești că nu sînt „boieri noi” ci descendenți din boierii din secolele XV—XVI.⁵⁴ Remarca este valabilă și pentru cea mai mare parte a familiilor boierești din secolul al XVII-lea.

Recent problema a fost reluată de N. Djuvara în studiul la care ne-am mai referit.⁵⁵ După ce arată dificultatea de a stabili filiația marilor dregători ridicați către anul 1600, dificultate care rezidă, pe de o parte, în parcimoniozitatea materialului documentar, pe de alta, în faptul că numele de familie nu apare decît extrem de rar în secolele XIV—XV, autorul se oprește asupra onomasticii arătînd că dacă în Moldova predomină porecele: Moțoc, Ureche, Arbore, Veveriță, Movilă, în Țara Românească cel mai adesea se află un prenume precedat de titlu sau de dregătorie (jupan, vlastelin, vornic etc.) și asta pînă către începutul secolului al XVII-lea cînd aproape toate marile nume s-au fixat. Cele mai multe nume ale boierimii din Țara Românească au în alcătuirea lor sufixele *-escu* sau *-eanu* cu semnificația *din* sau *d'o la* (Danciu din Brîncoveni sau Brîncoveanu, Petru din Băleni sau Băleanu, Bunea din Grădiște sau Grădișteanu). În Țara Românească nume care se întîlnesc în secolul al XV-lea ca : Bălenii, Bălăcenii, Brîncovenii, Filipeștii, Floreștii, Goleștii, Rudenii, Păraienii se regăsesc și printre numele de mari boieri din secolul al XVII-lea și chiar pînă în secolul al XIX-lea. Aceeași continuitate se întîlnește și în Moldova.

Nu se poate spune deci că a existat o cezură în secolul al XVI-lea pentru că familii care către 1550 se aflau în fruntea statului se regăsesc și peste trei sute de ani mai tîrziu.

Cît privește familiile grecești stabilite în țările române înainte de epoca fanariotă au fost repede asimilate astfel încît ele nu s-au considerat, și nu au fost considerate nici de români, ca fanariote. De altfel, rezistența mării boierimi la penetrația elementelor levantine în aparatul de stat în secolul al XVII-lea se datora nu atît unei reacții xenofobe, în general străine spiritului românesc, cît mai ales potențialei concurențe pe care acestea o reprezentau pentru privilegiile politice și economice ale mării boierimi autohtone.

S-a estimat la circa 30 de familii nucleul care în Țara Românească s-a menținut la putere fără întrerupere de la mijlocul secolului al XVI-lea pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. După un secol de regim fanariot,

⁵³ *Ibid.*, p. 73—74.

⁵⁴ *Idem*, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII* București, 1971, p. 35, nota 2.

⁵⁵ N. Djuvara, *op. cit.*, p. 36 sqq.

vechea oligarhie deținea încă trei pătrimi din funcțiile înalte și le-a deținut fără discontinuitate.

În secolul al XVIII-lea stratificarea internă a boierimii este definită explicit. Astfel, în timpul stăpînirii austriece în Oltenia (1718—1739) boierii, consilierii ai Administrației austriece trebuind să alcătuiască lista — catalogul — boierilor olteni arată : „...i-am împărțit pe boieri în trei clase sau trepte, înscriindu-i în cea dintîi pe cei dintre boieri care sînt de *obîrșie superioară, din neam vechi* și întotdeauna în dregătoriile mai de frunte, împreună cu cei care deși sînt de cea mai înaltă condiție, totuși, nu au fost atît de timpurii ridicați în slujbe. Apoi sînt trecuți boiernașii, adică boierii de treapta a doua, dintre care unii sînt de origine veche, însă în slujbe secundare, alții care nu aveau odinioară slujbe, alții care au fost primiți de curînd în starea boierilor, pentru că stăpînesc bunuri, rumâni și țigani robi și alții, în sfîrșit, care acum se află în slujba împărătească. În cele din urmă, în ultima categorie, sînt adăugați cei care odinioară, în vremea domnilor contribuiau aparte și nu erau ținuți să suporte cu țărani nici una din celelalte sarcini ale provinciei”.⁵⁶

În timpul domniei lui Constantin Mavrocordat treptele boierimii sînt definite în mod clar. Marii boieri (clasa I) reprezentau un grup restrîns dar foarte puternic sudat prin legături de rudenie vădînd o evidentă tendință de nepermeabilitate. Ei dețineau monopolul înaltelor dregătorii de stat.

La mare distanță, de avere și poziție socială se aflau boierii mici sau boiernașii (clasa a II-a) care formau un grup mai numeros, de proveniență variată, dar cu o situație economică mult mai modestă decît aceea a marilor boieri. Categoria boiernașilor, mai permeabilă, se alimenta nu atît din procesul de descompunere și regroupare a stratului superior, al marii boierimi, cît mai ales prin ascensiunea unor elemente noi, mai cu seamă din rîndul moșnenilor înstăriți intrați în tagma boierească prin intermediul privilegiului. Boiernașilor le erau rezervate dregătoriile inferioare. Deși mai permeabilă decît marea boierime, mica boierime manifestă și ea o vădită tendință de intolerabilitate la primenirea din straturile inferioare.

O a treia categorie o formau „boierii aleși” care la origine erau țărani liberi desprînși de restul masei rurale prin situația materială și regim fiscal aparte. O situație oarecum identică aveau și sutașii, cu deosebirea că plăteau o sumă mai mare la bir.

Boiernașii, aleșii și sutașii formau clientela marilor dregători, intrînd sub „protecția” lor și beneficiînd astfel de felurite avantaje : scutiri fiscale, numiri în dregătoriile inferioare etc.⁵⁷

Revenînd acum la situația marii boierimi sub fanarioți s-a constatat că domnii din această epocă au continuat să-și aleagă marea majoritate a dregătorilor din sinul oligarhiei vechilor familii a aristocrației locale. Perenitatea acestei oligarhii „neinstituționalizate” apreciază N. Djuvara și ne alăturăm concluziilor lui, se datorează a trei factori esențiali ; stabilitatea sa economică (marea proprietate funciară), solidaritatea de clasă a acestei categorii sociale care, în pofida dimensiunilor interne a practicat

⁵⁶ Ș. Papașteea, *op. cit.*, p. 144—145.

⁵⁷ Întreaga analiză, *ibidem*, p. 162 sqq.

consecvent un sistem de endogamie, în sfârșit, la precaritatea puterii domnești s-a adăugat absența unui puternic element al burgheziei orășenești pe care să se fi putut sprijini principele.

Se poate conchide, așadar, că domnii fanarioți nu au putut sau mai degrabă nu au vrut cu adevărat să distrugă structura vechii oligarhii autohtone.⁵⁸

Pentru zorii timpurilor medievale, studierea structurilor economico-sociale, politice și spirituale ale societății din arealul carpato-danubio-ponctic a ridicat numeroase probleme datorită surselor ce oferă posibilități diferite de informare. Astfel, dacă investigațiile arheologice au avut o contribuție deosebită în deslușirea aspectelor referitoare, în principal, la viața economică a comunităților umane trăitoare la nordul Dunării, cunoașterea celorlalte domenii legate de apariția noilor relații sociale, a structurilor teritoriale politice sau spirituale prezintă, din cauza surselor extrem de parcimonioase, dificultăți ce nu pot fi nicidecum neglijate.

Cu toate acestea, izvoarele arheologice și cele narrative transmit mărturii despre faptul că la nordul Dunării în ultimile secole ale mileniului întâi și în primele ce îi urmează exista o societate românească aflată în plină evoluție care-și acumula lent dar continuu forțele lăuntrice pentru a trece de la formele prestatate, cnezatele și voievodatele, la treapta cea mai înaltă a organizării social-politice, statul de-sine-stătător.

Formarea unei clase sociale, în cazul nostru, clasa feudalilor, implică existența unui proces complex și îndelungat de stratificare socială în care sînt angrenate elemente felurite ca stare economico-socială și etnică.

Cooperarea dintre migratori, asimilați rînd pe rînd, și români va aduce influențe notabile în viața economică, socială, politică a românilor, inclusiv în organizarea lor statală.

Dezvoltarea economică pe care statul românesc dintre Carpați și Dunăre a înregistrat-o în veacurile XIV—XVII se va reflecta și în planul socialului. Evoluția internă a clasei dominante și dinamica privilegiilor, cu corolarul lor, imunitățile, oglindeau, deopotrivă, puterea clasei dominante și raportul ei cu autoritatea centrală în diferitele etape ale dezvoltării societății.

De asemenea, transformările economico-sociale au influențat sensibil sfera politicului, iar împreună acestea se regăsesc pe alt plan, în cel al conștiinței și, nu în ultimul rînd, al culturii.

LES BOYARDS DE VALACHIE (XIVe — XVIIe SIÈCLES) :

Composition et évolution structurelle

Résumé

Les sources archéologiques et celles narratives prouvent l'existence au nord du Danube, aux derniers siècles du premier millénaire et aux premiers siècles qui lui suivent, d'une société roumaine en plein développement et, qui accumulait doucement, mais sans arrêt ses forces inter-

⁵⁸ N. Djuvara, *op. cit.*, p. 44—45.

nes pour passer des formes antérieures à l'organisation d'état — cnezate et voevodate — au plus haut degré d'organisation socio-politique, l'état proprement dit.

L'apparition d'une classe sociale, en ce cas même, celle des nobles, est le résultat d'un long et complexe processus de stratification sociale qui entraîne des éléments bien divers en ce qui concerne leur état socio-économique et ethnique.

Les bonnes relations entre les envahisseurs, assimilés à fur et à mesure, et les roumains, vont causer des effets importants dans la vie économique, sociale, politique des roumains, y compris dans leur organisation d'état.

L'état roumain qui s'étendait entre les Karpathes et le Danube a connu un essor pendant les XIV—XVII siècles, essor qui va se refléter aussi dans le plan social. L'évolution interne de la classe dominante et l'apparition des privilèges ayant comme corollaire les immunités, réfléchissaient à la fois le force de la classe dominante et son rapport avec l'autorité centrale à divers moments du développement de la société.

Les changements socio-économiques ont assez influencé le domaine politique et, tout ça se retrouve dans un autre domaine, celui de la conscience et, à la fin mais non pas finalement, dans celui de la culture.

PRIVILEGII OBȚINUTE DE ROMÂNI ÎN EPOCA DOMNIEI LUI MATIA CORVINUL

IOAN-AUREL POP

Alăturarea numelui regelui Ungariei, Matia Corvinul, de numele românilor nu este întâmplătoare din mai multe motive. Întii de toate, această alăturare se făcea chiar și în epocă, de către contemporanii marelui rege. Astfel, ambasadorul venețian Sebastiano Baduario, într-un raport de la 1475—1476, asupra componenței armatei Ungariei, scriind despre luptătorii români din această armată, spune : „din Transilvania sînt românii și care sînt lăudați mai presus decît toți pentru meritele contra turcilor ; ei fac parte din neamul regelui și au luptat întotdeauna, și alături de părintele său și alături de maiestatea sa”¹.

Desigur, de la rudele îndepărtate ale regelui, de la sfîrșitul secolului XIV și începutul veacului următor, rude care se numeau Șerbu, Voicu, Radu sau Mogoș și pînă la ilustra persoană regească în plină glorie și putere, este o mare distanță². Este, de fapt, transformarea pe care o mică familie feudală românească și ortodoxă a suferit-o de-a lungul cîtorva decenii pe drumul adaptării sale, al consacrării feudalității sale prin înno-bilare și prin catolicizare. Au fost zeci de familii românești transilvănene și bănățene care au urmat o asemenea traiectorie în cadrul unui anume *cursus honorum*. Din rîndul acestor familii s-au ridicat voievozi ai Transilvaniei, episcopi catolici ai Ungariei, cancelari, bani ai Severinului, mari învățați etc., dar numai Hunedoreștii au dat un guvernator și un rege pentru Ungaria.

Aceste fapte nu au rămas fără urmări pentru români, deși sentimentele naționale și solidaritățile etnice medievale au o altă semnificație decît în epoca modernă³. Matia a fost un *rex iustus*, apărător al țării sale și al supușilor săi. A rămas în memoria colectivă ca o întruchipare a dreptății, a demnității și cinstei. În prima parte a îndelungatei sale domnii, pînă prin 1465, regele a urmărit întărirea puterii centrale cu sprijinul ordinelor (inclusiv al orașelor) și desființarea ligii baronilor, iar în a doua

¹ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, București, p. 101.

² C. Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, ed. a II-a, București, 1968 ; E. Kovács Péter, *A Hunyadi-család*, în vol. *Hunyadi Mátyás*, Budapest, 1990, p. 29—51. Despre personalitatea și domnia lui Matia Corvinul, vezi Elekes L., *Mátyás és kora*, Budapest, 1956 ; Kisfaludy Katalin, *Matthias Rex*, Budapest, 1983 ; *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500 évfordulójára*, Budapest, 1990.

³ Mályusz E., *A középkori magyar nemzetiségi politika*, în „Századok”, 1939, p. 257—294 și 385—448 ; Szekfü J., *La Hongrie médiévale et ses minorités*, în „Nouvelle Revue de Hongrie”, 1936, XXIX (V), nr. 6, p. 520—527 ; Ioan A. Pop, *Solidarități etnice în evul mediu — secolele XIII—XVI*, (I), în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj”, 1989, XXIX, p. 67—81. Vezi și partea a II-a, în aceeași publicație, pe anul 1990.

parte, fructificând rezultatele obținute anterior, a manifestat tendințe absolutiste⁴. Stările, care în Transilvania iau aspect de *nationes* (dobîndind și o importantă componentă etnică), tind să se separe net unele de altele, dar mai ales nobilimea de categoriile și păturile de oameni liberi, nenobili. Încă sub Ladislau V, la 1457, fuseseră confirmate nobilimii și celorlalți stăpîni de moșie din Transilvania toate libertățile, drepturile și obiceiurile din timpul regilor anteriori⁵. Totuși, interesele nobilimii nu erau unitare. De exemplu, ordinele nobililor mici și mijlocii erau interesate în consolidarea puterii centrale, pentru anihilarea ligii baronilor. Regele însuși, în fața primejdiei din 1467 (revolta din Transilvania), s-a sprijinit pe nobilimea de rînd împotriva mării nobilimi⁶.

Profitînd de interesele sale în centralizarea puterii și de necesitatea apărării hotarelor sudice în fața pericolului otoman, regele, ca și unii din predecesorii săi, și-a atras de partea sa acele forțe pe care le putea cointeresa în îndeplinirea acestor scopuri. Forma de atragere în societatea medievală, bazată pe supunere și pe ierarhie, nu pe libertate și egalitate, era privilegiul, cu toate variantele pe care acesta le îmbracă. Privilegiile colective, acordate unor comunități, sînt semnificative în acest sens.

De exemplu, în temeiul juridic al unor asemenea privilegii, încheierea comunităților autonome ale sașilor de pe pămîntul liber crăiesc (*Fundus regius*) a făcut mari progrese sub regele Matia⁷. Se conturează tot mai clar procesul de unificare al celor patru ținuturi administrative săsești (Șapte Scaune, Două Scaune, districtul Brașovului, districtul Bistriței) în *Universitas Saxonum*, iar pătura socială privilegiată interesată în acest proces prinde viață și consistență. Regele Matia recunoaște Sibiuului în 1464 dreptul de a-și alege singur judele regal sau comitele, care să fie cel dintîi între juzii ori comiții regali din cele Șapte Scaune⁸. Același drept este conferit de rege și celorlalte scaune ale „provinciei” Sibiu, precum și celor Două Scaune. Pe de altă parte, Bistrița și Brașovul s-au desprins definitiv din dependența lor față de comitele secuilor. Pe baza acestor privilegii, pornite din vechiul *Andreanum* de la 1224, toate comunitățile săsești autonome au putut trece la unificarea lor⁹.

Între 1446 și 1453, guvernatorul Iancu de Hunedoara i-a luat sub ocrotire pe secuii de rînd în fața tendințelor de aservire din partea fruntașilor, iar în 1466, în numele regelui Matia, voievodul Transilvaniei recunoaște că pătura secuilor de rînd, așa-numita comunitate a secuilor de rînd (*communitas*), nu este supusă fruntașilor așa cum erau supuse slugile¹⁰. Documentul prevede în continuare libertățile de care se bucură secuii. Se mai stipulează că aceia dintre fruntași care ar încerca din nou să-i împingă pe secuii de rînd în servitute sau să-i mențină în această

⁴ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, 1986, p. 66.

⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. II, partea a 2-a, p. 91, nr. 79 (în continuare *Hurm.*)

⁶ K. Gündisch, *Participarea sașilor la răzvrătirea din anul 1467 a transilvănenilor împotriva lui Matei Corvin*, în „*Studia Universitatis Babeș-Bolyai*”, *Historia*, 1972, fasc. 2, p. 21–30.

⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. VI, București, 1981, p. IX și XV.

⁸ *Ibidem*, p. 171–172, nr. 3358.

⁹ *Ibidem*, p. IX și XV.

¹⁰ Jakó Zs., *Evoluția societății la secuii în secolele XIV–XVI*, în vol. în „*Răscoala secuilor din 1595–1596*”, sub red. Benkő S., Demény L., Vekov K., București, 1978, p. 30.

stare, să plătească pentru aceasta cu capul și cu bunurile lor. Iar dacă „cinstita comunitate secuiască” s-ar răscula și ar provoca iarăși răzmeriță, în afară de pedeapsa capitală și de pierderea bunurilor, să-și piardă și vechile libertăți¹¹. De altfel, încă din 1462, regele Matia confirma libertățile acordate de regele Sigismund de Luxemburg secuilor din scaunul Cașin (*Kazon*)¹². În 1473 regele Matia apără iarăși păturile de mijloc față de abuzurile fruntașilor, care amenințau să răstoarne ordinea socială tradițională (bazată pe trei stări) a secuilor. În 1499, privilegiul regelui Vladislav al II-lea, promitea că în viitor, suveranul nu va dona moșiile din Secuime decât secuilor¹³. Regele Matia a creat posibilitatea menținerii particularismului secuiesc, în vederea edificării în mod autonom a structurii feudale specifice, evitând decăderea în rîndul iobăgimii a unor pături tot mai numeroase. Protecția aceasta a păturilor mijlocii s-a datorat desigur și pericolului otoman tot mai amenințător. Pînă la urmă însă, fruntașii (*seniores, primores*), la scurt timp după moartea regelui Matia, cu sprijinul magnaților de la curte, i-au supus pe secuii de rînd, privîndu-i de libertățile lor¹⁴.

În viziunea puterii centrale din a doua jumătate a secolului al XV-lea, un rol militar fundamental era destinat păturilor mijlocii ale societății feudale, anume nobilimea de rînd, comunitatea secuilor și elementele similare săsești și românești. Numai o nobilime de rînd independentă din punct de vedere material și capabilă să suporte sarcinile militare putea fi aliatul util al puterii centrale și putea avea rolul de echilibru dorit de rege în viața politică¹⁵.

Din acest punct de vedere, nici românii nu au făcut excepție de la măsurile preconizate de puterea centrală în acea epocă și s-au înscris pe traiectoria oferită de noua perspectivă. În judecarea situației românilor, trebuie să se țină seamă de câteva deosebiri esențiale față de ceilalți locuitori ai Transilvaniei, deosebiri remarcate și subliniate încă în secolele XIV—XVI, de către contemporani ca Enea Silvio Piccolomini, Antonio Bonfini, Nicolaus Olahus sau Anton Verancsics¹⁶. Întîi de toate, românii în veacul XV nu mai sînt parte alcătuitoare de stat, adică nu mai fac parte, ca-n secolele XIII și XIV, din adunările de stări (*congregationes generales*) ale Transilvaniei în numele „națiunii” lor¹⁷. Nobili de origine română există în aceste adunări, dar ei reprezintă acolo starea nobiliară. Apoi românii sînt deosebiți ca origine, confesiune și ca vechime: ei sînt urmașii coloniei romanilor întemeiată în Dacia de împăratul Traian, sînt ortodocși și vorbesc o limbă apropiată de latină și de italiană. Bonfini spune că românii, „înecați sub valul de barbari... , luptă nu atît pentru păstrarea neatinsă a vieții, cît a limbii”¹⁸. În fine, mărturiile de epocă mai remarcă

¹¹ *Ibidem*, p. 31.

¹² *Hurm.*, II/2, p. 137—188, nr. 117.

¹³ Jakó Zs., *op. cit.*, p. 31, 35.

¹⁴ *Ibidem*, p. 35.

¹⁵ *Ibidem*, p. 32.

¹⁶ Vezi M. Holban, *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968, p. 471—473; 482—483; 486—500; 397—421.

¹⁷ A. Decei, *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIII-e et au XIV-e siècle*, în „Revue de Transylvanie”, Cluj, 1940, VI, nr. 2, p. 194—232; Gh. I. Brătianu, *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, I—II, în „Revue des études roumaines”, 1974, XIII—XIV, p. 7—64; 1975, XV, p. 113—141.

¹⁸ M. Holban, *op. cit.*, p. 483.

lipsa de libertăți sau privilegii ale românilor, faptul că ei nu au autonomii teritoriale (ca nobilii în comitate, ca sașii pe *Fundus Regius* sau ca secuii pe *Székely föld*), ci sînt răspîndiți în toată țara, că sînt cei mai numeroși, precum și starea precară în care se află. Deși de secol XVI, mărturia lui Verancsics este semnificativă din acest punct de vedere, mai ales că face referire la epoca lui Iancu de Hunedoara: Transilvania „este locuită de trei națiuni: secuii, ungurii, sașii, aș adăuga totuși și pe români, care, deși îi ajung ușor la număr [pe ceilalți], totuși nu au nici o libertate, nici o nobilime, nici un drept al lor, în afară de un număr mic locuind în districtul Hațeg, în care se crede că a fost capitala lui Decebal și care pe vremea lui Ioan de Hunedoara, băștinaș de acolo, au dobîndit noblețea pentru că întotdeauna au luat parte neobosit la lupta împotriva turcilor. Ceilalți sînt toți oameni de rînd, iobagi ai ungurilor și fără așezări ale lor, răspîndiți pretutindeni prin toată țara, locuind arareori în locuri deschise, de cele mai multe ori retrași în păduri și ei împreună cu turmele lor duc o viață nenorocită”¹⁹. Idei asemănătoare, uneori chiar identice, a exprimat și contemporanul lui Verancsics, anume Georg Reicherstorffer, în lucrarea „Chorografia Transilvaniei”²⁰. Amintim în treacăt că Nicolaus Olahus, vorbind despre populația Transilvaniei se referă la *patru națiuni*, iar Enea Silvio Piccolomini, în *Cosmografia* sa, enumeră trei națiuni, anume germanii, secuii și *românii*²¹. În general, observațiile acestor autori sînt corecte. Chiar dacă românii nu mai erau o *natio*, vor să spună autorii pomeniți, ei ar fi putut să fie prin numărul lor, prin origine, prin vechime și prin faptul că trăiau răspîndiți în toată țara. Este însă exagerată afirmația privind lipsa de libertăți și de nobilime ale românilor. Există încă în secolele XV—XVI o nobilime românească (*nobiles Valachi*), care activează la nivelul local, în districte și comitate²². De asemenea, se cunosc o serie întregă de privilegii prin care regii Ungariei, voievozii Transilvaniei și alte foruri au recunoscut în scris vechile libertăți românești din anumite zone. Este adevărat însă că românii nu au obținut niciodată recunoașteri globale de libertăți, la nivelul întregii Transilvanii sau al comitatelor din nord și vest, cum s-a întîmplat cu sașii sau cu secuii. Deci lipsa de libertăți (privilegii), de care vorbește Verancsics, se referă la națiunea română în ansamblul său.

Privilegii zonale, acordate chiar de regele Matia sau confirmate de el pentru românii din Transilvania, Banat sau Maramureș se cunosc mai multe. Într-o societate în care drepturile se exercitau prin intermediul privilegiilor, aceste acte au o importanță deosebită pentru derularea vieții românilor în cadrele lor locale.

Cele mai cunoscute și mai importante privilegii care recunoșteau vechile libertăți românești în timpul domniei regelui Matia Corvinul sînt cele acordate celor opt districte bănățene mai de frunte (dintre cele vreo 33, cîte erau în total). Este adevărat că românii bănățeni obținuseră recunoașterea libertăților lor cu un an înainte de alegerea lui Matia ca rege, de la predecesorul său Ladislau Postumul (în 1457), însă aplicarea

¹⁹ *Ibidem*, p. 410—411.

²⁰ *Ibidem*, p. 208—210.

²¹ *Ibidem*, p. 425.

²² A. A. Rusu, *Un formular al cancelariei regale din epoca lui Iancu de Hunedoara pentru nobilii români din Transilvania*, în „Acta Musei Napocensis”, 1983, 20, p. 155—167.

celor recunoscute și acceptate în acest nou act s-a făcut abia din vremea domniei ilustrului fiu al lui Iancu de Hunedoara. Întîi de toate, în august 1457, comunitatea (*universitas*) nobililor români și cnezilor din districtul Comiat (*Komyathi*) și-a ales ca sol (*nuntius*) pe Vasa de Gamza, care a cerut regelui reîncorporarea districtului respectiv în rîndul celorlalte șapte districte românești din Banat, cum fusese odinioară. Regele a aprobat la Viena, în 29 august 1457 cererea nobililor și cnezilor români, fiindcă aceștia plătiseră ei înșiși lui Iancu de Hunedoara suma de bani pentru care Sigismund de Luxemburg zălogise districtul și fiindcă ei, nobilii și cnezii (*nobiles Valachi et kenezii*), conservau și apărau granițele și vadrurile părților inferioare ale regatului împotriva turcilor²³. În aceeași zi de 29 august, la stăruințele solilor Mihail Deș de Temeșel și Ștefan, fiul lui Șişman de Boziaș, regele confirmă prin document *omnia et singula eorundem Valachorum et keneziorum privilegia, super quibuscumque eorum libertatibus, prerogativis et iuribus confecta*²⁴. Privilegiul se referă îprecis la comunitatea nobililor, cnezilor și a celorlalți români din districtele Lugoj, Sebeș (Caransebeș), Mehadia, Almăj, Caraș, Bîrzava, Comiat și Ilidia, care s-au bucurat de vechi libertăți recunoscute de regii Ungariei și care s-au remarcat prin merite militare deosebite în apărarea hotarelor țării. Privilegiul consfințește următoarele:

- să nu se mai doneze nici unui străin, ci numai românilor merituoiși posesiuni din cele opt districte;
- să nu fie niciodată despărțite cele opt districte sau să fie dăruit vreunul din ele cuiva cum se întîmplase cu Comiatul, ce fusese zălogit);
- districtul Comiat se va bucura de aceleași privilegii ca și celelalte șapte;
- nobilii români și cnezii să nu mai fie judecați decît de comitele lor în funcție (desigur în acord cu *antiquam et approbatam legem districtuum valachicalium universorum*), iar dacă nu ar fi mulțumit cu judecata acestuia, atunci să apeleze direct la *iudex curie*, iar apoi la rege;
- nobilii români să fie socotiți adevărați nobili ai țării (*nobiles Valachi instar verorum nobilium regni*);
- comiții sau vicecomiții care strîngeau gîlabele și taxele judecătorilor să nu poată lua caii, cîinii de vînătare, armele și șicmii de vînătoare de la cei pedepsiți; astfel de execuție să îcată fi îndeplinită nurrai în fața judeului nobililor acestor români (*iudex nobilium eorundem Valachorum*);
- cnezii acestor români (*kenezii eorunden Valachorum*) să fie scutiți de plata oricărei dări atît față de rege cît și față de alții; să nu poată fi luat nici un lucru sau bun al cnezilor sau al iobagilor lor; nimeni să nu poată chema și sili pe acești cnezi și pe iobagii lor să fie judecați în fața scaunelor de judecată străine; dacă cineva ar avea vreo plîngere împotriva nobililor români, a cnezilor sau a iobagilor lor să fie chemat în fața acestor nobili²⁵.

Recunoașterea și garantarea unității celor opt districte românești pe temeiurile funcționării vechilor instituții locale și a structurilor sociale

²³ Hurm., II/2, p. 94–95, nr. 81.

²⁴ *Ibidem*, II/2, p. 92–93, nr. 80; Pesty F., *Krassó vármegye története*, vol. III, Budapesta, 1883, p. 404–406, nr. 312.

²⁵ Vezi V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică. Studii istorice*, București, 1983, p. 230–231; Șt. Pascu, *op. cit.*, vol. IV, p. 51–52.

locale înseamnă conservarea autonomiei unei mari părți a Banatului. În plus pentru orașul Caransebeș, Matia Corvinul recunoaște aceleași privilegii de care se bucura orașul Buda, privilegiile ce fuseseră recunoscute și de Sigismund de Luxemburg ²⁶.

În 1468, în temeiul scrisorilor mai vechi ale regilor Ludovic de Anjou și Sigismund de Luxemburg, regele Matia confirmă libertățile satului românesc Feleac, de lângă Cluj. ²⁷ Libertățile constau în scutirea de *quingagesima ovium* și de alte dări, ca răsplată pentru faptul că acești români, care și-au trimis soli pentru înnoirea privilegiului, apărau drumul din pădurea Clujului de hoți și de alți răufăcători (*latrones et alios malefactores*). În același an 1468, Matia Corvinul scutea pe românii de pe pământul săsesc (*Fundus Saxonum*) de a mai plăti *quingagesima ovium* ²⁸. În legătură cu Feleacul, se mai cuvine remarcat faptul că regele a îngăduit probabil aici funcționarea unei episcopii ortodoxe românești, sub patronajul mitropoliei și domniei Moldovei ²⁹.

În ceea ce-i privește pe toți românii din districtul Văii Rodnei (*universi Valachi in districtu Radna Völgye commorantes*), la 1472 regele îi confirmă în toate libertățile lor vechi (*omnes libertates*), obligându-i pe stringătorii de dări din comitatul Dăbica să nu-i mai înscrie pe acești români în registrele lor de contribuții, întrucât ei țin de orașul Bistrița și nu de respectivul comitat ³⁰. Peste doi ani, 1474, regele confirmă privilegiile românilor de pe domeniile cetăților Arva și Lykova ³¹. Documentul arată că doi români s-au înfățișat înaintea suveranului, în numele lor și al tuturor celorlalți români (*in sua ac aliorum omnium Walachorum*) din trei așezări aparținătoare amintitelor cetăți și au arătat că ei avuseseră din vechime o serie de libertăți (*habuissent ab antiquo libertates*). La rugămintea lor, regele se simte dator să-i păstreze pe acești români în vechile lor drepturi și libertăți (*in antiquis eorum iuribus et libertatibus tenere et conservare*) care constau în următoarele: în cadrul dării generale a regatului să nu fie obligați la nici o plată; să nu participe la muncile (*labores*) de la cetățile Arva și Lykova; pricinile dintre acești români să fie rezolvate înaintea voievodului lor ales de comunitate, iar dacă ei n-ar fi mulțumiți cu această judecată să poată apela liber la „maiestatea regească” sau la castelanii acelor cetăți; pentru mărfurile pe care le vînd în tîrg sau le cumpără de acolo pentru ei, nu pentru profit, să nu fie obligați la nici o dare sau vamă; să aibă amintiții români libertatea să-și pască și hrănească oile lor în locurile aparținătoare cetăților Arva și Lykova; cei care cresc oi sau capre să dea cetăților cinci oi din o sută (*vigesima*); scutirile de care se bucură acești români se datorează rolului lor militar, de grăniceri liberi, de păzitori ai drumurilor contra hoților, tilharilor și a celorlalți răufăcători (*fures, latrones et alii malefactores*), de călăuze pentru drumeți, de apărători cu arma în mînă a acelor regiuni etc.

²⁶ C. Feneșan, *Despre privilegiile Caransebeșului pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* în „Banatica”, 1973, II, p. 157–163; Șt. Pasca, *op. cit.*, IV, p. 47.

²⁷ *Hurm.*, II/2, p. 185, nr. 166.

²⁸ *Ibidem*, II/2, p. 186, nr. 168.

²⁹ M. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române*, vol. I, București, 1980, p. 277–282.

³⁰ *Hurm.* II/2, p. 221–222, nr. 199.

³¹ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933, p. 215–216.

O serie de vechi libertăți au fost recunoscute și românilor din comitatul Bereg, cu precădere celor nouă sate din Craina, pe parcursul a circa două secole (1364—1562). Aceste libertăți se referă la recunoașterea dreptului românilor de a-și alege voievodul, așa cum făceau românii din Maramureș (1364) și a dreptului de a fi judecați în toate pricinile (*omnes causas*) de către acest voievod. Privilegiul venea la 1364 din partea reginei Elisabeta. El a fost confirmat apoi cu modificări și restrîngerii de către aceeași suverană în 1370, 1378, 1380, apoi de către regina Maria în 1383, de către doamna Elisabeta, mama regelui Matia Corvin în 1466, de către Ioan Corvin, fiul regelui Matia în 1493, de către regina Ana în 1506, de către regina Maria în 1523 și de către Ioan Sigismund în 1562³². Mergînd în regiune la 1466, spre a vedea starea domeniului cetății Muncaci, într-o zonă care prin tradiție aparținea reginelor Ungariei, doamna Elisabeta a găsit satele românilor asuprite și nenorocite. Doamna poruncește castelanului să aplice un șir de măsuri pentru nouă sate românești din Craina. Despre cnezi se spune că pot să rămînă în obiceiul lor vechi (*kenezus maneat in sua consuetudine*)³³. În 1493, Ioan Corvinul recunoaște vechea libertate prin care *kenezii et tota communitas de Krajna*, cu acordul castelanilor, își alegea voievodul³⁴.

În 1475, regele Matia emite *litteras super libertatem civitatis nostre Zofeo* [recte Jofeo] *confectas*, prin care poruncește voievodului Transilvaniei ca stringătorii de dări să nu perceapă de la locuitorii din Dobra (centrul unei district româneșc) nimic, fiindcă i-a scutit de orice fel de contribuții³⁵. De altfel, la 11 iunie 1478³⁶, aleșii nobililor și cnezilor români din districtul Dobra obțin de la Matia Corvinul prima confirmare prin privilegiu regal a vechilor lor libertăți ce fuseseră recunoscute de mai mulți voievozi ai Transilvaniei, începînd cu Nicolae Csáki, cam pe la 1420³⁷. Ca și altădată, în vederea acestei confirmări din 1478, adunarea districtului Dobra a ales din rîndul nobililor și cnezilor pe Ștefan *Allazo*, Petru de Săcămaș, Gheorghe Plai și Ladislau Caba, care s-au înfățișat la curtea regală din Buda, cu toate documentele necesare.

La fel vor proceda în 1482 și cnezii din pertinențele cetății Hunedoara. Nu se cunoaște exact numărul acestora, dar peste 30 de ani, în 1512, numai în pertinențele interioare ale Hunedorei erau circa 130 de asemenea cnezi în 28 de localități, adică circa 4 cnezi de fiecare sat în medie³⁸. La 1482, cnezii hunedoreni au discutat despre vechea lor libertate (*antiqua libertas eorum*), și și-au ales reprezentanții care s-au dus înaintea regelui Matia Corvinul. Regele a aflat de la acești cnezi, care vorbeau în numele tuturor celor ce i-au ales și trimis (*expositum est nostre maiestati in personis universorum keneziorum nostrorum in pertinentiis*

³² Lehoczky, T., *Adalékok a kenézek intézményéhez*, în „Történelmi tár”, 1890, p. 165—173; I. Băltariu, *Vechile instituții juridice din Transilvania. Contribuție la istoria dreptului român*, Aiud, 1934, p. 142—146.

³³ Leczoczky T., *op. cit.*, p. 168—169; I. Băltariu, *op. cit.*, p. 137—138.

³⁴ Lehoczky T., *op. cit.*, p. 169—171; I. Băltariu, *op. cit.*, p. 138—140.

³⁵ Hurm. II/2, p. 234, nr. 212.

³⁶ C. Feneșan, *Districtul Dobra și privilegiile sale pînă spre sfîrșitul secolului al XV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, 1985—1986, XXVII, p. 319—320.

³⁷ *Ibidem*, p. 307.

³⁸ I. Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea*, București, 1973, p. 166.

castri nostri Hunyad commorantium), că se cuvine, în acord cu prerogativa vechii lor libertăți, ca ei să fie scutiți de plata oricăror taxe, censuri și contribuții și să aibă de îndeplinit numai sarcinile (militare) pe lângă amintita cetate, dar că, împotriva libertăților lor (*contra libertates eorum*), stringătorii de taxe, censuri și contribuții din districtul (cetății) Hunedoara îi constring adesea pe cnezi la plata acestor taxe, censuri și contribuții³⁹. Regele, auzind aceasta și voind să-i păstreze pe amintiții cnezi ai săi în libertățile lor cele vechi, poruncește stringătorilor respectivi să nu-i mai apese pe cnezi cu plata acestor dări, să nu mai atenteze la libertățile lor, să nu-i mai molesteze sau să le provoace pagube, ci să le îngăduie să-și îndeplinească doar slujbele față de cetate. Este o acțiune similară cu a cnezilor și nobililor români din districtul Dobra, care însă obținuseră o detașiare în scris a acelor „vechi libertăți” de la voievozii Transilvaniei. La numai patru ani de la moartea lui Matia Corvinul, regelui Vladislav al II-lea i se adresează în 1494 rugămintea sau cererea (*supplicatio*) din partea tuturor nobililor și românilor de rînd din districtul Hațeg (*pro parte universorum nobilium et Walachorum districtus Haczak*) ca aceștia să fie scutiți de plata celor 200 de oi, datorate anual în chip de cincizecime a oilor și să presteze pe mai departe fiscului regal numai cele 60 de mărci de argint, în contul aceluiași dări românești⁴⁰. Regele s-a lăsat înduplecat nu numai de rugămințile românilor din Hațeg, ci și de vechile lor documente care le recunoșteau tradiționalele libertăți, dar mai ales de credința și de slujbele acestor nobili și cnezi români, îndreptate spre apărarea țării împotriva turcilor. Efortul acesta s-a desfășurat în vremea domniei lui Sigismund de Luxemburg, dar mai ales sub Iancu de Hunedoara și Matia Corvinul.

Tot în contextul rolului românilor în lupta antiotomană și în cadrul politicii de centralizare, pe fondul creat de urmările conciliului de la Florența (1439) privind reunirea bisericilor, se cuvine apreciată și politica regelui Matia față de „schismatici”. În ciuda presiunilor călugărilor minoriți, regele intervine pe lângă papă pentru a opri jignirile aduse de acești călugări ortodocșilor din Banat (1476)⁴¹. În 1479, Matia Corvinul scutește pe *universos et singulos Valachos presbyteros fidem grecam tenentes in comitatu Maramorosiense existentes* de plata oricăror taxe datorate regelui⁴². În 1481, scutirea de dijma catolică se referă la toți ortodocșii, fără restricție⁴³. Aceste acte, deși nu au fost respectate întocmai, au o mare importanță pentru viața românilor, rămași în covârșitoare majoritate de credință răsăriteană.

Desigur, acestor vechi libertăți colective românești recunoscute sub forma unor privilegii de către puterea centrală, li s-au adăugat sute de recunoașteri individuale. Foarte mulți cnezi și nobili români din Timiș, Caraș, Hunedoara, Hațeg, Maramureș etc. au obținut confirmări ale

³⁹ *Ibidem*, p. 128–129, nr. 17; *Hurm.*, II/2, p. 273–274, nr. 244.

⁴⁰ Ioan A. Pop, *Datul oilor din țara Hațegului în veacul al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea*, în „Sargetia”, 1982–1983, XVI–XVII, p. 292–293.

⁴¹ I. Drăgan, *Românii din Transilvania în lupta antiotomană din a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca”, 1985–1986, XXVII, p. 72.

⁴² I. Mihaly, *Diplome maramureșene din secolele XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 536–537, nr. 313.

⁴³ I. Drăgan, *op. cit.*, p. 72–73.

vechilor lor stăpîniri (*nove donationes*) și mai rar, donații propriu-zise din partea regelui, ca răsplată pentru credincioasele lor servicii militare, dovedite în lupta antiotomană⁴⁴. În această etapă (a doua jumătate a secolului XV), în ciuda unor treceri la catolicism, aproape întreaga nobilime din aceste regiuni rămăsese românească. Numai acele familii nobile românești care pășiseră mai sus în ierarhia socială erau pe cale să-și piardă specificul național.

În vremea regelui Matia Corvinul, după modelul oferit anterior de părintele său, cînd se elaborase un formular special de cancelarie pentru stăpînirile nobililor români⁴⁵, era în vigoare un asemenea formular pentru confirmarea cnezilor în stăpînirea cnezatelor lor (*Donatio keneziatus per modum nove donationis facta*)⁴⁶. Prin aceasta se recunoștea să se conserve specificul stăpînirilor românești sub forma cnezatelor, stăpîniri prin care mica feudalitate românească își menținea încă personalitatea.

Toate aceste recunoașteri individuale, dar mai ales colective de vechi rînduiri și libertăți pentru români au asigurat la nivel local desfășurarea într-o anumită măsură a vieții românești în cadrul propriilor instituții. Recunoașterile sub formă de privilegii nu au fost însă pentru români binefaceri din partea oficialității și nu au venit spontan, prin grația stăpînitorilor. Aproape toate sînt rezultatele unui efort petiționar, prin care românii, conduși de cnezii și nobilii lor și întruniți în adunări, au analizat încălcările și abuzurile, au fixat revendicările și au ales reprezentanții care să obțină cele dorite. Argumentația cererilor are o dublă natură, fiind deopotrivă istorică și politico-militară. Latura istorică aduce în atenție vechi libertăți și rînduiri (cum încălcate de oficialități, dar de multe ori confirmate în scris chiar înainte de domnia lui Matia Corvinul. Latura politico-militară se axează pe credincioasele slujbe individuale, dar mai ales colective pe care românii le-au adus regalității și reprezentanților săi în apărarea țării (cu precădere față de turci) și în politica de centralizare⁴⁷. Românii au urmat această cale a cererilor în vederea recunoașterii în scris a vechilor lor libertăți sub forma privilegiilor numai cînd împrejurările i-au silit s-o facă. Asemenea împrejurări se referă la faptul că celelalte stări ale Transilvaniei, anume nobilimea, sașii și secuii primiseră încă din secolele XIII și XIV privilegii la nivel global (și regional uneori), care le garantau existența sub aspect juridic. Aceste acte, chiar dacă nu au fost totdeauna exclusiviste și unilaterale, au creat un cadru legal al privilegiatilor pentru îngrădirea românilor și pentru încălcarea formelor lor străvechi de viață. În ceea ce privește pămîntul săsesc, faptul a fost remarcat de către Hilibi Gáal László, pe la jumătatea secolului trecut; el arată că cnezii se bucurau de drepturi și libertăți nobiliare (se considerau feudali), iar locuitorii cnezatelor aveau o situație egală cu a celorlalți locuitori (cu sașii). Încorporarea treptată a cnezatelor românești din sudul Transilvaniei în jurisdicțiile săsești — spune autorul — pe baza privilegiilor acordate de regele Matia Corvinul, deși din punct de vedere

⁴⁴ *Ibidem*, p. 70—75. Vezi și A. A. Rusu, Ioan A. Pop, I. Drăgan, *Izvoare privind evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1989, *passim*.

⁴⁵ A. A. Rusu, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁶ Kovachich, M. G., *Formulae solennes styli*, Pest, 1799, p. 533.

⁴⁷ Vezi și Élekes L., *Essai des centralisation de l'État hongrois dans la seconde moitié du XV-e siècle*, Budapesta. 1960, p. 16—17.

legal aceasta nu ar fi trebuit să însemne raporturi de subordonare a românilor față de autoritățile săsești, a avut drept urmare răpirea drepturilor românilor și reducerea lor la situația social-economică nedreaptă, conștientă apoi de legiuirile feudale care au urmat.⁴⁸ Chiar dacă acest punct de vedere presupune unele nuanțări, el exprimă o evoluție reală, observabilă clar în secolul al XV-lea : pe de o parte nobilii, sașii și secuii (adică *universitas trium nationum*, după expresia statutelor militare ale regelui Matia de la 1463⁴⁹), recunoscuți ca stări, ca grupuri privilegiate, pe de altă parte românii care nu mai sînt o stare în veacul XV. Același veac însă a întîrziat pentru un timp subordonarea totală a românilor, deoarece a solicitat din plin participarea lor la efortul antiotoman. Conform unui izvor florentin de la 1479, românii din cele trei țări românești reprezentau circa două treimi din armatele regelui Matia, constituind factorul principal în lupta antiotomană⁵⁰. În bătălia de pe Cîmpul Pîinii (1479), Bonfini îi menționează în mod distinct pe români (*Valachi*), în compunerea oștii ardelenene, oaste condusă de Pavel Chinezul, probabil și el de origine română⁵¹. Aceste merite militare românești, conform rînduielilor feudale, nu au putut rămîne nerăsplătite. Răsplata, din păcate nu a putut lua forma unui privilegiu global, care ar fi periclitat statutul preferențial al celor trei națiuni, dar s-a materializat în privilegii locale pentru români. Insuficiența acestora reiese din deseale încălcări și din plîngerile adresate de către români oficialității, precum și din revoltele la care aceștia au recurs uneori. Așa s-a întîmplat, de exemplu, în 1484, cînd două dintre națiuni — nobilimea și sașii — se plîngeau regelui că neamul românilor (*gens Olachorum*) s-a ridicat cu arma în mînă spre a-și recîștiga libertatea⁵². Regele se vede nevoit să ordone represiune exemplară, căci dobîndirea libertății de către românii majoritari ar fi răsturnat ordinea apărută de către cele trei grupuri privilegiate.

În final, se poate arăta că românii din Transilvania și din regiunile vecine încadrate Ungariei nu au obținut privilegii globale în numele națiunii lor, nici în timpul regelui Matia Corvinul.

Însă într-o epocă în care din rîndul lor s-a ridicat Iancu de Hunedoara, pe care l-au urmat pentru apărarea creștinătății, nu se putea ca ei să nu se bucure de confirmări locale ale tradiționalelor lor libertăți. Nu este o întîmplare că în vremea lui Iancu de Hunedoara și Matia Corvinul românii obțin cele mai multe acte de donație și înnobillări din istoria lor, că se recunoaște specificul stăpînirilor de moșii românești, că se promovează atîția români în funcții sau că se folosește atît de des noțiunea de *nobiles Valachi*. În același context, între 1457 și 1494 se cunosc cele mai numeroase recunoașteri de libertăți sub formă de privilegii acordate românilor din întreg evul mediu în Ungaria. Este un motiv în plus pentru a studia și din punctul de vedere al interferențelor epoca domniei ilustrului rege.

⁴⁸ Hilibi Gáal László, *Vizsgálódás az Erdélyi kenézségekrul*, Aiud, 1846 ; Șt. Pascu, *op. cit.*, vol. III, p. 356.

⁴⁹ *Hurm.* II/2, p. 146—148, nr. 126.

⁵⁰ Gh. I. Brătianu, *Origines et formation de l'unité roumaine*, București, 1943, p. 138.

⁵¹ I. Hațegan, *Un problème controversé : l'origine de Pavel Chinezu*, în „Revue roumaine d'histoire”, 1985, 24, nr. 4, p. 341—349.

⁵² *Hurm.*, II/2, p. 285, nr. 256.

LES PRIVILÈGES OBTENUS PAR LES ROUMAINS PENDANT LE RÈGNE DE MATHIAS CORVIN

Résumé

Pendant le règne de Mathias Corvin les Roumains de Transylvanie et de régions limitrofes inclues en Hongrie n'ont pas obtenu des privilèges globaux au nome de leur nation. Vu leur rôle dans la défense de la chrétienté, les Roumains ont bénéficié des confirmations locales de leurs libertés traditionnelles. Il est significatif que c'est à l'époque de Iancu de Hunedoara et Mathias Corvin que les Roumains ont obtenu le plus grand nombre d'actes de donation et d'anoblissement de leur histoire. A la même époque les Roumains furent promus dans l'appareil administratif et militaire. De toute la période médiévale de l'histoire de la Hongrie, c'est fut entre 1457—1494, que les Roumains ont reçu, la plus grand nombre de confirmations des libertés sous la forme des privilèges.

„SULTANUL JAHJA” ȘI RADU VODĂ MIHNEA : UN EPISOD DIN ISTORIA MĂRII NEGRE ÎN VEACUL XVII

ȘTEFAN ANDREESCU

„...Toți locuitorii de pe Bosfor se retrag zilnic în oraș. Spaima este generală, ceea ce este un îndestulător semn de slăbiciune; și ultimul an a arătat ce se poate face cu o mică și hotărîtă forță”. Aceste cuvinte aparțin ambasadurului englez la Poartă, Sir Thomas Roe, și au fost așternute într-un raport al său din 12/22 martie 1625, după consemnarea zvonului despre iminenta reîntrare în acțiune, pe coastele Mării Negre, odată cu venirea primăverii, a flotei cazacilor, care ar fi depășit, de astă dată, numărul de 300 de șeici¹. Concomitent, la 23 martie (st. n.), ambasadurului olandez, Cornelius Haga, informa și el că „e de temut” o gravă criză, „o nouă ruptură”, în relațiile otomano-polone, „îndată ce cazacii vor ieși iarăși în mare. Cum e foarte probabil după marile zvonuri ce circulă aici despre neobișnuita lor gătire, și de frică toți locuitorii de pe amîndouă coastele, nu numai afară, în Marea Neagră, ci și în Canal, pînă la Constantinopol, au fugit, rămînînd numai castelele cu cîteva companii de ieniceri, cum și seraiul mării sale împăratului (= sultanului) și apoi alte curți întărite cu bostangii, bine armați, al căror număr ar fi de cîteva mii”². Acesta este deci tabloul schițat de doi diplomați europeni aflați la fața locului, în pragul primăverii anului 1625, al situației create la Stambul și în împrejurimi, ca urmare a întetirii în anii precedenți a operațiunilor navale ale cazacilor în Marea Neagră.

Dar ceea ce trebuie desprins și scos în evidență din știrile ce soseau „zilnic” în aceste luni la Poartă³ este că pregătirile cazacilor pentru campania anului 1625 erau „mari”, de-a dreptul „neobișnuite”. Iar asemenea pregătiri deosebite presupun un obiectiv precis, pe măsură, care nu putea fi decît însăși capitala otomană ! Exact același raționament îl făcea în Polonia, la 13 mai 1625, ducele Cristofor de Zbaraz, cînd, într-o

¹ *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628 inclusive*, I, London, 1740, p. 362—363. Referirea la evenimentele din „ultimul an” privește de fapt cutezătoarea acțiune din iulie 1624, cînd o flotilă de 150 de șeici ale cazacilor de la Don a izbutit să pătrundă prin surprindere în Bosfor, ei debarcînd și jefuind localități din imediata vecinătate a capitalei otomane (J. von Hammer, *Storia dell'Impero osmano*, t. XVII, Veneția, 1830, p. 86—89; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman (pînă la 1656)*, București, 1978, p. 340—341; *Istoriia Ukrainsoi SSR*, t. II, Kiev, 1982, p. 418).

² N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXIII, București, 1913, nr. XLV, p. 152—153.

³ *Ibidem*, nr. XLIV, p. 150.

scrisoare către Sir Thomas Roe, asocia întărirea forței navale căzăcești pînă la „mai mult de patru sute de bărci” (șeici) de un posibil asalt la Pera⁴. Pe de altă parte, la Constantinopol se credea că, în spatele preparativelor pentru expediția „extraordinară” a cazacilor, se aflau papa și regele Spaniei, înțeleși cu polonii, care astfel încercau să împiedice deplasarea flotei otomane în Mediterana, contra Siciliei și Neapolelui⁵.

Caracterul de excepție al pregătirilor militare ale cazacilor, sesizat în rețetate rinduri, trebuie neîndoielnic pus în legătură cu sosirea în mijlocul lor, în toamna anului 1624, a unui pretendent otoman, „Sultanul Jahja”, fiu — autentic sau doar pretins! — al lui Mehmet III (1595—1603), cunoscut și sub numele Alexandru conte de Muntenegru. Prezența lui a oferit de astă dată cazacilor o cauză și a făcut astfel ca, față de anii anteriori, campania din 1625 să fie pusă sub semnul unui program politic ambițios. Din același motiv, efortul militar din Marea Neagră contra Porții s-a bucurat acum de un anumit ecou, găsind de pildă — așa cum se va vedea — sprijin secret în țările române.

Biografia pretendentului Jahja a fost scrisă de prietenul și colaboratorul său, clericul catolic croat Rafael Levaković. Relațiile strînse dintre cei doi au fost certificate la Roma, în 1647, în cadrul „procesului informativ” ce a precedat înălțarea lui Levaković la treapta de arhiepiscop de Ohrida⁶. S-au cunoscut, potrivit chiar spuselor lui Levaković, la Roma, curînd după 21 iunie 1631, cînd Jahja a sosit acolo, venind de la Napoli⁷. De atunci, practic, Rafael Levaković s-a pus în slujba pretendentului, veșnic făuritor de proiecte și în căutare de sprijin pe la curțile europene. Cum se știe, Rafael Levaković a îndeplinit, la începutul lunii septembrie 1638, o misiune pe lingă curtea domnească a Țării Românești,

⁴ *Elementa ad fontium editiones*, vol. VI, Roma, 1962, nr. 281, p. 329.

⁵ N. Iorga, *op. cit.*, vol. cit., nr. XLVI, p. 153. Primul contact spaniol cu cazacii a avut loc, după cit se pare, abia în toamna anului 1625, cînd li s-a trimis o subvenție bănească spre a-și relua acțiunile navale în cursul anului următor (Idem, *op. cit.*, vol. XX, București, 1911, p. 155).

⁶ Vezi Ivan Dujčev, *Il Cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII (secondo i processi informativi sulla nomina dei vescovi cattolici)*, Roma, 1937, p. 99.

⁷ Oskar de Hassek, *Sultan Jahja, dell'Imperial Casa Ottomana od altrimenti Alessandro Conte di Montenegro ed i suoi discendenti in Italia (Nuovi contributi alla storia della questione orientale e delle relazioni politiche fra la Turchia e le potenze cristiane nel secolo XVII)*, Trieste, 1889, p. 453—455. Aceasta este singura monografie asupra personajului. Textul ei se bazează, înainte de toate — așa cum de altfel avertizează din capul locului autorul (p. 3) —, pe „viața” scrisă de Levaković, care este reproducă în note aproape integral. Trimiterile noastre au fost făcute, evident, chiar la izvor. De menționat că pe unele exemplare ale cărții numele autorului a fost modificat în *Vittorio Catualdi*. De aceea, în literatura de specialitate, lucrarea respectivă figurează citată cînd sub un nume, cînd sub celălalt (în ce ne privește, am folosit exemplarul bibliotecii Universității Caroline din Praga, pe care apare numele Oskar de Hassek).

Personalitatea pretendentului Jahja (sau *Yahya*), multă vreme neglijată de istorici, a început să fie reconsiderată, în contextul mișcărilor de eliberare din sud-estul Europei, odată cu lucrarea semnată de Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances (1350—1700)*, Liverpool, At the University Press, 1954, p. 219—236. Cu documente noi și pe temeiul unui manuscris al „vieții” scrise de Levaković de la Arhivele de Stat din Florența, intitulat „Compendio della vita del Re Jahchia Ottomano” — cel editat acum un secol de O. de H. provine de la Udine —, de același subiect s-a ocupat mai de curînd Peter Bartl, *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich (Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert)*, Wiesbaden, 1974, p. 179—189.

purtînd cu el o propunere de colaborare în domeniul tiparului din partea Congregației De Propaganda Fide de la Roma⁸. Dar este de bănuît că această vizită nu va fi avut numai scopuri culturale. Pare probabil că Levaković îi va fi vorbit lui Matei vodă Basarab, din proprie inițiativă, despre planurile și contactele din acel moment ale lui Jahja. Numai așa ne explicăm de ce nu peste multă vreme, în 1641, domnul Țării Românești a încercat să intre în legătură cu pretendentul otoman⁹.

Ceea ce merită reținut din biografia „Sultanului Jahja”, așa cum a fost ea reconstituită de Levaković, este că pretendentul s-ar fi născut în 1585, dintr-o mamă grecoaică, fiica lui Gheorghe Comnen din Trebizonda. El ar fi avut drept preceptor un eunuc de origine bulgară, născut la Melnik, pe nume Hasan Mehmet Beg, care mai târziu, întors în ținuturile de baștină, îi va mijloci pretendentului adăpost sigur și prețioase legături în Balcani (*Staraplanina*). Botezat în mare taină într-o mănăstire ortodoxă de lângă Salonic, în anul 1595, Jahja ar fi fost apoi ascuns timp de „sapte ani” într-o altă mănăstire grecească, Sf. Ioan Prodromul, aflată în munți, în ținutul „Redina” — la nord-est de Salonic — unde starețul Nil l-ar fi instruit în scrierea greacă și în teologie. Primul drum în Europa creștină l-a făcut în Polonia, cu care ocazie a străbătut, travestit în negustor, Țara Românească și Moldova, pe itinerariul Nicopole—Tirgoviște—Iasi, cu precizarea cronologică că „atunci” domnea în Moldova „*il Vaiuoda Geremia*”, adică Ieremia Movilă¹⁰. Nu a fost, de altminteri, unica împrejurare cînd Jahja a călătorit prin țările române. În 1617, în momentul în care se contura perspectiva unui război între poloni și Poartă, el pleacă din nou din Balcani cu un mesaj din partea căpeteniilor rezistenței sud-dunărene și, de astă dată travestit în... spahiu, însoțește oastea otomană a lui Iskender pașa, valiul Bosniei, pînă la Cetatea Albă (*Belgrado di Moldavia*). De acolo „părăsind oastea, merse la Iasi și, trecînd prin Hotin cu niște armeni, ajunse la Camenița, loc foarte întărit al polonilor”¹¹. Acordul la care s-a ajuns atunci în privința pacificării cazacilor — *sopra l'affare de Cosacchi che danneggiavano il*

⁸ D. Găzdaru, *Misiunea culturală a lui Rafacl Levaković pe lângă Matei Basarab. Prietenia lui cu Udriște Năsturel*, în *Omagiu Profesorului D. Găzdaru, Miscellanea din studiile sale inedite sau rare*, vol. I, *Studii istorico-filologice*, Fr. i. Br., 1974, p. 119—121, precum și doc. nr. XVI, p. 142—143 și XXIX, p. 154 din anexele studiului; vezi și Eudoxiu de Hurmuzaki *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII, București, 1894, nr. DCLVI, p. 461—462.

⁹ Oskar de Hasse, *op. cit.*, p. 469—470; pasaj din textul lui Levaković reprodus și comentat de Ion Sirbu, *Mateiu-Vodă Băsarabă auswärtige Beziehungen (1632—1654)*, Leipzig, 1899, p. 195—196.

¹⁰ O. de Hasse, *op. cit.*, p. 368—369.

¹¹ *Ibidem*, p. 406—407. Merită să subliniem precizia izvorului în evocarea împrejurărilor din 1617. Astfel, la un moment dat ni se spune că, după ce a înțeles că oastea polonă a hatmanului Stanislav Zolkiewski, Jahja a auzit știrea că Iskender pașa „...era gionto alle campagne di Zaghora in Moldavia con numeroso esercito de Turchi e Tartari, con Bethlemgabor Principe di Transilvania, Radu, Vaiuoda da Valacchia, et Alessandro Vaiuoda di Moldavia, e che marchiando si fusse accampato su la riva del fiume Dniestro” (*Ibidem*, p. 408). Or, este perfect adevărat că la campania din 1617 au participat, din porunca Porții, toți cei trei cirmuitori de la Dunărea de Jos. Unica ușoară eroare, cu totul de înțeles, privește țările unde domneau atunci Radu Mihnea și Alexandru Iliaș (primul era de fapt domn al Moldovei, iar celălalt al Țării Românești). În continuare întîlnim amănuntul că oastea polonă, cu un efectiv „di 25 mila combatenti”, și-a așezat tabăra lângă Sorocea, la distanță de „una lega polacca” de cea a lui Iskender pașa. Ceea ce iarăși corespunde realității.

Mar Nero — a stins însă temporar focarul de război pe care miza pre-tendentul și, implicit, l-a pus iarăși pe drumuri¹².

Nu vom stărui, bineînțeles, asupra tuturor peregrinărilor lui. De ajuns să mai spunem că, întors în Polonia, unde o știre din 3 noiembrie 1618 îi atestă prezența la Cracovia¹³, Jahja ar fi vrut să revină la sud de Dunăre prin Moldova. Dar, „deoarece Moldova nu era sigură, întrucât se înstăpînise peste ea Grațiani, care ținea pe lângă sine mulți italieni și turci, oricât i-ar fi fost de prieten Grațiani, nu a voit să-și riște persoana”. Și astfel a încercat să treacă, fără succes însă, prin Transilvania, unde principele Gabriel Bethlen începuse să-i persecute pe catolici¹⁴ și se pregătea să declanșeze campania lui contra Habsburgilor. Ne aflăm deci în anul 1619.

Cine își ia osteneala să parcurgă pînă la capăt biografia lui Jahja, scrisă de Rafael Levaković, pe temeiul relatărilor orale ale însuși eroului său, își dă iute seama că, de fapt, aproape singura ispravă militară deosebită a pretendentului a fost participarea lui la expediția cazacilor pe Marea Neagră în anul 1625. Dar antecedentele sosirii la cazacii zaporojeni, așa cum sînt înfățișate de acest izvor, merită deopotrivă atenție, în măsura în care îngăduie să se stabilească o legătură între evenimentele din Marea Neagră și puternicul focar de răscoală contra Porții din Asia, aprins de Mehmet Abaza pașa, beilerbei de Erzerum, în anul 1622 și care nu se va stinge cu adevărat decît în 1628¹⁵. Astfel, ne spune izvorul discutat, după un pelerinaj care l-a purtat pînă la locurile sfinte ale musulmanilor, Mecca și Medina, Jahja a ajuns și la Erzerum, pătrunzînd în anturajul lui Abaza pașa, „all'ora potentissimo ribello del Turco”. Curînd, Jahja va afla că Abaza întreține contacte nu numai cu șahul Iranului Abbas I cel Mare — care în 1624 va relua ostilitățile cu Imperiul otoman prin atacarea și cucerirea Bagdadului —, ci și cu „li Prencipi di Georgiani, Mingreli, e Tiberi”, adică principii creștini tributari din Caucaz, precum și „con Scengeri Re de Tartari, che pure all'ora era ribello del Turco” (Șahin Ghirai). Abaza ar fi dorit să găsească sprijin și în Europa și de aceea

¹² Textul acordului de la Jarucha, din 22 sept. — 1 oct. 1617, în care principala prevedere era, într-adevăr, în legătură cu oprirea incursiunilor cazacilor de la Nipru pe coastele Mării Negre, a fost editat de Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești (1601—1712)*, București, 1984, nr. 67, p. 173—176; observații asupra conținutului, Idem, *La Moldavie dans les traités de paix ottomano-polonais du XVIIe siècle (1621—1672)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. XII (1973), nr. 4, p. 691—692. Jahja redă astfel esența acordului : „...promettendo l' Generale Polacco, che li Cosacchi non anderebbono nel Mar Nero ai danni delli Turchi” (O. de Hassek, *op. cit.*, p. 408). O scrisoare a lui din Cracovia, datată 23 octombrie 1617, este publicată în anexele monografiei citate (*Ibidem*, p. 506—510).

¹³ *Elementa ad fontium editiones*, vol. XXVIII, Roma, 1972, nr. 504, p. 75 : „Tre giorni sono comparse qua il Duca di Nevers a trattar con questi Signori, si giudica per la lega del Sultano Jachia, che si crede sia a Vienna, ma segretamente vien detto che è qui incognito in casa di questo Signor Palatino”. Pentru relațiile din acest moment între Carol de Nevers și Jahja, cf. D. M. Vaughan, *op. cit.*, p. 226, care crede că au venit împreună în Polonia abia în anul următor.

¹⁴ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 409—410; asupra raporturilor lui Jahja cu Gaspar Grațiani, vezi Manfred Stoy, *Das Wirken Gaspar Gracianis (Grațianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4 Februar 1619*, în „Südost-Forschungen”, Bd. XLIII, München, 1984, p. 61 și N. Iorga, *Studii și documente...*, vol. XX, București, 1911, p. 49.

¹⁵ Aurel Decei, *op. cit.*, p. 337—338; 345—346. În 22 ianuarie 1623 (st. v.), Sir Thomas Roe transmitea de la Poartă : „There are three rebellions in Asia; one at Babilon, the other at Arzerum, the last at Damascus” (*op. cit.*, I, p. 125).

vroia să trimită un sol la împăratul Germaniei și la regele Spaniei, „acciò mouessero la guerra al Turco da Ungheria, e Grecia perchè lui nel medesimo tempo l'attacherebbe in Asia”¹⁶. Cu acest mesaj a fost însărcinat pînă la urmă însuși Jahja, care din nou travestit și cu nume fals, izbutește să ajungă, prin Constantinopol și Adrianopol, în munții din Balcani, unde convoacă un sfat al căpeteniilor locale, cărora le comunică principalele date ale proiectului pașei de la Erzerum. Apoi, sub numele de Zaim aga și însoțit de șaisprezece bulgari, s-a îndreptat spre Sofia, „conducendo seco altri tanti caualli di prezzo, lasciando la voce per doue passava, che quelli caualli andauano a Radul Vaijvoda Prencipe di Valachia”¹⁷. Urmează ultima traversare a țărilor române, a cărei descriere, ceva mai extinsă, o vom reproduce integral:

„...Poi inuiandosi verso Valachia, e capitando in Oralouizza tericiuola appresso il Danubio, doue stanno li Habrei gabellieri con un Gianizzero per farsi pagar le gabelle delle mercantie, che passauano in Valachia, sendo dimandato de caualli, fece rispondere, ch'il Belerbe di Grecia mandaua à presentarli a Prencipi di Valachia, e così quella sera medesima, senza altro pagamento furono traghettati. Passato il Danubio, trouò altri gabellieri, con li quali parlando in Greco, e dicendo ch'era mercante di Thessalonica, li diedero quella sera la cena, dandoli auuiso, ch'una carauana partiva da Tergouiste per Leopoli, con la quale poteua passare sicuro. La mattina seguente pago 15 Cecchini di gabella per li caualli et in 4 giorni arriuò a Tergouiste. Dopo 6 giorni accompagnatosi con la carauana, ch'era di 100 carri, passando li confini di Valachia, e trauerando la Moldauia, traghettando il Niestro appresso Chocin, arriuò a Camenez, vendette quiui sei caualli, et altri conducendo a Leopoli furono venduti bene...”¹⁸

În sfîrșit, cu numai patru servitori, a ajuns la Viena în data de 20 iunie 1624. Aici însă, la curtea imperială, propunerile lui Abaza pașa nu a stirnit nici un ecou. Tot ce a putut obține Jahja a fost o scrisoare de recomandare a împăratului către marea ducesă de Toscana, văduva lui Cosimo II de' Medici, care-i promisese pretendentului, cîțiva ani mai devreme, un ajutor de „12 mila moschetti” pentru o eventuală insurecție în Balcani¹⁹.

Ar fi poate momentul să ne oprim și să ne întrebăm în ce măsură adevărul se amestecă, în relatările pretendentului consemnate de Levaković, cu fantezia. Nu avem, de pildă, nici un mijloc de a controla prezența lui la Erzerum și, cu atît mai puțin, dacă Abaza pașa i-a încredințat misiunea pe care și-a atribuit-o. Mergînd însă cu scepticismul pînă la capăt, adică negînd aprioric autenticitatea soliei cu care Jahja s-a dus la Viena în 1624, putem totuși afirma că elementele contextului politico-militar în care pretendentul a ținut neașteptat să intre în acțiune sînt

¹⁶ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 414–415.

¹⁷ *Ibidem*, p. 416.

¹⁸ *Ibidem*, p. 416–417. „Oralouizza” = Oriahovo, Rahova. O caravană care a străbătut Moldova în decembrie 1612, transportînd mărfuri — în primul rînd covoare orientale, dar și mătase — de la Constantinopol în Polonia, la Liov, era compusă din 32 de care (Alberto Bacchi della Lega, *Viaggi a Constantinopoli di Tommaso Alberti (1609–1621)*, Bologna, 1889, p. 17 și 26; vezi și *Căldări străini despre țărilor române*, vol. IV, București, 1972, p. 359–363).

¹⁹ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 417; vezi și Peter Bartl, *op. cit.*, p. 184.

corecte. Așadar este sigur că, implicit, efortul deosebit al cazacilor în Marea Neagră în anul 1625 a avut în vedere condițiile favorabile ivite atît prin răzvrătirea lui Mehmet Abaza pașa în Asia și reînceperea războiului cu Iranul safavid, cît și conflictul recent dintre hanatul Crimeii și Poartă, oricînd susceptibil de a fi reactivat.

Există din fericire, pentru alte porțiuni din narațiunea lui Levaković, anumite amănunte care îngăduie mai mult sau mai puțin verificarea spuselor pretendentului, prin raportarea la alte surse. Așfel, pare foarte probabil că punctul lui de plecare, în 1623, a fost într-adevăr la sud de Dunăre. Și asta deoarece, într-un alt pasaj al biografiei, către sfîrșitul descrierii „aventurii” lui la cazaci, citim că Jahja, „cu vreo doi ani înainte”, se găsea „cu 1500 de oșteni aleși nu prea departe de Razgrad” (*Razgada*), în momentul cînd a aflat că pe acolo va trece un grup de nobili poloni, eliberați din captivitatea turcească, printre care și hatmanul de cîmp Stanislav Koniecpolski (*Coniecpolski*), căzut prizonier — așa cum știm — în anul 1620²⁰. Or, este cît se poate de adevărat că hatmanul Koniecpolski și acest grup de nobili poloni și-au redobîndit libertatea, la Constantinopol, în februarie 1623, în împrejurările perfectării noului tratat de pace polono-otoman și, după cum scrie Miron Costin, nu fără „nevoînța lui Radul vodă” (Mihnea)²¹.

La Viena, în vara anului 1624, în fața refuzului autorităților habsburgice de a încuraja orice inițiativă care ar fi tulburat pacea cu Imperiul otoman, Jahja a luat hotărîrea să acționeze pe cont propriu. Cum a ajuns la această idee și cum a procedat? Să ne întoarcem la expunerea lui Rafael Levaković: „Si trouaua all'hora a Vienna il Padre Fra Giuseppe di San Giouanni, Carmelitano Scalzo, Tedesco di natione, ch'era amico del Sultano e molto pratico delle cose di Polonia, onde per termini di amicitia sapeua li pensieri di Sultano. Si trouaua parimente in quella città il Prencipe Radzivilo Polaco con molti Capitani, e Colonnelli, che teneuano le loro compagnie de Cosacchi in Moravia, quali sendo stati licentiati dal seruitio dell'Imperatore, non sapeuano doue batter la testa massime che per misfatti erano banditi dal Regno di Polonia, ne poteuano tornarui”. Acest călugăr, pe care nu l-am putut identifica, s-a oferit să trateze cu cazacii demobilizați, care erau „in numero di parecchi mi-

²⁰ O. de Hassek, *Op. cit.*, p. 432.

²¹ În legătură cu captivitatea lui Stanislav Koniecpolski, vezi corespondența publicată în *Elementa...*, VI, nr. 262—263, p. 304—306 și nr. 267, p. 308; vezi, de asemenea, și N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 189. Pentru eliberarea lui, care era fapt împlinit la 24 februarie 1623, a intervenit și ambasadorul englez Thomas Roe. Despre stăruințele domnului român a pomenit Miron Costin, *Leopiseful Țării Moldovei de la Aaron vodă încoace*, în *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 92.

Tratatul polono-otoman, la Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I (1455—1774), București, 1976, nr. 157, p. 151—154; fragmente din textul revăzut, definitiv, din 1624 al tratatului, la Ilie Corfus, *Documente privilegiate la istoria României culese din arhivele polone (Secolul al XVII-lea)*, București, 1983, nr. 53, p. 112—113. Semnalăm și o versiune inițială, în limba italiană, a aceluiași act, care este însă datată, potrivit calendarului musulman, la începutul lui martie 1623, iar nu în februarie: „nelli primi della luna detta Gemasiel evel l'anno 1032” (*Elementa...*, VI, nr. 274, p. 319—324).

gliara”, spre a întreprinde cu Jahja o expediție „in Valacchia, o vero Moldavia”, de unde, ulterior, aveau să atace Imperiul otoman ²².

Într-adevăr, dispunem de alte știri care vădesebăm faptul că, la sfârșitul primăverii anului 1624, în Moravia se găseau circa opt mii de cazaci, care-i slujiseră pe Habsburgi în recent încheiatul război cu principele Gabriel Bethlen al Transilvaniei ²³. Trebuie precizat numaidecât că nu era vorba de cazaci zaporojeni. Izvorul nostru îi denumește sub forma „Lisorochiani” ²⁴. Au revenit în Polonia, unde fuseseră considerați rebeli, abia târziu, pe la începutul lunii octombrie 1624 ²⁵. Pe de altă parte, mai este de observat că principele Albert Radziwill, mare cancelar al Lituaniei, a trecut prin Viena în vara aceluiași an, în suita principelui Vladislav, viitorul rege al Poloniei ²⁶. Menționarea numelui lui în textul lui Levaković, chiar fără nici un alt comentariu, presupune un contact pe care pretendentul l-a avut cu el, desigur în perspectiva punerii în aplicare a proiectului său. Pare probabil că Jahja va fi obținut un acord de principiu pentru expediția lui în Moldova, deoarece tocmai atunci, mai exact în cursul lunii iunie, lătarii nogai de sub comanda lui Cantemir Mirza, pașă de Silistra, au atacat Polonia, fiind înfrinți cu greu, la întoarcere — după ce pustiiseră pînă la Przemyśl —, într-o bătălie care s-a dat lângă Halici, în 18 iunie 1624 ²⁷.

Oricum, după convorbiri prealabile, la Viena, cu căpeteniile detașamentelor de cazaci, pretendentul s-a deplasat în Moravia. Și cităm din nou: „...et egli andò in Moravia dai Cosacchi, spiegò a loro, come l'animo suo <era> di passar in Traccia all'impresa <di> Constantinopoli, e

²² O. de Hassek, *op. cit.*, p. 418. Acest proiect se aseamănă foarte mult cu un altul, din vara lui 1608, cînd pretendentul Marcu Cercel, aflat la Praga, vroia împreună cu Adolf von Althan să întreprindă o expediție la Dunărea de Jos — ca să intre „nel possesso della Valachia” —, cu opt companii de mercenari demobilizați de Habsburgi (*Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud Imperatorem (1592—1628)*, t. IV, *Epistulae et acta Antonii Caetani (1607—1611)*, Pars III, ed. M. Linhartova, Sectio 1, Praga, 1940, nr. 67, p. 157—158 și Sectio 2, Praga, 1946, nr. 97, p. 333—334; nr. 115, p. 364 și 366).

²³ *Elementa...*, XXVIII, nr. 584, p. 156 și nr. 586, p. 158 (în mai 1624 un emisar habsburgic insistă pe lângă regele polon Sigismund III să fie iertați și să li se îngăduie să se întoarcă, deoarece altfel amenințau să treacă „prin fier și foc” tot ce vor putea!).

²⁴ Este vorba de un corp de cavalerie neregulată care luptase, sub comanda lui Alexandru J. Lisowski, în ultimul război polono-rus, iar din 1619 trecuse în solda Habsburgilor (Peter Bartl, *op. cit.*, p. 184, n. 30). Într-un act italian din Cracovia, din 1 martie 1624, acest grup de cazaci este menționat într-o formă apropiată de cea din izvorul nostru: „li Cosacchi Lissowskisci”, adică *Lisowczy* (*Elementa...*, XXVIII, nr. 579, p. 149; vezi și nr. 515, p. 83).

²⁵ Raport pentru curtea din Florență, redactat în Cracovia la 11 octombrie 1624 (*Ibidem*, nr. 593, p. 164); acest act îl descrie și estimează astfel: „Di dieci mila di loro ciascheduno che li vedrà non ne terrà al certo per soldati 1000, essendo la maggior parte ragazzi e mastellieri”. Nu au provocat pagube, ca unii care în viitoarea Dietă doreau să obțină iertarea.

²⁶ Principele Vladislav a părăsit Varșovia, în drum spre Viena și Italia, cu o mică suită, din care făcea parte și „il Signor Radzivil, Gran Cancelliere di Lituania”, la jumătatea lunii mai 1624 (*Ibidem*, nr. 586, p. 158). În 15 iunie 1624, la Viena era așteptat „il Principe di Pollonia”, dar încă nu se știa bine care dintre ei avea să vină (Óvary Lipót, *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapesta, 1886, p. 350). Pentru acest popas, vezi și Paul Piasecki, *Chronica gestorum in Europa*, Cracovia, 1645, p. 441.

²⁷ Data luptei, după *Elementa...*, XXVIII, nr. 588, p. 160; vezi și propria relatare asupra luptei făcută în 23 iunie de hatmanul Koniecpolski (*Ibidem*, nr. 589, p. 160—162); alt izvor, care o datează în 20 iunie, la N. Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 486 (text polon) și 540 (trad. rom.); pentru expediția lui Cantemir, vezi și cele consemnate de Paul Piasecki, *op. cit.*, ed. cit., p. 440—441. Celebrul Cantemir (*Khan-Temir*) s-a pus sub suzeranitatea nemijlocită a pașăului în 1621, scăpînd astfel de sub controlul hanului Crimeii.

volse veder l'esercito tutto. Vistolo, conobbe che non era sufficiente per il principale, ma che bastaua per impadronirsi della Valacchia, e Moldavia, et massime che li diceuano li Cosacchi, che l'esercito loro si sarebbe ingrossato nel passaggio. Erano alcuni d'opinione che si desse sopra il Bethlem Gabor, ma il Sultano non giudicò espediente per molti ragioni"²⁸. Evident, una dintre aceste „rațiuni” — și poate cea mai importantă! — era de a nu încălca în vreun fel linia politicii curții imperiale urmată în acel moment față de Gabriel Bethlen.

În ultimă instanță, declanșarea expediției în țările române a fost împiedicată de un eveniment neprevăzut, invadarea lor de către oștile tătare din hanatul Crimeii, aflat atunci în plin conflict cu Poarta. Iată cum este evocată împrejurarea în textul lui Levaković: „...Venne intanto l'auviso da Polonia, come Scengeri Re de Tartari si era ribellato al Turco, et entrato con 70 mila caualli in Valacchia, et Moldavia, discacciando quelli Principi e ruinando tutte le Prouincie. Questo fatto fu cagione, che li Cosacchi non fidandosi con poco numero dar adosso alli Tartari, consigliorno il Sultano che si aspettasse fin che fussero inuitati li Cosacchi di Zaporosia, perchè mentre quelli venissero con suo esercito, poteuano apertamente marchiare come voleuano. Per conseguir tal fine l'esortorno a pigliar una trentina di loro et andarsene à trouar quelli di Zaporosia personalmente, e che loro in tanto andarebbero à suernare in Podolia”²⁹. Trebuie subliniat de îndată că, în esență, redarea faptelor este absolut corectă. Ba mai mult, de acum încolo izvorul nostru capătă o însemnătate deosebită pentru reconstituirea desfășurărilor politico-diplomatice și militare din zona Mării Negre, inclusiv din țările românești extracarpătice.

Astfel, de pildă, menționarea lui Șahin Ghirai drept conducător al oștilor tătare care au invadat și ocupat, în august-septembrie 1624, mai întâi Moldova, apoi și Țara Românească — „pînă în Olt”³⁰ —, este de natură să confirme că nu forțele tătare din Bugeac și din Dobrogea, ale lui Cantemir Mirza, aflate în ascultarea Porții, au efectuat această lovitură, așa cum s-a crezut multă vreme în istoriografia noastră³¹. Șahin Ghirai era fratele hanului Crimeii, Mehmed Ghirai, și ocupa în ierarhia hanatului poziția de „kalgay” (prin succesor și asociat la cîrmuire al hanului). El era într-adevăr „ribellato al Turco”, căci după re izbucnirea ostilităților, la începutul anului 1624, între Imperiul otoman și Iran — unde fusese adăpostit o vreme —, a susținut cu hotărîre orientarea spre independență față de Poartă a hanatului Crimeii. Spre a lichida în fașă această tendință centrifugă, în vara lui 1624 turcii au îndreptat spre Caffa o flotă, avîndu-l în frunte pe marele amiral Redjep pașa, cu intenția de a-l înlătura de la cîrma hanatului pe cei doi frați și a-l instala din nou pe Djanbek Ghirai (1610—1623; 1627—1635). Încercarea nu a

²⁸ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 418—419.

²⁹ *Ibidem*, p. 419. Asupra istoriei cazacilor zaporojeni vezi *Introducerea lui Lubomir R. Wynar la vol. Habsburgs and Zaporozhian Cossaks. The Diary of Erich Lassota von Steblau (1594)*, 1975, p. 27—35.

³⁰ *Istoria Țării Românești (1290—1690). Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 95; Miron Costin știe doar că cetele de tătari au prădat „până în Buzău” (*Opere*, ed. cit., p. 91).

³¹ Vezi îndreptățile observații ale lui Tahsin Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional (1621—1672)*, București, 1979, p. 57.

izbutit, deoarece într-o mare luptă de lângă Caffa, în iulie 1624, forțele otomane au fost zdrobite, iar Redjep pașa a fost silit în final să-l recon firme pe Mehmed Ghirai ca han al tătarilor crimeeni³². Lovitura contra țărilor române a fost, așa cum pe drept cuvânt s-a remarcat, urmarea directă a luptei de lângă Caffa și a avut drept scop crearea unei proprii „zone de influență” a hanatului³³. Șahin Ghirai a ținut ocupate Moldova și Țara Românească pînă în a doua jumătate a lunii octombrie și a cerut cu insistență la Poartă, ca o condiție *sine qua non* a retragerii sale, mazili rea lui Radu vodă Mihnea și a fiului său Alexandru Coconul, socotiți ele mente fidele otomanilor. În schimb, el avea cu sine un pretendent, foarte probabil pentru tronul Moldovei, pe nume Mihnea, fiu al lui Vlad și nepot al lui Miloș, așadar văr de-al doilea cu Radu vodă Mihnea³⁴. Informațiile de care dispunem, destul de sărace, par să indice că întreaga criză a fost rezolvată nu atît prin intervenția Porții, cît prin negocieri directe între Radu Mihnea și Șahin Ghirai³⁵. Termenii exacți ai acestei înțelegeri ne

³² Printre izvoarele cu privire la lupta de la Caffa, am consultat *La Chronique des Step-pes Kiptchak „Tevarih-i Deşt-i Qipçaq” du XVII-e siècle*, ed. Ananiasz Zajaczkowski, Varșovia, 1966, p. 93–94, din care rezultă că și Cantemir Mirza ar fi ajuns în Crimeea, probabil alături de corpul de oaste otoman care a înaintat pe uscat, comandat de Bayram pașa; vezi și Mihail Guboglu, *Crestomație turcă. Izvoare narative privind istoria Europei orientale și centrale (1263–1683)*, București, 1977 [pe copertă: 1978], p. 543–544, precum și *Cronici turcești privind țările române (Extrase)*, III, vol. Intocmit de Mustafa A. Mehmet, București, 1980, p. 66–67. T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional...*, p. 56, datează „probabil în august 1624” înfruntarea „decisivă” otomano-crimeeană; în schimb, A. Decei, *op. cit.*, p. 340, crede că ea a avut loc ceva mai devreme, în iulie, părere pe care o împărtășim și noi, ținînd seamă de succesiunea evenimentelor ulterioare.

³³ T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional...*, p. 57. O relație venețiană din 20 iulie 1624, citată de J. von Hammer, atestă că de fapt cei doi frați aflați în fruntea hanatului Crimeii aspirau public la preluarea tronului otoman pentru familia lor: „Mehmet e il suo fratello lasciano intender che essendo la loro casa più antica e nobile che n, l'ottomana, ragione vorrebbe, che il imperio divenisse in essa” (*Storia dell'impero osmano-t. XVII*, ed. cit., p. 85–86, în notă). Biruința de lângă Caffa nu a făcut desigur decît să-i incurajeze să facă primii pași către atingerea acestui țel.

³⁴ În 12 octombrie 1624, Radu Mihnea îi înștiința pe bistrițeni că „tătarimea a început a se retrage” (Hurmuzaki, *Documente...*, XV–1, București, 1913, nr. MDCCCXXIII, p. 945). De subliniat că, potrivit știrilor parvenite la Poartă în 10 noiembrie, hanul insistă în continuare doar pentru schimbarea domnului Moldovei (N. Iorga, *Studii și documente*, vol. IV, București, 1902, p. 185; vol. XX, p. 191 și vol. XXIII, p. 148). Pentru identificarea pretendentului, vezi A. Pippidi, *Căldători italieni în Moldova și noi date despre navigația în Marea Neagră în secolul XVII*, în în AIIA-ისი. XXII, 2, 1985, p. 612.

³⁵ La 22 mai 1627, Miron vodă Barnovschi îi dăruia lui Duca comis un sat, Curtești, „în fața tirgului Botășenilor”, și, în motivația daniel, îi înșira meritele. Astfel, el a fost mai întîl miluit „pentru a lui dreaptă și credincioasă slujbă, pe care a slujit-o în zilele lui Radul voievod <Mihnea> la hanul și la Șahan Chiri sultan, cînd au robît tătarii Țara Românească și voiau să robească și țara noastră” (*Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, vol. XIX, nr. 213, p. 296; vezi și N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, 1971, p. 397). În 26 octombrie 1624, din Suceava, Radu Mihnea îi comunica lui Toma Zamoyski că situația din Moldova și din Țara Românească era pe cale să se îmbunătățească, mai mulți captivi ai tătarilor fiind la acea dată deja puși în libertate, în urma unei răscumpărări „destul de însemnate” plătite hanului (Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II, vol. II, București, 1895, nr. CCXXXIX, p. 529). Această operație presupune contacte și tratative directe.

scapă, însă sensul ei trebuie să fi fost al unei alianțe între Moldova și Țara Românească, pe de o parte, și hanatul Crimeii, pe de alta ³⁵.

În paralel, la mijlocul lui octombrie 1624, un scl crimeean se apropia de Varșovia, cu propunerea unei alianțe împotriva Imperiului otoman (*confederatione contra il Turco*). După invazia în Ținuturile de miazăzi ale Poloniei, din iunie precedent, a lui Cantemir Mirza, înalt dregător al Porții, care a însemnat o gravă încălcare a păcii otomano-polone abia încheiate, oferta lui Șahin Ghirai și fratelui său a găsit, după cât se pare, o oarecare audiență în rândurile nobilimii polone ³⁷. De altminteri, în acest context se înscrie și îngăduința dată „Sultanului Jahja”, încă înainte de sosirea solului tătar, de a se duce la cazacii zaporojeni. Știrea este cuprinsă într-un raport din Cracovia, din 25 octombrie 1624: „E tre settimane sono s'inviò alla volta delli suddetti Cosachi quel Conte Alessandro di Monte Nero, che stette costà tanto tempo, con opinione di fratello del Gran Turco, per condurre essi Cosacchi in Turchia” ³⁸. Așadar, Jahja „a fost trimis” (*s'inviò*) la cazacii zaporojeni, iar obiectivul lui era perfect cunoscut în mediile politice polone... Totuși, diplomația regatului de la miazănoapte a fost ezitantă, factorii de decizie mulțumindu-se cu expectativa și încuviințarea tacită a desfășurărilor de pe litoralul Mării Negre. Explicația oficială a pasivității polone, mai ales față de pregătirile intense ale cazacilor, care depindeau de coroana polonă și, ca atare, trebuiau ținute în frâu de la Varșovia, este cuprinsă în scrisoarea din 13 mai 1625 a ducelui Cristofor de Zbaraz: Poarta a consimțit abia târziu, în primăvară să-l scoată pe Cantemir Mirza din zona gurilor Dunării, împreună cu nogaii lui, ceea ce a făcut să se piardă întreaga iarnă, singurul anotimp în care polonii puteau într-adevăr să intervină eficient în Ținuturile controlate de cazaci ³⁹.

După aceste câteva precizări, să revenim iarăși la scrierea datorată lui Rafael Levaković. Jahja, cu o gardă de 30 de cazaci, sub comanda unui „Lituanio detto Duca Massalski” ⁴⁰, a plecat din Moravia și, în 25

³⁵ Potrivit unui raport transilvănean din primăvara următoare, după ce au „devastat și jefuit” atât Țara Românească, cât și Moldova, tătarii totuși au eliberat mai mult de 18 000 de captivi „pour peu d'argent”, explicația fiind următoarea: „...voulant désormais rendre ces provinces a eux tributaires” (I. Hudiță, *Recueil de documents concernant l'histoire des pays roumains tirés des Archives de France (XVI-e et XVII-e siècles)*, Jassy, 1929, p. 35–36; act reeditat de Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a țărilor române (1590–1630). Documente externe*, București, 1981, nr. 314, p. 166 și 257); alt raport contemporan spune că domnii români au cumpărat „cu daruri scumpe, pe care le dau prin Șahin Ghirai hanului, asigurarea tătarilor că în viitor țărilor lor vor fi scutite de năvălirile tătărești” (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*, t. III, București, 1900, p. 102). Sub aspect formal este interesant de remarcat că hanul a trimis chiar însemne de investitură lui Radu Mihnea și fiului său, care-și asumaseră și obligații precise de ajutor militar (*Ibidem*, p. 100–101).

³⁷ T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional...*, p. 58; vezi și actul citat în nota următoare.

³⁸ *Elementa...*, XXVIII, nr. 594, p. 165.

³⁹ *Ibidem*, VI, p. 329: „...Se li Giurgi presente Caimacano me havesse spedito per tempo, e ritirato Cantemir e li Tartari, haveria havuto la Republica quel Inverno stesso (perso per niente) forte e occasioni de li grandi giacci”.

⁴⁰ Pentru diferitele ramuri ale familiei Massalski și reprezentanții lor din epocă, vezi Albrycht Stanislaw Radziwill, *Memoriale rerum gestarum in Polonia (1632–1656)*, t. V (Indice), Wrocław, Warszawa etc., 1975, s.v.; Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia. Tablice*. Warszawa, 1959, indice, s.v.

de zile, a sosit la Kiev. Aici a fost primit de mitropolitul Iov Borețki, (*Giobbe Boreski*), care l-a găzduit timp de patru zile în mănăstirea Sf. Mihail. Aflind de planul pretendentului, mitropolitul l-a îmbrățișat cu entuziasm (*s'inferuorò grandemente*), la plecarea din Kiev ținând să-l însoțească personal, pe itinerariul „Cognovo”, „Cercassi”, până la „Cralouo, ultimo di Russia”⁴¹, pretutindeni predicând printre localnici să nu piardă ocazia „di sparger il sangue per la fede, et per seruitio della Christianità”. Apoi, însoțit mai departe de un vicar cu o scrisoare din partea mitropolitului, după încă 42 de leghe, pretendentul a sosit în „Zaporosia”, unde s-a întâlnit, într-un loc neprecizat, cu hatmanul cazacilor, care dispunea de o forță de 16 000 de oșteni. S-a întrunit o adunare a căpeteniilor, în cadrul căreia a fost citită alături scrisoarea mitropolitului Iov Borețki, cât și cea din partea cazacilor „Lisorochiani”. Decizia adunării a fost pozitivă, în sensul că s-a luat hotărârea să fie susținută cauza pretendentului, care de acum încolo va fi cinstit printre cazaci drept... „Imperatore di Constantinopoli”⁴²!

Soli ai cazacilor zaporojeni au fost trimiși numaidecît la cazacii de la Don, care au fost rugați să li se alăture în primăvara viitoare cu 160 de șeici, spre a lupta „in fauor d'un Principe Orthodoxo, che combatteva per la libertà de Christiani loro fratelli oppressi dal Turco”⁴³. Colaborarea cazacilor de la Don, care depindeau de țarul de la Moscova, la pregătirea expediției, în cursul iernii 1624—1625, este confirmată de ducele Cristofor de Zbaraz, care știe că aceștia au pus la dispoziție lemn pentru construirea de șeici și folosește termenul de „conintelligenza”⁴⁴. Iar același text al lui Levaković inserează în alt loc știrea că expediția navală a început la data de 10 mai 1625 cu 660 „legni” ale cazacilor zaporojeni, care au mers mai întîi „in certe isole”, unde „s'unirono con li Cosacchi di Tanai, ch'erano in numero barche 200”⁴⁵.

Deosebit de prețioasă este mărturia din narațiunea lui Levaković cu privire la liga încheiată între cazacii zaporojeni și Șahin Ghirai. Acesta din urmă ar fi luat de fapt inițiativa, trimițînd în solie trei mîrzaci în oastea cazaacă, cu oferta de a-l ajuta pe Jahja. Întîlnirea dintre kalgay-sultan, de o parte, și hatmanul cazacilor împreună cu pretendentul, pe de alta, s-a petrecut undeva pe malul Niprului (*alla riva di Boristene*). Ea este descrisă în amănunt și se precizează că tratativele au durat preț de opt zile. Dar ceea ce ne interesează cu precădere, în afara rezultatului — cunoscut de altminteri și din alte izvoare⁴⁶ — este partea din planul propriu-zis de ofensivă contra Porții pe care trebuia să o înfăptuiască Șahin Ghirai: „...concludendo che il Tartaro hauerebbe scorso quell'innernata con suo esercito insino alle porte di Constantinopoli, passò tutto

⁴¹ Cele trei localități sînt, în ordine : Kuniv (Kanev), Cercasi și Crilovo (cf. Peter Bart *op. cit.*, p. 184, care identifică ultima localitate cu „Char'kov”); o descriere a mării Sf. Mihail din Kiev ne-a lăsat Erich Lassota (*Habsburgs and Zaporozhian Cossaks...*, p. 76).

⁴² O. de Hassek, *op. cit.*, p. 419—420.

⁴³ *Ibidem*, p. 420—421.

⁴⁴ *Elementa...*, VI, p. 329 : „...fata la conintelligenza con quelli deli Moschovitidi Ten <= Don>, e havuto da loro Arbori per fabrica de sue barche...”.

⁴⁵ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 422 ; după manuscrisul din Florența, data inițierii expediției a fost 20 mai (Peter Bartl, *op. cit.*, p. 186).

⁴⁶ Vezi *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi*, Paris, 1978, p. 152—153.

il suo esercito il fiume Boristene et andò a Belgrado <Cetatea Albă> per aspettar quiui, sinchè il Danubio s'aggiacciasse per poter ageuolmente passare in Traccia ai danni delli Turchi. Fusse il destino o vero la fortuna de Turchi, o pure il voler-di Dio benedetto, che ad altro tempo riserbaua l'impresa di Sultano, non s'aggiacciò] quel fiume quell'inucernata, como costumaua gli altri anni, e pure hauendo aspettato 40 giorni indarno il Scengeri con suo esercito in Tartaria”⁴⁷. Prezența lui Șahin Ghirai la Cetatea Albă, în fruntea unei puternice oști a hanatului Crimeii, în cursul lunii decembrie 1624, este atestată de felurite surse⁴⁸. Aceasta ne arată indirect că tratatul cu cazacii fusese încheiat încă din luna precedentă⁴⁹. Pretextul pătrunderii kalgaiului în teritoriile otomane era eliberarea prizonierilor luați de Cantemir Mirza, a cărui autoritate se întindea și asupra Cetății Albe, precum și aducerea lui sub ascultare (*to reduce him to obedience*)⁵⁰. Totuși, adăstarea lui Șahin Ghirai la Cetatea Albă a pricinuit nu puțină teamă și bănuială la Poartă, mai cu seamă că acolo se aflase de demersurile lui diplomatice în Polonia⁵¹.

O știre consemnată în Constantinopol, la 12/22 iunie 1625, de către Sir Thomas Roe, ambasadorul englez, consună perfect cu relatarea lui Rafael Levaković despre planul de atac al tătarilor stabilit pe malul Niprului. În capitala otomană persistau în continuare temerile că pînă la urmă tătarii se vor declara pe față inamici ai Porții și, de altfel, acolo s-a aflat că „...dacă iarna n-ar fi fost atît de blindă și prin aceasta Dunărea deschisă, încît ei nu și-au putut trece caii, nu ar mai fi fost acum nici o îndoială; fratele hanului scoborîndu-se cu o mare oaste, pe care dacă ar fi trecut-o pe gheață <dincolo de Dunăre> și fiind timpul lor să facă război — și anotimpul în care acest neam <al otomanilor> nu vrea să fie scos pe cîmpul <de luptă> —, nu există nimic care să-i oprească pînă la porțile acestui oraș”⁵². Iată deci că din nou biografia lui Jahja se dovedește un izvor demu de încredere și, tocmai de aceea, putem păși de acum la discutarea unei alte informații pe care o conține și care privește impli-

⁴⁷ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 421—422.

⁴⁸ Actul redactat în Făgăraș la 15 martie 1625 (vezi mai sus nota 36) vorbește la timpul prezent de adăstarea lui Șahin Ghirai, „cu o oște puternică, de 70 000 sau de 80 000 de oameni, atît cazaci, cît și tătari”. Îngă Cetatea Albă, de unde se poate deduce că a rămas acolo și în restul iernii; vezi și *The Negotiations of Sir Thomas Roe...*, I, p. 315, E. de Hurmuzaki, *Fragmente...*, III, p. 99, N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, nr. XLIII, p. 148—149.

⁴⁹ Cf. Peter Bartl, *op. cit.*, p. 185, care adoptă data de 24 decembrie 1624. Totuși, la Cracovia se știa deja de liga tătaro-cazacă, încă în curs de perfectare, din 22 noiembrie: „...Si tratta tuttavia qualche unione tra li Cosacchi e li Tartari, e se ne seguissi, come in parte si spera, l'effetto, il Turco havria che travagliare” (*Elementa...*, XXVIII, nr. 595, p. 165—166).

⁵⁰ Vezi mai sus nota 48.

⁵¹ Hurmuzaki, *Documente*, IV—2, nr. CCCCLVIII, p. 406—407; Idem, *Fragmente...*, III, p. 101—102. Încă din 1620, puțin după ce revenise din Persia, Șahin Ghirai a căutat sprijin în Polonia, atunci spre a răsturna pe hanul în funcție (*Elementa...*, XXVIII, nr. 527, p. 100 și nr. 544, p. 115).

⁵² *The Negotiations of Sir Thomas Roe...*, I, p. 410. Totuși, trebuie spus că alianța tătaro-cazacă nu a putut funcționa pînă la capăt, datorită foarte probabil divergențelor dintre Șahin Ghirai și fratele său, hanul Mehmed Ghirai, care a ezitat în ultimă instanță să se angajeze într-un război cu Poarta. Aceasta a făcut ca, în luna martie 1625, adică îndată ce Poarta l-a depus pe Cantemir Mirza din dregătoria de pașă de Silistra, solul tătar aflat în Polonia să se afle în situația de a-și schimba deodată atitudinea, prezentînd o scrisoare a hanului proaspăt sosită, în care era susținută cu hotărîre cererea otomană de oprire a cazacilor (*Elementa...*, XXVIII, nr. 597, p. 167). De acum încolo Șahin Ghirai va fi silit să adopte, practic, o poziție de expectativă.

care a țărilor românești extracarpătice în evoluțiile de pe litoralul nord-pontic.

Încă din capul locului, îndată după scsirea lui Jahja la gurile Niprului, afirmă Rafael Levaković, o altă solie a cazacilor zaporojeni a fost îndreptată spre Moscova, la curtea țarului Mihail Romanov, care a fost înștiințat despre proiectul expediției pe Marea Neagră într-o susținere a cauzei pretendentului. Proiectul nu numai că ar fi fost încuviințat, dar de la Moscova s-ar fi trimis și ajutoare, anume „pulbere și plumb”, precum și suma de optezeci de mii de scuzi, împreună cu daruri pentru Jahja⁵³. Dar din altă parte a textului aflăm că ajutoare au venit nu numai de la țar, ci și de la vodă Radu Mihnea, care pe atunci, în iarna 1624—1625, cîrmuia politica externă atât a Moldovei, cât și a Țării Românești, unde domnea fiul său minor Alexandru. Pasajul care ne interesează se găsește în evocarea mișcărilor pretendentului după revenirea lui în Europa apuseană, în a doua jumătate a anului 1626. După ce a negociat pe piața de la Amsterdam cumpărarea unei cantități de aine care aveau a servi pentru o viitoare insurecție în Balcani, Jahja trebuia să procure un împrumut cu care să achite în prealabil un sfert din suma totală pretinsă de negustorii olandezi. Ajuns deci la Hamburg, el a expediat doi emisari, unul la mitropolitul de Kiev, care trebuia să-i „mențină” pe cazaci „nella sua devotione”, iar celălalt, „Marco Pilato Macedone suo fidato servitore da Radul Vajvoda Principe di Valachia, e Moldavia in quel tempo, che era grande amico del Sultano, e quando si trouava in Zaporosia, mandò a regalarlo tre volte di danari, cavalli Turcheschi et altri presenti”, ca să încerce să obțină un împrumut de două sute de mii de taleri, căci îl știa pe vodă Radu „plin de bani” (*molto danaroso*)⁵⁴. Prin urmare, în contextul intenselor pregătiri pentru expediția navală a cazacilor pe Marea Neagră, Radu Mihnea a trimis de nu mai puțin de „trei ori” subvenții bănești pretendentului Jahja! Știrea este absolut nouă și proiectează o lumină deosebit de interesantă asupra politicii răsăritene din acest moment al domnului român, pînă astăzi rămasă insuficient deslucită din pricina lacunelor documentare. Dar înainte de a trece la interpretarea ei, se cuvine să atragem atenția că însuși Rafael Levaković a simțit nevoia să verifice întrucîtva cele relatate de eroul său cu privire la isprăvile lui din vremea cînta stat printre cazacii zaporojeni. Și a făcut-o stînd de vorbă în Italia, cînd i s-a ivit ocazia, cu un cazac ce scăpase din robia turcilor. Acesta, printre altele, i-a confirmat „...ccme il Mcscouito, et il Valacco li mandorno aiuto del danaro” (lui Jahja și cazacilor)⁵⁵. Așadar în două locuri ale biografiei sînt menționate ajutoarele sosite de la Radu Mihnea.

Turcologlul Tabzin Genil are meritul de a fi întrezărit că „înțelegerea” din toamna anului 1624 între Șahin Ghirai și Radu Mihnea „a

⁵³ O. de Hassck, *op. cit.*, p. 420—421. Vezi și Peter Bartl, *op. cit.*, p. 184—185.

⁵⁴ O. de Hassck, *op. cit.*, p. 438. Iată și restul pasajului: „...Gionto Marco suddetto in Moldavia; trouò che Radul era morto, et era successo in loco suo nel Principato il suo figliuolo, che per esser giouine di 16 anni, non voise Marco scuoprirsi seco, ma ritornò in Amburgo dal Sultano portandogli la dispiaceuole noua della morte di Radul Vajvoda suo amico”. De fapt, cum știm, prin moartea lui Radu Mihnea în scaunul domnesc al Moldovei, în ianuarie 1626, mîrea dinastică între cele două țări românești extracarpătice s-a destrămat, fiul său Alexandru Cocorul păstrînd însă în continuare tronul Țării Românești. De notat că vîrsta lui — 16 ani —, indicată în izvorul nostru, este corectă.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 461—462. Convorbirea a avut loc în iulie 1634.

avut legătură și cu alianța indirectă polono-crimeeană, înfăptuită prin intermediul cazacilor”⁵⁶. Acum dispunem de o verigă clară spre a sesiza mai bine fazele și dimensiunile implicării domnului român în desfășurările de la răsărit de hotarele sale. După ce a ajuns la o reglementare în raporturile cu hanatul Crimeii, Radu Mihnea nu s-a mulțumit să joace un rol pasiv, de „satelit” al celor doi frați aflați la cîrma lui, ci, cînd a fost înștiințat de pactul cazaco-tătar și de obiectivul lui, a preluat inițiativa și a contribuit cu subvenții bănești la prepararea campaniei navale contra Porții. Situarea lui pe noua linie de forță generată de alianța cazacilor zaporojeni cu hanatul Crimeii este verificată de altminteri printr-o acuzație ce-i era adusă la 30 septembrie anul următor de către principele transilvănean Gabriel Bethlen, care ceruse marelui vizir mazilirea lui vodă Radu : „... Să crezi măria ta, că dacă Dumnezeu n-ar fi rușinat pe cazaci, Radu se înțelegea bine și cu tătarii și cu cazacii, și i-ar fi trimis asupra noastră”⁵⁷. Trebuie spus că principele Gabriel Bethlen a primit, la Făgăraș, în 9 martie 1625, un sol din partea lui Șahin Ghirai⁵⁸. Chiar dacă nu cunoaștem conținutul mesajului, putem bănuși că a fost vorba de invitația de a se alătura noii grupări de forțe, din care făcea parte și Radu Mihnea. Discuțiile cu solul tătar îi vor fi îngăduit principelui să identifice orientarea politică reală a domnului român, pe care apoi a denunțat-o la Poartă.

Am amintit ceva mai sus că, potrivit narațiunii lui Rafael Levaković, expediția navală a cazacilor a debutat la 10 mai 1625. Concomitent, la Varșovia sosea din partea sultanului Murad IV un al treilea ceauș care reclama luarea de măsuri imediate contra cazacilor, în virtutea prevederilor proaspătului tratat de pace polono-otoman, altminteri amenințînd cu războiul. La Cracovia, în 16 mai, autorul scrisorii din care am extras această informație comenta : „Qua non solo non si vede modo da rimediarci, anzi che quel Conte Alessandro di Monte Nero, che si dice fratello del Gran Turco, insieme con detti Cosacchi et un ribello del Gran Signore Tartaro si muovono all'ordine per andare nel Mar Nero”⁵⁹. Turcii nu s-au mulțumit numai cu presiunile diplomatice asupra curții regale polone, ci au luat propriile măsuri de apărare, semnalate, printre alte izvoare, și de biografia lui Jahja : „Presenti il Turco li preparamenti de Cosacchi, e pero fece fabricar 300 fuste in Danubio, e mise 60 Galere in Mare Negro, fabricando certi castelletti di legno nella bocca di Bosforo Traccio”⁶⁰.

Potrivit relatării lui Jahja, înregistrată de Levaković, flota de șeici a cazacilor s-ar fi îndreptat mai întîi spre gurile Dunării, prădînd Ismailul, Chilia și... Constanța ! Ni se oferă chiar și o dată precisă pentru momentul cînd flota s-a aflat ancorată lîngă „borgo di Chicli” — 11 iunie 1625⁶¹. Dar credem că aici pretendentul și-a atribuit fapte de care doar a auzit și care s-au petrecut în toamna precedentă, în ajunul sosirii lui la cazaci.

⁵⁶ T. Gemil, *Țările Române în contextul politic internațional...*, p. 59. Domnia sa socotește că a fost vorba de o înțelegere „verbală” între Șahin Ghirai și Radu Mihnea.

⁵⁷ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CLIV.

⁵⁸ I. Hudiță, *op. cit.*, p. 36 ; R. Constantinescu, *op. cit.*, loc. cit.

⁵⁹ *Elementa...*, XXVIII, nr. 599, p. 169.

⁶⁰ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 422. Totodată, în primăvara lui 1625, în Crimeea au sosit întăriri turcești (A. A. Novoselski, *Borba Moscovskogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine XVII veka*, Moscova-Leningrad, 1948, p. 115).

⁶¹ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 422-423.

Într-adevăr, după unele știri care se confirmă reciproc, în octombrie 1624 Ismailul și, după cit se pare, Brăila, au fost atacate, prădate și incendiate de cazaci, ceea ce l-a obligat pe capudan-pașa (amiralul flotei otomane) să iasă din nou în mare, în fruntea unei flote estimate la minimum 15 galere⁶². Există însă, mai cu seamă, o neconcordanță cronologică între mărturia lui Levaković și alte surse, cu privire la următorul obiectiv al expediției cazacilor. Este vorba de debarcarea și luarea cu asalt a Trebizondei (Trapezunt), de pe coasta anatoliană a Mării Negre. La Stambul circulau deja zvonuri că Trapezuntul „și încă două alte cetăți însemnate” ar fi fost prădate de cazaci la 31 mai 1625⁶³. Iar aceste zvonuri erau confirmate, în 12/22 iunie, de Sir Thomas Roe: „Cazacii, cu 300 șeici (*frigates*), au traversat Marea Neagră, jefuit și incendiat suburbiile Trebizondei, precum și toată coasta din preajmă, și s-au retras și au fost primiți în portul *Ghiosleue* (= Gözlev, Kozlov) aparținând tătarilor, ceea ce a mărit bănuiala (turcilor) că ei sînt uniți”⁶⁴. Este așadar improbabil un atac al flotei cazacilor la gurile Dunării la sfîrșitul lunii mai și începutul lunii iunie 1625.

În biografia lui Jahja asaltul împotriva Trapezuntului este descris cu lux de amănunte. Alegerea acestei prime ținte majore a campaniei a avut, după cit se pare, o semnificație simbolică — după mamă pretendentul își trăgea originea din acest vechi oraș imperial bizantin, ba chiar ar fi purtat numele împărațesc „Comnen”! Orașul ar fi fost cucerit după trei zile de asediu, în urma unui asalt general dat în cea de-a patra zi. Garnizoana otomană, abandonînd zidurile exterioare și artileria s-ar fi retras „dentro il Castello, doue era prima il Palazzo dell'Imperatore”. Dar, contrar știrilor sosite la Constantinopol — amintite mai sus —, cazacii ar fi izbutit în final să cucerească și citadela, după care ar fi zăbovit acolo încă „douăsprezece zile”⁶⁵. Odată prada împărțită și răniții trimiși la Don, flota s-a îndreptat spre Caffa, unde iarăși se afla o garnizoană otomană⁶⁶. Pe temeiul informațiilor obținute de la patru negustori greci din Caffa, Jahja însuși, cu 100 de șeici, a luat-o înaintea grosului flotei și a asaltat orașul „din acea parte care era mai slabă” (= prost apărată). Se menționează că în cursul atacului pretendentul a fost „rănit la piciorul drept” de tirul muschetelor din oraș. Orașul a fost ocupat și jefuit „ca și Trapezuntul”⁶⁷. La Constantinopol, în 12/22 iunie se aflase doar că „tătarii și cazacii” au „un anume plan în legătură cu Caffa, reședință principală și port la Euxin”. Anterior sosirii acestei știri, o galeră fusese tri-

⁶² N. Iorga, *Studii și documente*, IV, nr. XXXV, p. 185 (post-scriptum din 15 octombrie 1624); E. de Hurmuzaki, *Fragmente...*, III, p. 99. Vezi și N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 233, care bănuie că acțiunea a fost a unor aliați „pe ascuns” ai tătarilor (însă ai lui Șahin Ghirai, iar nu ai lui Cantemir!). Credem că în legătură cu această acțiune navală trebuie datată și încercarea lui Șahin Ghirai de a răzbate spre Adrianopol, de care pomenesc sursele otomane, încheiată însă cu înfrîngerea lui lângă Babadag, pe țărmurile Dunării (A. Decei, *op. cit.*, p. 340).

⁶³ N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, nr. XLVIII, p. 153.

⁶⁴ *The Negotiations of Sir Thomas Roe...*, I, p. 410.

⁶⁵ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 423.

⁶⁶ *Ibidem*. În septembrie 1624, un ceauș de la Poartă aducea lui Mehmed Ghirai reconfirmarea la cîrma hanatului, cu singura condiție de a restabili controlul otoman asupra Caffei; se pare că Șahin Ghirai s-a opus, fără succes însă, și la această concesie (A. A. Novoselski, *op. cit.*, loc. cit.).

⁶⁷ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 424—425

misă acolo ca să descopere adevăratele scopuri ale tătarilor, dar pașa din Caffa îl avertizase pe căpitan să nu se aventureze pe țărm, așa încît s-a înapoiat fără să aducă nimic sigur (*with much uncertainty*)⁶⁸.

Ceea ce nu i-a povestit Jahja lui Rafael Levaković, însă rezultă din alte izvoare, este că o parte din flota ce participase la luptele de la Trapezunt a navigat spre Azov — vechea Tana — la gurile Donului. Între timp, turcii din garnizoana de la Azov atacaseră cinci așezări ale cazacilor. În replică, la înapoiere cazacii de la Don, în număr de 2500, au asaltat în două rînduri Azovul, pătrunzînd chiar în oraș și fiind cu greu respinși. Totodată, ei au atacat și cucerit o fortificație — „turnul spre Kalancea” —, pe care apoi au dăruit-o pînă la temelie, deoarece se afla așezată la vărsarea Donului în mare și împiedica ieșirea lor de pe fluviu⁶⁹. Cazacii au motivat această acțiune a lor la Moscova prin faptul că fortificația otomană fusese înălțată pe pămîntul țarului. Cu alt prilej, am raportat episodul respectiv la un pasaj din cronică lui Radu Popescu, în care este evocată medierea lui Radu vodă Mihnea — la cererea și sub amenințarea Porții — pentru retrocedarea Azovului „de la mîna moscalilor, să pue pază acolo turcească, să nu poată trece cazacii spre Marea Neagră”⁷⁰. Evident, nu a fost vorba de însuși orașul Azov — „Azacul” —, ci de această fortificație distrusă, care ea închidea propriu-zis calea cazacilor. S-ar putea ca tocmai în așteptarea rezultatului acestei medieri turcii să fi amînat mazilirea lui Radu Mihnea, lucru de care se plîngea, în 30 septembrie 1625, principele Gabriel Bethlen⁷¹.

Reluînd firul expunerii lui Rafael Levaković, vedem că — după Caffa — flota cazacilor ar fi revenit pe coastele Asiei Mici, spre a ataca Sinope. Operația s-ar fi încheiat cu succes deplin și de astă dată, fiind incendiate în port 11 galioane și 14 galere turcești, în curs de construcție acolo „per la commodità d'ogni sorte di legname necessario a fabbricar li vascelli”⁷². Aici, în relatarea celor întîmplate la Sinope, răsare înaintea

⁶⁸ *The Negotiations of Sir Thomas Roe...*, I, p. 410.

⁶⁹ Vezi N. A. Smirnov, *Rostia i Turfiia v XVI—XVII vv.*, t. II, Moscova, 1946, p. 19—20.

⁷⁰ Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești* (I), în RI, 39, nr. 1, 1986 p. 21—22 și 29.

⁷¹ Vezi mai sus nota 57. Nu sînt de înlăturat în discuția de față nici bănuielele de otrăvire care au înconjurat, cîteva luni mai tîrziu, dispariția domnului. Să fi fost vorba de o poruncă secretă a Porții? Și asupra legăturilor lui Radu Mihnea cu Moscova știm deocamdată destul de puțin. În 4 decembrie 1624, din Țirgoviște, Alexandru Coconul, fiul său, îl recomanda țarului Mihail Feodorovici pe mitropolitul Serghie de Grevena, care înainte „a fost supărat de Agarenii cei necredincioși” și o vreme găsise adăpost în Țara Românească, iar acum se pregătea să meargă în Rusia. Acest ierarh a străbătut desigur atît Moldova, cît și Ucraina, făcînd un probabil popas la Kiev, pe lângă mitropolitul Iov Borețki, care tocmai îl trimitea la Moscova pe episcopul de Luțk, Isac Borisovici. Acesta din urmă avea misiunea de a cere țarului și patriarhului Filaret să ia sub protecția lor Ucraina și pe cazacii zaporojeni, în scopul anihilării presiunilor uniato catolice. Avem de-a face cu un militantism ortodox ce corespunde foarte bine și sprijinului dat pretendentului Jahja. Prin acești ierarhi s-au asigurat, cel puțin în parte, contactele diplomatice din „fundalul” expediției pe Marea Neagră contra „păgînilor” otomani (Vezi Ștefan Andreescu, *Alfi misionari catolici despre țăările române*, în RITL, 35, nr. 3—4, 1987, p. 142; Vera Merenco, *Din legăturile cu Moscova (după materialul adunat de Gr. Tocilescu și I. Bogdan)*, în Rev. Ist., nr. 1—3, 1937, p. 73—74; *Istoria Ukrainskoi SSR*, t. II, p. 442).

⁷² O. de Hassek, *op. cit.*, p. 424—425. Redăm și descrierea succintă a orașului-port Sinope: „...città antica, famosa, e come scriuono fabricata da Milesij, sopra una penisola appresso l'Istmo, di cui da ambidue parti sono porti nobilissimi e capaci di qual si voglia armata”.

ochilor noștri și un reper cronologic — „16 august”, când toată oastea cazacilor ar fi coborât pe țarm ca să asculte liturghia, deoarece era „ziua Schimbării la față” (*il giorno della Transfiguratione*). Cum se știe însă, sărbătoarea respectivă cade de fapt în 6 august. Editorul textului lui Levaković a observat această nepotrivire și a rectificat, cu drept cuvânt, data popasului la Sinope în 16 iulie. Și asta deoarece ceva mai departe, când este evocată bătălia navală de la Kara Harman, revine în text „6 Agosto 1625”. Se poate deci conchide că acest din urmă eveniment s-a petrecut în ziua mării sărbători amintite, cu atât mai mult cu cât cele dinții știri despre desfășurarea și deznodământul bătăliei erau înregistrate la Constantinopol trei zile mai târziu, adică în 30 iulie/9 august 1625⁷³.

Evocarea șederii de câteva zile (*alcuni giorni*) la Sinope este interesantă și din alt unghi de vedere. Acolo s-ar fi ținut și un sfat în care, după ce s-a hotărât ca următoarea țintă a flotei să fie însuși orașul împărătesc de pe țămurile Bosforului, Jahja a ținut un discurs — „in lingua Rutenă”! —, în care le-a cerut cazacilor ca îndată „che sarà il nostro esercito a Toffanà, abbruciate di subito le vostre barche”. Măsura era necesară spre a-i împiedica pe cazaci să se limiteze la o simplă incursiune pe țarm, după care să abandoneze în grabă pozițiile și să se refugieze în largul mării, cum le era obiceiul. Căci mai departe, în discursul său, pretendentul a dezvăluit întregul său plan: „Quantunque io vi prego anticipatamente, non solo per la conquista, ma anco per la difesa della città, et a trattenerli meco finchè si radunino li nostri fratelli Bulgari, Seruiani, Albanesi, et altri tutti gente bellicosa, e seguace dell'Orthodosa fede, e che io dia loro commodità di armarsi, acciò s'ingradisca il nostro esercito per difendersi dagli eserciti Asiatici che verranno contro di noi...”⁷⁴. Așadar, cucerirea Constantinopolului avea să fie semnalul pentru o răscoală generală în sud-estul Europei!

Ce s-a întâmplat însă în continuare? Textul lui Levaković lasă să se înțeleagă că întreaga flotă s-ar fi aflat grupată la Sinope, dar Jahja și cu hatmanul cazacilor ar fi luat-o apoi înainte cu numai 130 de șeici (*vele*), navigând pînă la 25 mile de Bosfor, unde ar fi așteptat restul flotei, care, „împărțită în escadre, era rămasă în urmă”⁷⁵. Lucrurile par totuși să fi stat altminteri. Probabil că încă de la Caffa flota cazacilor se despărțise, o parte navigând de-a lungul coastelor asiatice, iar cealaltă pe lângă litoralul nord-vestic și vestic al Mării Negre. Bănuim aceasta întrucît un alt episod descris în textul lui Levaković, anume lupta de la Oceacov, dar plasat la data de „23 august 1625”, adică după lupta din largul cetății și portului Kara Harman, este indicat în raportul lui Thomas Roe din 30 iulie/9 august 1625 ca un fapt deja consumat înainte de această confruntare navală decisivă. Iată ce ne spune ambasadorul englez: după ce a avut de făcut față, la Varna, unei răscoale a ienicerilor, capudan-pașa l-a trimis la „Osu” (Oceacov), în fruntea unei flote de 180 de nave ușoare (*frigatts*), pe „Sacksachi bassa”. Acolo, în seara zilei de Bairam — 7

⁷³ *The Negotiations of Sir Thomas Roe...*, I, p. 426–427. Cronicile otomane nu indică decît data întoarcerii la Stambul a flotei otomane, adică luna „safer” a anului 1035 (= 2–30 noiembrie 1625); Vezi M. Guboglu, *Crestomație turcă...*, p. 549. De aceea, probabil, A. Decei a plasat cronologic bătălia în octombrie 1625 (*op. cit.*, p. 341).

⁷⁴ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 427–428.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 429–430.

ie 1625 —, acesta a fost atacat prin surprindere de cazaci, și-a „pierdut toată flota și mulți din oameni”, scăpând cu greu el însuși. Înștiințat, amiralul Redjep pașa s-a grăbit să ajungă la fața locului, dar negăsind nici o urmă de cazaci, s-ar fi decis să se îndrepte spre Caffa. Însă în ultimul moment pașa din Oceacov l-a vestit că șeicile cazacilor au reapărut la gurile Niprului și i-a cerut să se întoarcă iute la Constantinopol, deoarece el aflase că, încurajați de biruință, cazacii merg direct spre Bosfor și „erau hotărâți să asalteze cetatea împărătească” (*and were resolved to assault the imperial city*) sau, cel puțin, să incendieze arsenalul ⁷⁶.

Cele consemnate de Rafael Levaković, dar — cum spuneam mai sus — pentru data de 23 august, se aseamănă mult prea mult cu relatarea lui Thomas Roe ca să credem că avem de-a face cu fapte deosebite. Flota cazacilor, ni se arată aici, după bătălia de la Kara Harman, a navigat spre gurile Niprului și a sosit acolo la vreme de noapte (*due hore avanti il giorno*). A descoperit un număr de „300 fuste Turchesche”, pe care le-a atacat numaidecît, cazacii ucigînd pe toți turcii ieșiți în cale, înclusiv pe pașa de Timișoara (*il Bassà di Temisuar*), care dormea în cortul său. Au fost capturate multe provizii și muniții, la care s-au adăugat 300 de tunuri, construite special la Constantinopol pentru lupta contra cazacilor: „di 6 palme l'uno per seruirene contro i Cosacchi”. Navele turcești au fost incendiate și, totodată, au fost eliberați trei mii de creștini, aduși cu forța din pašalicul de Timișoara și „dalle parti di Bulgaria”, care ulterior au venit în tabăra cazacilor — așezată la „3 mile depărtare de fortul de la Oceacov” — și au cerut să fie primiți în oastea lor ⁷⁷. Este cit se poate de plauzibil ca și de astă dată pretendentul Jahja să fi povestit la persoana întâia o ispravă de care numai a auzit, înlănțuind-o însă cronologic greșit, spre a se potrivi cumva cu succesiunea celorlalte fapte.

Ajungem acum la relatarea marii lupte navale din fața coastelor Dobrogei, în dreptul cetății-port Kara Harman. Iată cum este descrisă în textul lui Levaković — după amintirile lui Jahja — întâlnirea dintre cele două flote, dintre care cea otomană avea în frunte pe însuși capudanul Redjep pașa: „Tenevano <turcii> anco 70 Galere nel porto di Midia per guardia di quelle foci. Hora mentre andava il Sultano <Jahja> col Generale con le 130 vele suddette costeggiando, et aspettando la sua armata alli 6 Agosto 1625 cominciò rinfrescar il vento, e far maretta a lui, et all'armata molto contraria, con la quale, e col vento, che tuttavia ingagliardina, mentre li Cosacchi contrastavano, ecco dal porto di Midia spiccate le Galere Turchesche, che con vento prospero vennero a vele gonfie ad investir le 130 barche che si trouavano col Sultano” ⁷⁸. Prin „porto di Midia” este indicat desigur portul de la Kara Harman, ținînd seamă că astăzi, pe coasta dobrogeană, între capul Midia și fostul port otoman sînt cam 10 km ⁷⁹. Nu vom insista asupra desfășurării propriu-zise

⁷⁶ *The Negotiations of Sir Thomas Roe...*, I, p. 42 Cazacii dispăruseră fiindcă, cu navele lor ușoare, au pătruns pe cursul Niprului. Faptul rezultă din cuvintele: „...but that night the Cossagues descending with their boats, by many out-lets...”.

⁷⁷ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 430—431.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 429—430.

⁷⁹ Am fost o clipă ispițiți să identificăm toponimul cu portul Midia, protejat de capul Serves-burun (Sestos), situat mult mai la sud (Peter Koledarov, *West Black Sea Coast Ports in the Late Middle Ages (14th—16th Centuries)* listed on Nautical Charts, în *Études Historiques*,

a bătăliei navale. Destul să spunem că și potrivit acestui izvor balanța victoriei a înclinat de partea otomanilor numai datorită vîntului, iar cazacii ar fi pierdut pînă la urmă un număr de 18 șeici⁸⁰. Cu aceasta s-a încheiat expediția navală a cazacilor, care s-au întors la bazele lor.

Ultimul amănunt pe care-l întîlnim în biografia lui Jahja în legătură cu campania anului 1625 este cel privitor la intervenția polonă. Anume, i-a povestit pretendentul lui Rafael Levaković, în vreme ce cazacii își refăceau forțele prin sălașurile lor, cu intenția ca apoi să iasă din nou în mare și să încerce să se apropie de Constantinopol, „...venne nuova a quelli di Russia come Conieczpolski Generale del Serenissimo Re di Polonia era entrato con 30 mila combattenti ne beni de Cosacchi, abbruciando le case loro, et ammazzando quanto potevano hauere, e ciò per ordine del Re, stante il gran risentimento, che fece seco il Turco, che lo minacciava, se non impediua i Cosacchi che non andassero con Sultano Jachia a danni del suo paese, gli intimava la guerra”⁸¹. Această expediție de pedeapsă a avut într-adevăr loc în cursul toamnei anului 1625 și ea a fost inițiată mai ales din teama că Poarta este pe punctul să încheie pacea cu Iranul safavid, fapt care-i va lăsa mîinile libere pentru un război cu Polonia, cu care amenințase în mai multe rînduri⁸². Oricum, înaintarea oștilor polone în Ucraina, în frunte cu hatmanul Stanislav Konieczpolski, a pus capăt „aventurii” lui Jahja la cazacii zaporojeni. După un lung ocol, pe la cazacii de la Don și prin Rusia, el a revenit în Europa apuseană...

Scopul paginilor de față a fost de a repune în discuție valoarea de izvor a biografiei „Sultanului Jahja”, scrisă de Rafael Levaković, pentru istoria Mării Negre și în primul rînd a țărilor române. În fond, în pofida subiectivității lor vădite, aceste amintiri — căci despre asta este vorba în ultimă instanță — păstrează caracterul unui izvor de însemnătate primară, întrucît autorul lor depune mărturie ca participant direct la evenimentele. Deformările și exagerările povestitorului, personaj perfect controversabil — asemănător ca profil psihologic doar cu celălalt contemporan care a nutrit visuri imperiale bizantine, Carol de Gonzague, duce de Nevers⁸³ —, nu trebuie să ne sperie. Fără îndoială, de fiecare dată infor-

Sofia, t. V, 1970, p. 247 și 250). Totuși, sursele narative otomane sînt formale: bătălia s-a dat în fața localității Kara Harman (M. Guboglu, *Crestomafie turcă...*, p. 548—549). Avem deci de-a face cu capul Midia de pe litoralul dobrogean, iar nu cu portul omonim de la capătul masivului muntos Strandja. De menționat că izvoarele otomane pentru prima jumătate a veacului XVII înregistrează toponimul *Midia* (de lingă Kara Harman) (vezi *Cronici turcești...*, III, p. 73; M. Guboglu, *op. cit.*, p. 561).

⁸⁰ O. de Hassek, *op. cit.*, loc. cit. Istoricii Imperiului otoman apreciază biruința navală de lingă Kara Harman drept cea mai însemnată dobîndită vreodată de flota otomană în lupta contra cazacilor pe Marea Neagră (J. von Hammer, *op. cit.*, t. XVII, ed. cit., p. 100; A. Decei, *op. cit.*, p. 341).

⁸¹ O. de Hassek, *op. cit.*, p. 432—433. Remarcabil este că aceleași efective polone sînt indicate și de Paul Piasecki, *op. cit.*, ed. cit., p. 455. Asupra expediției polone de „pacificare”, vezi și *Istoria Ukrainsoi SSR*, II, p. 425—427.

⁸² Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II, vol. II, nr. CCXL, p. 530—531. În 7 septembrie oastea polonă cra gata și se găsea „alli confini della Vallacchia” (Moldova), iar la Cracovia se știa că va merge împotriva cazacilor, căci dacă turcii „...si accorderanno con il Persiano... la guerra in Pollonia è securissima” (*Elementa...*, XXVIII, nr. 603, p. 172).

⁸³ Cei doi s-au cunoscut în 1615—1616, dar, bineînțeles, încercarea lor de a colabora nu se putea solda decît cu un eșec, dat fiind că, în fond, erau... rivali! (vezi D. M. Vaughan *op. cit.*, p. 225).

maștile oferite de el au a fi confruntate atent, în măsura posibilului, cu alte surse, independente⁸⁴. Și, în acest sens, încercarea noastră nu reprezintă, bineînțeles, decât un început.

ADDENDA

Cînd, în primăvara anului 1989, am redactat lucrarea de față nu am avut acces la seria de volume *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550—1850)*, editate la Roma de Athanasius G. Welykyj. Volumul al IV-lea din această prețioasă colecție de izvoare, apărut în 1960, cuprinde printre altele și un mănunchi de documente ce interesează direct subiectul nostru.

Atrage atenția mai întîi o scrisoare din Varșovia, datată 9 februarie 1625, a episcopului de Nola, Giovanni Battista Lancelotto, care semnalează din nou prezența la cazaci a pretendentului Jahja. Cităm : „... Li Cosacchi, non ostante ogni sforzo che si fa di qua per <con>tener, hanno ora accresciuto il numero delle loro barche, con haver anche fabricate maggiori del solito, disposti di tentar qualche <impresa>. Si trova con esso loro certo Conte Alessandro, che si fa di casa Ottomana. Questi fu già in Italia accarezzato dal Gran Duca di Toscana e nella state <sic! — estate> passata si è trattenuto in Cracovia, dicono di ritorno dalla Corte dell'Imperatore. Ora viene abbracciato da detti Cosacchi, che col nome di lui e con altre intelligenze eh'hanno ne paesi del Turco, potrebbe essere, che facessero in breve qualche gran motivo, con che attizzassero tanto maggiormente gli animi de Turchi contra questa nazione, il che vien qui mal inteso da tutti...” (op. cit., vol. IV (1621—1628), Roma, 1960, nr. 1753, p. 159—160). Cum se observă, acest act confirmă că, înainte de a sosi la Cracovia, contele Alexandru a fost într-adevăr la curtea imperială habsburgică.

O utilă confruntare cu relația lui Rafael Levaković este posibilă și prin intermediul altei scrisori, din 1 octombrie 1625, adresate din „Nais-tatt” cardinalului Barberini de către episcopul de Aversa. Ea cuprinde ecouri ale luptelor navale din Marea Neagră sosite la curtea regală polonă printr-un curier special : „Sua Maestà per corriero a posta ha havuto lettere da suoi agenti di Sofia, e di Constantinopoli, quali li danno parte de particolari della vittoria de Cosacchi contra Turchi, che fu alli 6 d'Agosto, perche essendosi incontrate con 400 barche di detti Cosacchi in ducento sessanta barche Turchesche, sopra quali vi era Sedar Sciakraksy Bassa, li ruppero scappando solo sette, restand ferito Fratis Bassa malamente, che si salvò in Osia, abbruggiandole tutte con li Turchi, che vi erano, e così vittoriosi andorno a trovare alli 9 del sopradetto mese l'armata, che era al numero di 16 galere, con le quali attaccarono

⁸⁴ Împărtășim întru totul judecata — și ea provizorie ! — a istoricului german Peter Bartl : „Über seine Person läßt sich schwer ein Urteil bilden ; sicher ist ein großer Teil des Berichtes von Levaković, den er wahrscheinlich selbst angeregt hat und der zum großen Teil auf seinen eigenen Aussagen beruht, als reines Phantasiegebilde zu werten. Andererseits lassen sich viele Episoden im abenteuerlichen Leben diese Mannes historisch belegen, wie z.B. sein Aufenthalt bei den Kosaken in der Ukraine. Endgültig werden sich diese Frage wohl nie Klären lassen” (Op. cit., p. 189).

la battaglia sei hore avanti mezzo giorno, e combatterono sino al tramontar del sole, nel qual tempo abbordarono li Cosacchi le galere mettendole in confusione con rimettere in particolare la Capitana, alla quale presero le vele et il timone, e così haveriano fatto all'altre se dalla gran tempesta non fussero state sbattute, non sapendosi nova alcuna di esse galere, solo che sei di loro alli XI d'Agosto erano comparse a Varna, affatto rovinate e rotte, senza remi, con 20 persone per una, tutte ferite, e maltrattate, giudicandosi che molto poco si siano salvate. E delle barche de Cosacchi pochissime sono state malmenate, in aiuto dei quali poi erano comparse 120 altre barche del paese loro con nova, che al numero di 500 doveano radunarsi per andar alli 24 d'Agosto sopra Constantinopoli per tentar il sacco di quella città...” (*Ibidem*, nr. 1817, p. 193—194). Este limpede că în acest text este la început evocată bătălia victorioasă purtată de flotila cazacilor nu departe de Oceakov, care însă este plasată cronologic la 6 august 1625. Apoi este descrisă și lupta de lângă Kara Harman, care s-ar fi dat în 9 august și al cărei rezultat îmbracă aici o înfățișare nereală, căci știm bine că a fost vorba de o înfringere a cazacilor. Oricum, izvorul acesta atestă că atacul contra Constantinopolului fusese plănuțit pentru data de 24 august 1625. Și el nu a mai putut avea loc tocmai din pricina insuccesului din largul coastei de la Kara Harman. Pentru această bătălie credem că trebuie reținută în continuare data de 6 august, indicată în relația lui Levaković.

Nu mai insistăm asupra altor documente, care vor trebui însă examinate cu toată atenția atunci când va fi reluată discuția asupra acestui moment din istoria Mării Negre.

„LE SULTAN JAHJA” ET LE PRINCE RADU MIHNEA : UN ÉPISODE DE L’HISTOIRE DE LA MER NOIRE AU XVIIe SIÈCLE

Résumé

Une source très peu étudiée dans l’historiographie roumaine est la biographie du soi-disant „Sultan Jahja”, connu aussi sous le nom „Comte Alexandre de Monténégro”, texte rédigé par un de ses proches amis, le clerc catholique d’origine croate Rafaele Levaković. On analyse d’abord les données offertes par cette source concernant l’expédition navale organisée par les Cosaques des bouches du Dniepr, à l’été 1625, au long des côtes de la mer Noire, ayant comme but rien moins que la capitale ottomane, qui devait être prise et tenue jusqu’au moment d’un soulèvement général des peuples des Balkans. D’autre part, on y mis en évidence la nouvelle totalement inutilisée concernant un appui secret de Radu Mihnea, voïvode de Moldavie, pour les Cosaques et leur „tsar” Jahja, qu’ils voulaient imposer sur le trône ottoman.

O SCRISOARE INEDITĂ A LUI ION C. BRĂȚIANU DIN AUGUST 1982

GRIGORE CHIRIȚĂ

Din marea generație de oameni politici care la mijlocul secolului trecut a clădit, cu nenumărate eforturi, cu patriotismul izvorit din nevoie și înțelepciunea neamului românesc, statului național modern și independent, fără îndoială ca prodigioasă personalitate a lui Ion C. Brătianu a avut în anii totalitarismului comunist cel mai mult de suferit. Spre deosebire de mulți dintre contemporanii săi care au reținut adeseori, în chip justificat, atenția istoriografiei, asupra gândirii și acțiunii lui Ion C. Brătianu — cu rol atât de însemnat în timpul revoluției de la 1848, în anii exilului și ai Unirii Principatelor în acțiunea pentru aducerea pe tron a dinastiei de Hohenzollern-Sigmaringen, pregătirea și cucerirea independenței statului român, înzestrarea țării cu instituții economice și politice moderne și a. — când nu s-a așternut deliberat o condamnată uitare impusă de oficialitățile vremii, un adevărat „complot al tăcerii” tătins și asupra urmașilor săi, de regulă i s-a minimalizat răs tălmăcit prin etichetări defăimătoare conținutul și marca valoare politică și morală a activității sale. Rămîne, de aceea, ca o obligație a istoriografiei de astăzi și de mîine ca printr-o cercetare temeinică și obiectivă să reintegreze pe Ion C. Brătianu în contextul epocii, ca pe unul dintre fruntașii proeminenți, îndeobște recunoscut încă din timpul vieții, a generației sale.

Pentru aceasta se impune, mai înainte de orice, reluarea eforturilor întreprinse după primul război mondial de identificare și publicare a documentelor ce-l privesc, împrășiute astăzi prin multe fonduri de arhivă și biblioteci din țară și de peste hotare. Pînă atunci însă este cît se poate de oportună publicarea acelor mărturii inedit e surprind trăsăturile caracteristice ale personalității sale. Acestor exigențe credem că răspunde documentul pe care îl încredințăm tiparului.

După cum se poate constata din manuscris, este o scrisoare originală, autografă, din 23 august 1862, pe care Ion C. Brătianu a trimis-o dr. N. Křeulescu, la acea dată Președinte al Consiliului de Miniștri, Ministru de Interne și ad-interim la Departamentul Justiției. Din conținutul ei rezultă atît grija pentru apărarea avuției statului împotriva acelor care o uzurpau prin mijloace ilegale, cît și preocuparea pentru funcționarea, în limitele legislației și sub imperiul corectitudinii, a instituțiilor locale și centrale ale statului. Ambele aspecte, încorporate nu într-o profesiune de credință destinată publicității, susceptibilă prin urmare de motivații subiective ci într-o scrisoare menită a contribui la îndreptarea lucrurilor fără revendicarea publică a vreunui merit, vădesc patriotismul său funciar, intrinsec, exprimat prin implicarea conștientă în înlăturarea actelor de abuz și corupție ale administrației și justiției, precum și faptul că nimic nu-i era indiferent din ce se petrecea la nivelul cel mai înalt sau, dimpotrivă, în orice colț al țării. Și aceasta cînd samavolniciile, neregulile, erau frecvente într-o epocă de așezare a bazelor societății moderne, pe lîngă care de multe ori contemporanii treceau cu o îngăduință specifică practicii și mentalității fanariote, o indiferență semnificînd lipsa de spirit civic ce nu poate fi îndeajuns condamnată. Scrisoarea surprinde, așadar, îngrijorarea, gîndirile și modalitățile de acțiune ale unui mare om politic, mereu atent la multiplele fațete ale prezentului pentru a le corecta abaterile sau neîmplinirile și din care se întrupa astfel, pe nesimțite, viitorul țării.

★

1982 Aug. 23

Domnule Ministru

Chemat de interesele mele în Caracal, am găsit opiniunea publică — înțeleg aci prin public, nu mulțumea, nu clasele dezmoștenite de a cărora poate unii nu vor să ție seama ci claca aceea în a căreia mîna este concentrată astăzi suveranitatea națională — am găsit, deci, opiniunea publică agitată, îngrijată și încă pentru ce;

D. Cezianu, deputat în Cameră, cu concursul Tribunalului de Romanați despoaie un domeniu mănăstiresc cu mai multe mii de pogoane. Avocatul public, d. Amărescu, a protestat la Ministerul Justiției, arătând nelegiuirea lucrare a Tribunalului și cu toate că este mai mult timp d-atunci, tribunalul acela funcționează, otărăște de onoarea și de averile lăcuitorilor acestui nenorocit district.

De la Caracal, Domnule Ministru, am venit la subț-prefectura de la Brincoveni, unde îmi dedesc rendez-vous d. Prefect ; căci și eu, Domnule Ministru, sint constrins a alerga după dreptate. Lingă subț-prefectură, la mănăstirea Brincoveni, găsi o adunare numeroasă, fiind serbarea patroanei sintului lăcaș ; cit de mare însă îmi fu mirarea cind văzui că și aci iniquitatea Tribunalului districtului preocupa spiritele credincioșilor adunați aci mai mult decît ctitorii și chiar decît patroana mănăstirii ; auzii chiar pe d. inginer al Ministerului Cultului, pe stimabilul d. Rimniceanu și pe d. avocat public, în fața mandatarilor puterii csecutive, esprimind cu esasperațiune temerea că și d-astă dată Ministerul Cultelor va fi despuiat de proprietatea sa, de către acei care se zic apărătorii proprietății, ai familiei și ai religiunii, precum s-a făcut și cu alte multe proprietăți ce au avut nefericirea să se învecinească cu d-lor.

Domnule Ministru, o societate care ajunge a crede că nu mai este dreptate, este lovită de moarte ; îți poți dar inchipui că în fața unei asemenea credințe fatale, m-am spăimintat și am protestat, asigurind că, cel puțin d-astă dată, averea publică a României nu va fi lăsată de guvern în prada celor răi.

Eu, Domnule Ministru, sint un simplu particular și dacă nu mi-ași fi întors gîndirea la Dumneata, negreșit că n-aș fi putut avea curagiul a da o asemenea asigurare. Ca Ministru dar, ca ad-interim al Justiției, fă să se scuture pulberea de pe dosariul acestui proțes, pulbere subț care mă asigură unii din membrii Tribunalului că s-ar fi năbușit dreptatea ; fă ca lumea să se încredințeze că aceia într-a căror mină este încredințată onoarea și averea cetățenilor, onoarea și averea României știu să apce cel puțin și să asigure averea stabilimentului de binefacere a cărea administrare le este d-a dreptul încredințată.

Scuză-mă, Domnule Ministru, de curagiul ce luai d-ați adresa accastă cpistolă, eu care n-am avut onoarea a fi în corespondență cu domnia ta ; dar am socotit că-mi împlinesc datoria mea de rumân atrăgindu-ți atențiunea asupra unei cestiuni ce interesează pe toți rumânii și negreșit pe Domnia ta și mai mult, căci ca ministru ai o răspundere și mai mare de tot ce se face bine sau rău în țară.

Primiți, vă rog, Domnule Ministru, esprsiunea omagiilor mele.

I. C. Brătianu

1862, August 23

Comuna Valea Mare, dealul Piteștilor

(Scrisoare originală, scriere și semnătură autografe. Arhivele Statului București, Fond Crețulescu-Lahovary, dos. 332, f. 2—3).

PE MARGINEA UNUI VOLUM DE DOCUMENTE PRIVIND DOMNIA LUI AL. I. CUZA

Cuprinzând o parte a corespondenței întreținute de secretarul particular al „domnitorului Unirii”, francezul filoromân Arthur Baligot de Beyne, cu Al. I. Cuza Insuși și cu agentul diplomatic al Principatelor Unite la Constantinopol, Costache Negri, culegerea publicată în urmă cu câțiva ani de Emil Boldan¹ a fost primită cu interesul cuvenit unei lucrări menite să întregască istoriografia unei perioade de însemnătate majoră în procesul devenirii statului român modern. Volumului i-au fost consacrate la scurt timp de la apariție două succinte recenzii, semnate de reputați specialiști în istoria modernă a României², excelenți cunosători ai epocii Unirii, de la mijlocul veacului trecut.

Apreciind la justa ei valoare însemnătatea lucrării ca și efortul editorului de selectare, traducere și comentare a textelor, recenzenții au formulat și unele observații legate de rolul jucat de Baligot de Beyne pe lângă domnitor — șeful cabinetului princiar a fost totuși unul din membrii camarilei din jurul lui Cuza —, precum și în legătură cu datarea unor scrisori. Astfel, în recenzia sa, Dan Berindei observă pe drept cuvânt că la datarea unora din scrisorile incluse în volum se impune a se face unele îndreptări, deoarece la scrisorile care poartă o singură dată calendaristică, aceasta a fost considerată în general de editor de a fi pe stilul vechi, chiar și atunci când scrisorile erau expediate din Paris, unde se folosea de multă vreme stilul nou.

Observația, pe deplin întemeiată, valabilă și pentru scrisorile expediate de Baligot de Beyne sau C. Negri din Constantinopol, nu este urmată însă de exemplificări, de stabilirea cu precizie a acelor scrisori care au fost greșit date de E. Boldan. Întrucât datarea corectă este o chestiune esențială în alcătuirea unui volum de documente, iar numărul scrisorilor a căror datare este evident eronată sau care, cel puțin, se pretează unor discuții, ocupă o pondere însemnată în economia lucrării, socotim de datoria noastră să revenim, este drept cu oarecare întârziere, asupra acestei probleme. Am făcut-o de altfel și pentru volumul de corespondență Al. I. Cuza—C. Negri, publicat în urmă cu un deceniu de același editor³.

Mai întâi se impune, credem, o precizare. E. Boldan nu este primul care editează corespondență aparținând lui A. Baligot de Beyne. Cu decenii în urmă, R. V. Bossy a publicat în lucrarea sa consacrată agenției diplomatice a României din Paris numeroase depeșe trimise de șeful cancelariei domnești agentului acreditat în capitala Franței, Ioan Alecsandri⁴, iar, mai recent, Marta Anineanu a dat la iveală scrisorile adresate de același emitent poetului Vasile Alecsandri⁵. În ambele lucrări corespondența emisă de Baligot de Beyne este corect datată, R. V. Bossy precizând expres că datele documentelor incluse în volumul său sînt pe stilul nou, lucru care ar fi trebuit să-l pună pe gînduri pe E. Boldan și să-l determine să reflecteze mai mult asupra datării scrisorilor incluse în culegerea sa.

¹ Arthur Baligot de Beyne, *Correspondența cu Alexandru Ioan Cuza și Costache Negri*. Studiu introductiv, selectarea și traducerea textelor, note, comentarii și indice de Emil Boldan. Iași, Edit. Junimea, 1986, XXXVI + 403 p. + 12 pl. ilustr.

² Dan Berindei în „Revista de istorie”, tom. 40, 1987, nr. 1, p. 93—94, și respectiv, L. Boicu în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol” (Iași), XXIV/2, 1987, p. 677—678.

³ Vezi V. Stan, *Precizări și completări la corespondența Alexandru Ioan Cuza — Costache Negri*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol” (Iași), XXV/1, 1989, p. 95—129.

⁴ R. V. Bossy, *Agenția diplomatică a României în Paris și legăturile politice franco-române sub Cuza Vodă*. București, 1931.

⁵ *Scrisori către Vasile Alecsandri*. Ediție îngrijită, prefață, note și traduceri de Marta Anineanu. București, Edit. Minerva, 1978, p. 67—93.

Scrisorile acestea, cuprinse în volumul la care ne referim, sînt grupate de editor în patru secțiuni de întindere diferită, și anume: I. Baligot de Beyne către Alexandru Ioan Cuza (43 doc.); II. Alexandru Ioan Cuza către Baligot de Beyne (4 doc.); III. Baligot de Beyne către Costache Negri (8 doc.) și IV. Costache Negri către Baligot de Beyne (68 doc.). În total deci în volum au fost incluse 123 de texte, aparținînd aproape în exclusivitate anilor 1861—1865, cu excepția unui număr de trei scrisori datînd din 1860, 1867 și 1873. Provenind în întregime din Arhiva Cuza Vodă de la Biblioteca Academiei, ele reprezintă numai o parte din corespondența schimbată între cei trei protagoniști. După investigațiile pe care le-am întreprins, utilizînd în acest scop inventarul arhivei menționate alcătuit de istoricul C. C. Giurescu, corespondența ce nu a fost inclusă în volum, existentă în același fond, ar putea constitui o lucrare de proporții similare celei de față. Desigur că nu toată această corespondență lăsată deoparte merită să fie publicată și credem că editorul a făcut o selecție judicioasă, incluzînd în culegere doar acele scrisori de un real interes pentru cunoașterea multiplelor aspecte ale problematicei cu care s-a confruntat atît pe plan intern cit și, mai ales, extern, domnia lui Cuza Vodă. Scrisorile respective sînt totodată ilustrative pentru conturarea personalității și a acțiunilor întreprinse de C. Negri și Baligot de Beyne în serviciul tînărului stat național român. Considerăm însă că ar fi fost de preferat ca ele să fie ordonate cronologic, aceasta avînd drept consecință o mai facilă urmărire a evenimentelor, îndeosebi a acelor de ordin politico-diplomatic.

Revenind însă la problema datării, trebuie menționat că nu mai puțin de 61 de scrisori, adică jumătate din numărul celor incluse în volum, sînt greșit date. Eroarea provine în principal din confuzia între cele două stiluri, vechi și nou, editorul considerînd eronat că acele scrisori care au înscrise pe ele numai o singură dată calendaristică sînt pe stilul vechi, drept pentru care a completat în asemenea cazuri data stilului lipsă postdatînd documentele cu douăsprezece zile. Ori, după cum am arătat și cu alt prilej, aflat la Constantinopol, C. Negri, iar în cazul de față și A. Baligot de Beyne, trimis și el în capitala otomană cu anumite însărcinări diplomatice, folosea de obicei în corespondența sa cu domnitorul nu stilul vechi în vigoare atunci în Principate, ci stilul nou, utilizat de cancelariile diplomatice ale epocii. Ca să nu mai vorbim de scrisorile trimise de Baligot din Paris lui Cuza în toamna anului 1861 sau de aceea, ultimă, din 29 ianuarie 1873, care și ele sînt considerate a fi tot pe stil vechi, deși în Occident se introduseră încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea calendarul gregorian.

Observația este valabilă și pentru cele mai multe dintre scrisorile expediate din Principate, intrucît cancelaria domnească, al cărei șef devenise din iulie 1862 Baligot de Beyne, folosea la rîndul ei stilul nou. De asemenea, telegramele — cum este cazul celor patru depeze trimise de Al. I. Cuza secretarului domnesc, cuprinse în secțiunea a II-a (p. 213—215) — sînt și ele pe stil nou, dat fiind faptul că serviciul telegrafic român servea nu numai necesităților interne, ci și celor internaționale de tranzit din Europa apuseană și Rusia spre Constantinopol, ceea ce a impus adoptarea de la început a acestui stil. Firește, nu ridică nici un semn de întrebare acele scrisori date de însuși emitenții lor pe ambele stiluri.

Pentru a fi mai convingători în afirmațiile noastre, să ilustrăm printr-un exemplu. De pildă scrisoarea IV, 55 (p. 348—350), trimisă de C. Negri lui A. Baligot de Beyne din Constantinopol la 11 noiembrie 1864. Ea nu este din 11/23 noiembrie, cum crede E. Boldan, ci din 30 octombrie/11 noiembrie 1864, fiind deci anterioară scrisorii IV, 54 (p. 346—348), datată de însuși Negri pe ambele stiluri; 10/22 noiembrie același an. În acest fel, considerînd data de 11 noiembrie ca fiind pe stil nou, dispare și nedumerirea exprimată de editor în nota de la p. 350, conform căreia părea curios că în scrisoarea respectivă Negri îi comunica lui Baligot de Beyne faptul că monseniorul Pluym nu venise încă (subl. lui E. Boldan) la Constantinopol, după ce în scrisoarea din 10/22 noiembrie îl informase că același personaj a și părăsit orașul cu destinația Roma, „a doua zi după sosirea lui aici”. Singură această inadvertență ar fi trebuit să dea de gîndit, ducînd la concluzia logică că data de 11 noiembrie ce figurează pe scrisoarea IV, 55 nu poate fi în nici un caz pe stil vechi. În consecință, documentul ar fi trebuit nu post-datat, ci antedatat cu douăsprezece zile, diferența dintre cele două stiluri în secolul trecut.

Se pare însă că nu toate documentele care au o dată unică sînt pe stil nou. În inventarul arhivei Cuza Vodă despre care am amintit mai sus, C. C. Giurescu scoatește ca aparținînd stilului vechi și nu nou datele înscrise pe unele scrisori expediate de C. Negri din Constantinopol șefului cancelariei domnești (cf. IV, nr. 2, 4, 5, 8, 10, 11, 19, 25, 26, 29, 45, 48 și 49), situație ce pare a corespunde realității. Rezultă deci că, uneori, Negri folosea și stilul vechi pentru datarea unor scrisori ale sale, și aceasta nu numai atunci cînd se afla în țară ci și în perioadele cînd se găsea în capitala Imperiului otoman.

De aici necesitatea ca fiecare scrisoare ce nu este datată de emitenții ei pe ambele stiluri să fie analizată cu multă grijă și deosebită circumspecție, pentru a se stabili precis căruia stil aparține data unică ce figurează pe text.

E. Boldan comite erori de datare nu numai prin confundarea celor două stiluri, ci și datorită citirii greșite a datei înscrise pe documente. Ce-i drept, asemenea erori sînt favorite

și de grafia nu întotdeauna clară a emitentului. Astfel, de exemplu, este cazul scrisorilor I, 5 (p. 25–32) și III, 1 (p. 219–220), date de editor 29 martie 1861 (st.v.) și, respectiv, 29 august 1860 tot stil vechi. În realitate, ținând seama de particularitățile grafiei lui Baligot de Beyne, sîntem îndreptățiți să considerăm ultima cifră ce desemnează ziua lunii ca fiind 5 și nu 9. Deci scrisorile menționate sînt din 25 martie 1861 și 25 august 1860, datele respective desemnînd stilul nou și nu vechi.

O situație similară, de transcriere greșită a datei, întîlnim și în cazul scrisorii III, 8 (p. 228–235). Aceasta are înscrisă clar, fără nici un dubiu, data de 15/27 noiembrie 1864 și nu aceea de 17/29 noiembrie, propusă de editor.

În alte cazuri E. Boldan omite să transcrie data menționată pe document, fie în întregime, cum este cazul scrisorii IV, 14, dată de însuși emitentul ei, C. Negri, „Le 20 mars/1 avril 1863, Stambol”, fie numai stilul nou (de exemplu scrisorile IV, 13, 16, 18). În ceea ce privește scrisoarea IV, 56 (p. 350–351) este omisă mențiunea foarte importantă făcută de destinatarul ei, Baligot de Beyne, în momentul primirii: „Sosită la București la 11 ianuarie 1865”, de natură să faciliteze datarea corectă a acesteia. De asemenea, în cazul scrisorii IV, 38 (p. 314–315), data atribuită de editor, 30 decembrie 1863/11 ianuarie 1864, nu este aceea a emiterii, ci aceea a sosirii ei la destinație. Adăugăm totodată că în inventarul său C. C. Giurescu consideră că localitatea de unde a fost expediată scrisoarea amintită este Tg. Ocna și nu București.

Se întîmplă însă ca uneori un document să fie datat greșit de însuși emitentul său. În asemenea cazuri se impune să se apeleze la conținut pentru a se stabili data exactă a emiterii lui. Astfel este cazul în volumul de față cu scrisoarea I, 15 (p. 76–77), aparținînd lui A. Baligot de Beyne, care are înscrisă pe ea data de 3 mai 1861. Editorul, procedînd ca de obicei, datează scrisoarea respectivă 3/15 mai 1861. Această dată nu poate fi însă acceptată, deoarece în cuprins se vorbește despre căderea guvernului „ultraconservator” muntean condus de B. Catargiu, care a demisionat, după cum se știe, la 12/24 mai 1861. Rezultă deci că scrisoarea în discuție nu poate fi din 3 mai ci din 3 iunie 1861 (st.n.), deci posterioară evenimentului la care se referă.

Cît privește documentele IV, 12 și 20 (p. 261–263 și 277–280), primul fără dată și localitate, celălalt avînd numai mențiunea anului, 1863, ne raliem datării propuse de C. C. Giurescu [Constantinopol, 6/18–18/30 martie 1863] și, respectiv, [Constantinopol, 6/18–12/24 iulie 1863]. De altfel, E. Boldan însuși admite în notă că prima scrisoare (IV, 12) „e desigur din Constantinopol”, putînd fi plasată, după conținut, „înaintea scrisorii ce urmează” (din 18/30 martie 1863).

Există în culegerea de documente la care ne referim și unele erori și omisiuni legate de trimiteri. Astfel cotele documentelor I, 17 și 18 sînt inversate. Scrisoarea I, 17 (p. 92–95) are cota : Arh. Cuza, vol. XIV, f. 319–321, iar scrisoarea I, 18 (p. 95–99) cota Arh. Cuza, vol. XIV, f. 309–310 v. Cît privește scrisoarea IV, 25 (p. 289–291) trimiterea corectă este : Arh. Cuza, I, f. 403–403 v., 406–406 v. De asemenea, în cazul scrisorii I, 29 (p. 157–160), în afara originalului aflat în Arh. Cuza, XLIX, f. 57–57 v., există în același volum și un concept la f. 17–18 v.

În sfîrșit, o ultimă observație. Includerea în culegere a documentului III, 7 (p. 227–228) ni se pare nejustificată. Mai întîii fiindcă depeșa respectivă, ca de altfel, și cele care o preced, nu a fost adresată personal lui C. Negri, ci Agenției diplomatice a Principatelor Unite la Constantinopol, și, în al doilea rînd, pentru că Negri nu se afla în acel moment în capitala otomană ci în țară, unde sosise încă din octombrie 1863. Se va reîntoarce la postul său abia în vara anului 1864, însoțindu-l pe domnitorul Al. I. Cuza cu prilejul vizitei acestuia la Constantinopol⁶. Așadar, documentul în cauză, datat București 5 ianuarie 1864 (st.n.), a fost trimis nu lui C. Negri, ci locuitorului său la conducerea agenției, N. Bordeanu.

Încheind aici observațiile privitoare la volumul alcătuit de E. Boldan ținem să precizăm că nu am urmărit de fel să minimalizăm efortul, cu totul meritoriu, al autorului de a pune în circulație o corespondență inedită deosebit de prețioasă pentru cunoașterea epocii Unirii și îndeosebi a corolarului ei, domnia lui Cuza. Scopul nostru a fost numai acela de a contribui — prin precizările și rectificările de rigoare — la utilizarea cu folos, corectă, a documentelor ce alcătuiesc substanța volumului. Din același motiv considerăm necesar să dăm, în încheiere, lista documentelor greșit datele cu corecturile operate de noi, subînțelegîndu-se desigur că celelalte documente, care nu apar în această listă, sînt corect date. 1. *Baligot de Beyne către Alexandru Ioan Cuza* : 1. [18 februarie]/2 martie 1861 ; 2. [18 februarie]/2 martie 1861 ; 3. [24 februarie]/8 martie 1861 ; 4. [4]/16 martie 1861 ; 5. [13]/25 martie 1861 ; 6. [20 martie]/1 aprilie 1861 ; 7. [22 martie]/3 aprilie 1861 ; 8. [28 martie]/10 aprilie 1861 ; 9. [5]/17 aprilie

⁶ Cf. Paul Păltănea, *Viața lui Costache Negri*, Iași, Edit. Junimea, 1985, p. 221–225.

1861; 10. [9]/21 aprilie 1861; 11. [12]/24 aprilie 1861; 12. [16]/28 aprilie 1861; 13. [17]/29 aprilie 1861; 14. [18]/30 aprilie 1861; 15. [22 mai]/3 iunie 1861; 16. [24 aprilie]/6 mai 1861; 17. [29 aprilie]/10 mai 1861; 18. [1]/13 mai 1861; 19. [15]/27 mai 1861; 20. [12]/24 iunie 1861; 21. [26 iunie]/8 iulie 1861; 22. [3]/15 iulie 1861; 23. [10]/22 iulie 1861; 24. [31 august]/12 septembrie 1861; 25. [13]/25 octombrie 1861; 26. [29 octombrie]/10 noiembrie 1861; 27. [12]/24 noiembrie 1861; 31. [11]/23 septembrie 1864; 32. [12]/24 septembrie 1864; 33. [14]/26 septembrie 1864; 42. [9]/21 iunie 1867; 43. [17]/29 ianuarie 1873. II. *Alexandru Ioan Cuza către Baligot de Beyne*: 1. [20 aprilie]/2 mai 1864; 2. [22 aprilie]/4 mai 1864; 3. [22 aprilie]/4 mai 1864; 4. [23 aprilie]/5 mai 1864. III. *Baligot de Beyne către Costache Negri*: 1. [13]/25 august 1860; 3. [17]/29 august 1863; 4. [21 august]/2 septembrie 1863; 6. [2]/14 septembrie 1863; 7. [24 decembrie 1863]/5 ianuarie 1864 (destinatarul este însă N. Bordeanu); 8. 15/27 noiembrie 1864. IV. *Costache Negri către Baligot de Beyne*: 9. [25 ianuarie]/6 februarie 1863; 22. [Constantinopol, între 6/18—18/30 martie 1863]; 17. [16]/28 iulie 1863; 20. [Constantinopol, între 6/18—12/24 iulie 1863]; 32. [31 august]/12 septembrie 1863; 37. 1/[13] noiembrie 1863; 38. [Tg. Ocna, 30 decembrie 1863]/11 ianuarie 1864, data primirii; 43. [20 august]/1 septembrie 1864; 50. [25 septembrie]/7 octombrie 1864; 52. [28 septembrie]/10 octombrie 1864; 53. [22 octombrie]/3 noiembrie 1864; 55. [30 octombrie]/11 noiembrie 1864; 56. [10] 22 decembrie 1864; 57. [31 martie]/12 aprilie 1865; 63. [24 mai]/5 iunie 1865; 64. [27 mai]/8 iunie 1865; 66. [31 mai]/12 iunie 1865; 67. [19 iunie]/1 iulie 1865; 68. [25 mai]/6 iulie 1865.

Sever Catalan și Valeriu Stan

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

SIMPOZION NAȚIONAL:

50 de ani de la intrarea României în cel de-al doilea război mondial

În organizarea Asociației Culturale „Pro Basarabia și Bucovina”, a Catedrei de Istorie a României a Universității din București, a Institutului de Istorie „N. Iorga” al Academiei Române, a Societății pentru Cultură și Literatură Română în Bucovina, a Societății pentru Științe Istorice și a Asociației de Istorie „N. Iorga” în zilele de 22–23 iunie 1991 s-au desfășurat lucrările Simpozionului național consacrat împlinirii unei jumătăți de veac de la împlinirea României în marea conflagrație a secolului XX.

După Cuvîntul de deschidere adresat participanților de scriitorul Nicolae Lupan, președintele asociației internaționale Pro-Basarabia și Bucovina în ziua de 22 iunie 1991, au fost prezentate comunicările: Dumitriu Berciu — *Drepturile străvechi ale României asupra Basarabiei și Bucovinei*; Titus Girbea — *23 august 1939 — 23 iunie 1941*; Nicolae Dima — *Activitatea românilor din diaspora pentru recuperarea teritoriilor ocupate*; Georgeta Penelea-Filitti — *Consiliile de Coroană din iunie 1940 oglindite în jurnalul lui Victor Slăvescu*; Vladimir Trebici — *Vremea războiului al doilea mondial — evocare*; Gh. I. Ioniță — *Istoriei români de ostăzi și Basarabia*; George Muntean — *Războiul și drama bucovinenilor*; Livia Dandara — *Preliminarii la cel de al doilea război mondial*; Florian Tănăsescu — *Tragedia Basarabiei și a nordului Bucovinei*; 26–28 iunie 1940; Valentin Chelaru — *Opinia publică iugoslavă față de participarea României la război*; Mihai Opreșcu — *Consecințele diktatului din 26 iunie asupra României*; Mircea Duzincanu — *Pactul Ribbentrop-Molotov, etapă de vîrf a genocidului*; Sergiu Roșca — *Biserica română din Basarabia în timpul ocupației sovietice*; 23 iunie 1991; Ion Scurtu — *Poziția forțelor politice românești față de noile ultimative sovietice din iunie 1940*; Nicolae Mecu — *Aspecte ale războiului în presa literară bucovineană și basarabeană*; Dan Berindei — *Războiul în vizinea unui tînr de atunci (1940–1945)*; Doru Popovici — *Muzica din vremea celui de al doilea război mondial*; Titu Georgescu — *Marile puteri și hotarele României (1812–1940)*; Mihai Pelin — *Atitudinea Uniunii Sovietice față de România. De la diktatul de la Viena la rebeliunea legionară*; Adrian Beldeanu — *O viață pierdută?*; Alexandru Chiriac — *Rapturile, premisă majoră în concepția statului rus și sovietic*.

Comunicările s-au concentrat asupra evenimentelor de acum o jumătate de secol, asupra momentului iunie 1940 cînd în fața forței și a diktatului marilor puteri România era nevoită să accepte noile ultimative sovietice și asupra consecințelor sale ulterioare: intrarea României în război la 22 iunie 1941 pentru a-și redobîndi teritoriile pierdute cu un an înainte.

Pe baza unei ample documentări istorice a fost analizat contextul intern și internațional în care au avut loc mutilarea teritorială din iunie 1940, consecință a odiosului protocol secret din 23 august 1939 cît și participarea României la mara conflagrație ce cuprinsese lumea.

Alte comunicări au cuprins mărturii ale unor participanți la evenimentele de acum o jumătate de veac diplomați, militari, oameni politici. Numeroase mărturii au fost aduse în legătură cu soarta românilor care au fost despărțiți de patria mamă ca urmare a evoluțiilor politico-militare din ultima fază a războiului.

În discuțiile care au urmat după fiecare sesiune de comunicări numeroși „dezrădăcinați ai soartei” de pe pămîntul Basarabiei au evocat drama trăită de locuitorii acestui străvechi pămînt românesc în acele cumplite vremi ce le-a cunoscut omenirea în mijlocul secolului nostru.

Rememorînd evenimente de răseruce din destinele neamului românesc simpozionul a constituit omagiul adus unei generații care s-a jertfit pentru a doua reintregire a României după tragedia ei mutilare din vara anului 1940.

Mihai Opreșcu

PACTUL MOLOTOV-RIBBENTROP ȘI BASARABIA

Note a upra Conferinț i internaționale de la Chișinău

În zilele de 26-28 iunie a.c. s-a desfășurat la Chișinău o importantă conferință internațională consacrată pactului Molotov-Ribbentrop din 23 august 1939 și consecințelor lui asupra Basarabiei. Este vorba de o reîntâlnire științifică la care au participat peste 60 istorici din Europa și SUA, printre ei aflându-se și parlamentari din România, Polonia, Cehoslovacia, Lituania și Georgia. Pusă sub auspiciile președintelui Parlamentului Republicii Moldova, dl. Alexandru Moșanu, el însuși reputat istoric și specialist în epoca celui de-al doilea război mondial, conferința s-a bucurat de o largă participare internațională, inclusiv de reunirea laolaltă — pentru prima oară — a unui mare număr de istorici români de pe ambele maluri ale Prutului. Referitor la străini, se cuvine să menționăm, mai întâi, câteva nume prestigioase, printre care Dennis Deletant, Universitatea din Londra, Paul Michelson, Huntington College (SUA), Michael Bruchis, Tel-Aviv, Lowry Wyman, Universitatea Harvard (SUA), Kurt Treptow, Universitatea Illinois (SUA), Stephen Bowers, Universitatea James Madison (SUA) etc. Aceștia li s-au adăugat specialiști de la Institutul de istorie „N. Iorga” din București și de la Institutul de istorie „A. D. Xenopol” din Iași. Li s-au alăturat, de asemenea, istorici și politologi români din diasporă, din Franța și SUA care au ținut să participe la această reuniune cu o deschidere internațională atât de largă, dar cu deosebire importantă pentru întrecerea noastră comunitate națională.

Rostul conferinței a fost acela de a se pronunța asupra aspectelor fundamentale ale istoriei acestei provincii vitregite și urgisite și asupra devenirii ei în ultima jumătate de secol. Căci nu trebuie uitat că deceniile de dominație sovietică asupra Basarabiei, Bucovinei de nord și ținutului Herța, printre alte nenorociri, au adus o pervertire totală a imaginii despre trecut, o deformare a acestuia la o largă scară socială în scopul adormirii conștiinței naționale și facilitării politicii sistematice de înstrăinare a acestei părți a națiunii noastre de comunitatea căreia îi aparține organe prin limbă, cultură, credință, moravuri, aspirații, etc. Pervertirea în așini asupra trecutului a urmărit legitimarea unei anexiuni teritoriale înfăptuită de Rusia țaristă și, într-o fază ulterioară, reluate cu mijloace infinite mai dure și inumane de către puterea sovietică, concordant cu pactul Molotov-Ribbentrop.

În cuvântul său președintele Republicii Moldova, dl. Mircea Snegur, și-a axat intervenția în jurul aserțiunii că adevărul istoric asupra Basarabiei „este unul singur”, contestând categoric tot felul de teorii sovietice privitoare la o stăpânire străină prezentată sub mantie eliberatoare, cu toate că era „vitregă și nelegiuită”. Prin introducerea unei statalități străine, Basarabia sub regim sovietic a avut un statut de ținut „colonial”. În același sens, în contextul unui amplu raport asupra întregii problematice basarabene, de la origini până în prezent, dl. Alexandru Moșanu a prezentat această provincie în coordonatele istoriei noastre naționale. Destinul Basarabiei a fost legat de România chiar după dezmembrare și dezarticulare teritorială, întrucât speranțele eliberatoare numai în conexiune cu aceasta se puteau infiripa și contura. Sint expuse apoi împrejurările interne și externe ale autodeterminării Basarabiei din anii 1917-1918, insistându-se asupra legitimității Unirii proclamată de Sfatul Țării la Chișinău. A rezultat că puterea sovietică n-a renunțat niciodată la moștenirea țaristă, în repetate rânduri încercând să „recupereze” Basarabia, în scopul acesteia recurgând la o politică duplicitară și la provocări. Tot în scop diversionist a fost crearea așa-numitei republici moldovenești în teritoriul transnistrian, menirea acesteia fiind nu să ocrotească populația românofonă, ci să întretină iluzia unei etnii moldovenești distincte. Drept urmare, când s-au ivit împrejurări favorabile, ca celea din 1939, puterea sovietică n-a ezitat să dezmembreze România, să rupă Basarabia, Bucovina de nord și ținutul Herța prin „silnicie din trupul românismului”.

Raportul d-lui Alexandru Moșanu a fost apoi dezvoltat printr-o serie de aspecte din istoria politică a Basarabiei, de la detașarea ei de Moldova, în 1812, până la cel de-al doilea război mondial. Pentru prima oară — după decenii de minciună oficializată, impusă prin teroare —, sub cupola Parlamentului Republicii Moldova au răsunat adevăruri cristaline, de importanță capitală. Pretențiile sovietice asupra Basarabiei n-au avut nici un temel legal, fiind contrazise chiar de propriile argumente. Căci în neputința de a oferi date credibile, Kremlinul — cum au atestat comunicările — și-a justificat pretențiile sub motivul că Basarabia ar fi o provincie ucraineană. Sovieticii înșiși au contrazis argumentul îndată după ocupație și dezmembrare parțială, organizând formal cea mai mare parte a Basarabiei ca o republică sovietică moldovenească, iar nu ucraineană. În prisma comunicărilor, Basarabia, Bucovina de nord și ținutul Herța apar drept cuceriri teritoriale, realizate de Stalin în complicitate cu Hitler, deopotrivă vinovați de declanșarea celui de-al doilea război mondial.

***

Istoricii români și străini reuniți la Chișinău au atestat că 28 iunie 1940 reprezintă nu o eliberare — cum ani în sir propaganda și puterea sovietică în general a intoxicat opinia publică — ci o cucerire urmată de o ocupație care continuă până astăzi. Numeroase informații care au fost dezvăluite prin diverse comunicări au pus în lumină împrejurările în care s-a conceput și înfăptuit ocuparea Basarabiei, Bucovinei de nord și ținutului Herța. Documente inedite au consemnat planuri sovietice de penetrare în acest spațiu întocmite cu mult timp înainte, dovadă concludentă a agresivității și expansionismului sovietic. Tineri istorici de peste Prut au seos în evidență procesul de fragmentare, colonizare și alterare a fondului etnic românesc. Prin teroare s-au transformat instituțiile naționale prin practicarea unui genocid cultural și spiritual. S-a asigurat colonizatorilor, dar mai cu seamă nomenclaturiştilor comuniști, privilegii întinse și dominație absolută asupra etnicii românești majoritare, marginalizată și opresată pentru refuzul de a-și abandona identitatea. Sute de mii de arestări, condamnări, întemnițări, exilări și crime sînt dezvăluite de unele comunicări privitoare la caracterul puterii sovietice instalată trainic după 1944. Intenția unei asemenea politici opresive și represive era — cum au subliniat autorii — de a aliena total această provincie românească, inițial pe calea obligației impuse de a-și abandona conștiința națională, inoculindu-i sistematic ideea unei etnii cu totul distince.

Dar latura extraordinară a Conferinței internaționale de la Chișinău n-a fost faptul că s-au rostit asemenea adevăruri istorice, pînă nu de mult timp aici un tabu, ci îndeosebi împrejurarea că ele au fost enunțate de la tribuna Parlamentului Moldovei. În plus, reuniunea s-a bucurat de o largă popularizare, prin mass-media conținutul comunicărilor ajungînd la cunoștința unor largi categorii sociale. Radioul și Televiziunea în limba română au avut o ocazie excepțională de a familiariza pe conaționali noștri de peste Prut cu propria lor istorie care prin prisma propagandei sovietice dobindise o formă distorsionată. Pe de altă parte, reuniunea a avut o incontestabilă însemnătate politică nu numai prin participarea unora dintre cei mai de seamă demnitari ai Republicii Moldova, inclusiv a parlamentarilor, ci și prin modul cum învățămintele conferinței sînt folosite în acțiunea de reîntregire a statului în atribuțiile de suveranitate, de descătușare de sub chingile centralismului sovietic și de evoluare spre independență. Conducătorii Republicii Moldova, grație acestei conferințe care s-a pronunțat răspicat împotriva ilegimității puterii sovietice în Basarabia, Bucovina de nord și ținutul Herța, vor dispune în viitor de temeiuri juridice atestate internațional, în vederea atingerii scopurilor lor politice.

București, 12.07.91

Apostol Stan

AL XI-LEA SIMPOZION NAȚIONAL DE ISTORIE ȘI RETROLOGIE AGRARĂ A ROMÂNIEI

În zilele de 12—15 iunie 1991, la Tîrgoviște, a avut loc al XI-lea Simpozion Național de istorie și retrologie agrară a României urmînd celor zece simpozioane a căror serie a început în anul 1969. Manifestarea a fost organizată de Societatea de istorie și retrologie agrară din România, Academia Română, Ministerul Agriculturii și Alimentației, Direcția Generală a Arhivelor Statului, Direcția generală pentru agricultură și alimentație Dimbovița, Inspectoratul pentru cultură Dimbovița, Muzeul județean Dimbovița, Inspectoratul Silvic Dimbovița. Stațiunea de cercetare și producție pomicolă Voinești, Stațiunea de cercetare și producție pentru creșterea bovinelor Bîlcirești, Stațiunea de cercetări piscicole Nucet, Asociația crescătorilor de albine din România.

Lucrările simpozionului, la care au fost susținute 115 comunicări, s-au desfășurat într-o sedință plenară de deschidere și în cinci secții: Agricultură generală, Cultura plantelor, creșterea animalelor, economic forestieră; Relații, instituții și ideologii agrare; Viața rurală; Apicultură, reunind specialiști în istorie, arheologie, etnografie, muzeografie, științe agricole și silvicultură ș.a.

În sesiunea plenară, după cuvîntul de deschidere pronunțat de dr. Ștefan Olteanu, cercetător științific principal la Institutul de arheologie din București, vicepreședinte al Societății, au prezentat mesaje din partea prefecturii Dimbovița, ing. Mihai Pușcașu, subprefect; din partea Ministerului Agriculturii și Alimentației, prof. dr. doc. Nicolae Ștefan, consilier al Ministerului Agriculturii și Alimentației; din partea Direcției Generale a Arhivelor Statului, general maior dr. Ioan Alexandru Munteanu, director general al Arhivelor Statului. A urmat Raportul pe tema *Dezvoltarea cercetărilor de istorie agrară în România*, prezentat de dr. ing. Eugen Constantin Mewes, președintele Comitetului Societății.

După ședința de deschidere, s-a desfășurat, cu participarea delegaților celor 11 filiale din țară — Conferința Națională a Societății de istorie și retrologie agrară din România, care a ascultat Raportul de activitate al Societății, Raportul privind situația financiară și propunerile de completare a Statutului. După discuții, Conferința a aprobat cele două rapoarte, a adoptat modificările la Statut, a ales organele superioare de conducere și a conferit calitatea de membri de onoare unor eminenți specialiști din țară și de peste hotare. Președinte de onoare a fost ales prof. univ. dr. doc. Nicolae Ștefan, iar președinte — dr. ing. Eugen Constantin Mewes, vicepreședinți dr. Ștefan Olteanu, dr. ing. Serghei Hartia și dr. Georgeta Morariu iar ca secretar general dr. ing. Ion Nițu.

Din numărul mare de comunicări, indiferent în care secție au fost programate, menționăm, în cele ce urmează, în ordinea cronologică comunicările care au avut un mai pronunțat caracter istoric, fiind elaborate mai ales de autori specialiști în istorie grară sau istorie generală. Astfel: V. Căpitanu, Muzeul de istorie și arheologie Bacău, *Unelte agricole geto-dacice descoperite în așezarea de la Răcăuțu*; Aurelian-Valentin Drob, Muzeul județean Tîrgoviște, *Agricultura în izvoarele literare epigrafice și numismatice din antichitate*; dr. Ștefan Olteanu, Institutul de arheologie din București, *Ocupațiile agrare — componentă fundamentală a statorniceii, continuității și devenirii poporului român*; Marin Niculescu, Muzeul de istorie și arheologie, Pitești, *Agricultura județului Prahova la începutul secolului al XV-lea*; dr. Panait I. Panait, președinte al Filialei din București a Societății de istorie și retrologie agrară, *Orașul și hinterlandul său în evul mediu*; dr. Constantin Rezachevici, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, București, *Care a fost principala cereală cultivată de români în evul mediu*; Gheorghe Burlacu, Muzeul de artă și etnografie Bacău, *Bourul Moldovei — stemă de stat și reper hotarnic pe moșiile țării*; dr. Ioana Constantinescu, București, *Timpul de muncă în agricultura țărilor române sub fanarioți*; Maria Dulgheru, Muzeul de istorie și arheologie Ploiești, *Innaziile de lăcuste menționate în vechi cărți românești*; dr. Maria Dogaru, Direcția Generală a Arhivelor Statului, București, *Statul românesc în lumina izvoarelor sigilare*; Marieta Chiper, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, București, *Înscrieri meteorologice pe pecti tipărituri românești (secolele al XVII-lea și al XVIII-lea)*; Doina Popescu, Muzeul de istorie și arheologie, Ploiești, *Reprezentări agricole pe medalii din secolul al XIX-lea*; Mihail Oprîțescu, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, București, *Problema agrară la începutul secolului al XX-lea în viziunea lui Nicolae Iorga*; dr. Ioan Chiper, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, București, *Cultivarea plantelor tehnice în România în anii 1920-1940*; Viliică Munteanu, Filiala Arhivelor Statului Bacău, *Sisteme de irigații și folosirea apelor în județul Bacău (1920-1940)*; prof. dr. univ. dr. Vasile Bozga, Academia de studii economice, București, *Politica agrară în perioada crizei economice din 1929-1933*; dr. Eugen Constantin Mewes, Ministerul Agriculturii și Alimentației, *Unele aspecte din istoria camerelor de agricultură*; dr. Traian Udrea, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, București, *Poziția P. N. T. și P. N. I. față de reforma agrară din 1945*; dr. Ioan Pană, Universitatea din Craiova, dr. Viorica Pană, Mihail Costescu, Institutul de cercetări socio-umane, din aceeași localitate, *Evoluția pre-furilor la produsele agricole în perioada 1921-1989*; dr. Gheorghe Timaru, București, *Refacerea instituției de organizarea teritoriului și cadastrului funciar în România*; dr. Ion Bold, Institutul de geodezie, fotogrametrie, cartografie și organizarea teritoriului, București, *Aspecte din organizarea teritoriului agricol în România*; Mihail-Gabriel Albotă, Institutul de geodezie, fotogrametrie, cartografie și organizarea teritoriului, București, *Măsurarea pământului. De la hotarnic la inginerul geodez*; dr. Eugen Constantin Mewes, Ministerul Agriculturii și Alimentației, *Preocupări de istorie agrară de Gheorghe Ionescu-Sișești*; prof. univ. dr. Ioan Căpreanu, Academia de artă „George Enescu”, Iași, *Cultura și civilizația fărâncască — factor al continuității și unității poporului român*; prof. univ. dr. Constantin Mocanu, membru al Consiliului de conducere al Societății de științe istorice din România, *Opinii asupra retrologiei agrare ș.a.*

La secția Agricultură generală, în programul căruia s-au aflat 36 teme, a fost acoperit un cimp vast de probleme începînd cu studiul unctelor agricole geto-dace, pînă la activitățile din contemporaneitatea noastră. Unele din lăările de cuvînt au subliniat semnificația practicilor agricole în dovedirea caracterului stabil al locuirii autohtone în mileniul I e.n., rolul muncilor agrare în contextul urban românesc, tradiția asocierilor țăărănești, calanitățile care s-au abătut asupra spațiului românesc în evul mediu. Unele comunicări au abordat realitățile pedologice și măsurile ce se impun a fi adoptate în prezent. Prin implicațiile lor, de mare urgență, au stîrnit interes și ample discuții comunicările privitoare la cadastru și organizarea teritoriului. Soluțiile propuse de specialiști, bazate pe experiența perioadei interbelice și mai vechi, s-au constituit cu o condiție esențială în contextul aplicării cit mai corecte a prevederilor Legii Fondului Funciar aprobată în 1991. În fine, imbinînd cunoașterea legilor economice actuale cu practica unor unități agricole de stat s-au subliniat rezultatele obținute în domeniul costurilor, prețurilor și eficienței în balta lălămei în 1990-1991.

Secția *Cultura plantelor, creșterea animalelor, economia forestieră* a grupat în program 36 teme. Însuși titlul de mai sus sugerează diversitatea subiectelor prezentate, prive prin prisma

evoluției lor în timp. Practic s-a pornit cu culturile primitive din neolitic cu viticultura și plantele de bază ale evului mediu, cu plantele tehnice în anii 1920—1940, pentru a se înfățișa rezultatele cele mai recente în livezile de cais, măr, pomi fructiferi adaptați solurilor nisipoase din sudul Olteniei ș.a. Aceași tratare evolutivă prin secole a urmat și seria comunicărilor de creșterea animalelor. S-au verificat și completat observațiile obținute de specialiști în cadrul Institutului Agronomic București, Stațiunea de cercetare și producția pentru creșterea bovinelor Bîlcuiești, Institutul de cercetare și producție pentru păsări și animale mici Balotești ș.a. Un profund caracter științific aplicativ a avut comunicarea dedicată rolului perdelelor forestiere de protecție a cîmpurilor în România.

Secția *Relații, instituții și ideologii agrare* a inclus cel mai mare portofoliu de teme, grupînd specialiști din toate zonle țării. Cum este și firesc ponderea a revenit intervențiilor istoricilor în comunicările cărora s-au oglindit mersul proprietății agrare, arendășia, reformele agrare în evul modern, legislația, programul agrar al unor partide și personalități, cooperăția agrară ș.a.

În anul aniversar 1991 s-a constituit ca un omagiu adus marelui om de știință, tema *Preocupări de istorie agrară în activitatea lui Gheorghe Ionescu-Sisești*. De fapt rolul acestui savant și al altor mari dascăli, s-a reliefat și în expunerile dedicate învățămîntului agricol și în publicistica de specialitate. Ca și la celelalte secțiuni și aici au fost abordate subiecte legate de actualitate, de soluționarea problemei agrare, renta funciară în prezent etc.

Secția *Viața rurală* a pornit în program cu teme susținute de specialiști în etnografie, istorie, cercetători în domeniul sociouman, muzeografie. Comunicatorii au pus în discuție date obținute în teren sau păstrate în fonduri arhivistice, și în bibliografia privitoare la ocupațiile tradiționale în mediul rural, demografia rurală creații spirituale sătești, rituri și ritualuri agrare legate de cultură griului. În prag de seceriș de grîu și-au găsit un binevenit loc comunicările *Plugușorul pîinii sau Pîinea—reper simbolic în cultura populară românească*, susținute de specialiste ale Institutului de Etnografie și Folclor din București. Un mănunchi de intervenții s-au axat pe problemele obținerii și folosirii coloranților naturali.

Ultima parte a lucrărilor secției s-a axat, cu preponderanță pe analiza satului, a arhitecturii locuinței, a tipului de gospodărie de instalații interioare țărănești. Dovezi locale s-au adus din satul Muscel, com. Moroieni — Dimbovița, și din alte părți subcarpatine inclusiv știri despre monumente moșnenești dimbovițene.

Ultima secție, *Agricultura*, s-a constituit ca un veritabil forum al cercetătorilor și practicienilor în domeniul acestei străvechi îndeletniciri. Au fost 13 teme în rîndul cărora s-au aflat intervenții de interes istoric, economic și bineînțeles practic. Comunicările au reliefat aspecte interesante privind creșterea albinelor în Bucovina, Moldova, Transilvania, Oltenia, Banat și jud. Dimbovița, subliniind contribuția unor oameni de știință în utilizarea produselor apicole în scop profilactic și apiterapeutic.

Tirgoviște, veche capitală a Țării Românești, a găzduit reprezentanți ai investigațiilor de istorie și retrologie agrară din treizeci de centre universitare, orașe, localități în care își desfășoară activitatea importante institute de cercetare de profil, facultăți, școli. Cele mai puternice delegații au fost cele din București, Tirgoviște, Craiova, Giurgiu, Iași, Bacău, Deva, Dăbuleni ș.a. Este meritoriu aportul specialiștilor de la Voinești, Murfatlar, Balotești, Nucet, Valul lui Traian, Mihăiești ș.a. în abordarea unor teme de real interes în actualitatea noastră.

Dezbaterile purtate în concursul specialiștilor Academici Române, Academiei de Științe Agricole și Silvice, Direcției Generale a Arhivelor Statului, Universității „A. I. Cuza”, Institutului de Geodezie, Fotogrametrie, Cartografie și Organizarea Teritoriului, Institutului de cercetări socio-umane Craiova, Academia de studii economice, Universitatea de științe agricole Timișoara, Ministerului Agriculturii și Alimentației au avut un real caracter științific cu largi valențe practice. Acesta este de fapt și unul din scopurile fundamentale ale Societății de istorie și retrologie Agrară.

S-a stabilit ca simpozionul următor, al XII-lea, să se țină în anul 1992, la Deva. Participanții la această importantă manifestare științifică au vizionat, cu plăcut interes, expoziția specială organizată de Muzeul județean Dimbovița, alte monumente ale vechiului oraș și au participat la excursiile de documentare, extrem de instructive, oferite de organele județene.

P.I. Panait, C. Mocanu

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ÎN MAREA BRITANIE

În perioada 3—24,iunie a.c., beneficiind de o bursă oferită de The Great Britain/East Europe Centre și British Academy, am efectuat un stagiul de documentare științifică în arhivele și bibliotecile engleze. Conform programului de studiu pe care ni l-am propus, efortul principal

al investigației noastre a urmărit descoperirea unor noi surse documentare — în afara celor existente în fondul de microfilme Anglia de la Arhivele Statului București — referitoare la domnia lui Al. I. Cuza, etapă decisivă în procesul de constituire a României moderne.

Drept urmare, cea mai mare parte a timpului am petrecut-o în arhivele londoneze, în noua și modernă clădire a Public Record Office-ului de la Kew, inaugurată în 1977, unde sînt păstrate documentele create după anul 1782, cînd au fost înființate instituțiile consulare și diplomatice engleze. Aici am cercetat îndeosebi corespondența dintre ambasadorul Angliei la Constantinopol în acea perioadă, Sir Henry Lytton Bulwer și Foreign Office (fondul F.O. 78 Turkey), precum și arhiva personală a secretarului de stat britanic pentru afaceri externe, lordul John Russell (fondul P.R.O. 30 22), care ne-au dat posibilitatea identificării a numeroase rapoarte și documente diplomatice — numărul lor depășind ordinul sutelor — referitoare la problematica românească a epocii.

Timpul scurt pe care l-am avut la dispoziție nu ne-a permis decît transcrierea unei părți a acestora. În total au fost cercetate circa 60 de dosare referitoare la anii 1862—1866 (F.O. 78/vol. 1642—1662, 1728—1743, 1797—1809, 1852—1863, 1903, 1906—1907), din care am extras peste o sută de documente mai importante ce vor fi incluse în cele două volume de corespondență diplomatică engleză referitoare la domnia lui Cuza Vodă, volume aflate în faza finală de pregătire în colaborare cu Direcția Generală a Arhivelor Statului. Documentele — constînd din rapoarte, telegrame, note, instrucțiuni — permit nu numai sesizarea poziției Marii Britanii față de Principatele Române și domniitorul Unirii, dar și o mai bună cunoaștere a întregii probleme aici, interne și externe, cu care s-a confruntat domnia lui Cuza. Deosebit de interesante din acest punct de vedere sînt rapoartele ambasadorului Bulwer referitoare la tranzitul armelor sîrbești prin România, conflictul dintre domnitor și Adunarea legislativă dominată de „monstruoasa corupție”, secularizarea averilor mănăstirești, lovitură de stat de la 2 mai 1864, urmată de vizita lui Al. I. Cuza la Constantinopol etc.

Menționăm cu acest prilej că arhiva personală a lui Henry L. Bulwer, fost reprezentant al Angliei în Comisia Europeană de Informare din Principatele Române la 1857—1858, înainte de a deveni ambasador la Constantinopol, aflată pînă nu demult în posesia familiei, este acum accesibilă cercetării, fiind depusă din 1982 la Norfolk Record Office. Din evidența conținutului c lectiei, pe care am putut-o consulta la The National Register of Archives — secție înființată în 1945 pe lângă Co nisia Manuscriselor Istorice — rezultă că printre corespondenții omului politic britanic s au numărat și mulți români de seamă ai vremii, inclusiv domnitorul Unirii. O cercetare sistematică a acestui fond arhivistic ar îmbogăți neîndoielnic știrile și informațiile referitoare la epoca Unirii Principatelor și a domniei lui Cuza .

Cît privește arhiva lui John Russell, fost ministru de externe între anii 1859—1865, ne-a interesat îndeosebi corespondența sa particulară cu Sir Henry L. Bulwer și alți diplomați englezi și străini (vol. 11 A, 93 și 116). Am găsit aici numeroase scrisori referitoare la Principatele Unite care conțin informații ce nu se regăsesc în corespondența oficială a Foreign Office-ului, deși emitenții sînt aceiași.

O scurtă călătorie la Oxford ne-a permis, pe lângă vizitarea unor străvechi colegii ale celei-brei Universități, și cercetarea arhivei lui David Urquhart, depusă la Balliol College Library. Din păc e, cu excepția unor broșuri despre Principatele Române apărute în epoca Unirii, arhiva res ectivă nu conține și alte documente care să ateste legăturile, destul de strînse, alc publicistului și omului politic englez cu românii și îndeosebi cu Ion Ghica, legături pe care le cunoaștem grație cercetărilor întreprinse de istoricul Cornelia Bodea. În schimb, exista în fondul menționat numeroase surse deosebit de relevante pentru cunoașterea raporturilor întretinute de David Urquhart cu Kossuth Lajos și emigrația maghiară în anii imediat următori revoluției de la 1848.

În cursul șederii noastre la Londra am avut posibilitatea să luăm contact cu specialiști englezi și anume : prof. Denis Deletant de la School of Slavonic and East European Studies de pe lângă Universitatea din Londra, binecunoscut atît în Anglia cît și la noi pentru cercetările sale de istorie românească și contemporană, medievală și d-ra Sonia Anderson de la Historical Manuscript Commission, care ne-au dat informații utile în ceea ce privește cercetarea de specialitate.

În pofida timpului scurt pe care l-am avut la dispoziție și a programului intens de lucru, am vizitat de asemenea un șir de instituții cu caracter științific și cultural ca British Museum, National Gallery și National Portrait Gallery, monumente istorice și de artă (Hampton Court, castelul Windsor) a căror vizitare ne-a îmbogățit cunoștințele de specialitate și de cultură istorică în genere.

În tot timpul deplasării, atitudinea gazdelor a fost deosebit de binevoitoare și ospitalieră. The Great Britain/East Europe Centre, ai cărui oaspeți am fost, ne-a asigurat cu promptitudine prin directorul său domnul Alan Brooke Turner, realizarea programului de documentare prin facilitarea accesului la Public Record Office și Balliol College Library, oferindu-ne totodată

condiții materiale excelente. Mulțumim pe această cale instituțiilor menționate care ne-au pus la dispoziție, fără nici o restricție, întregul material documentar solicitat. Aducem, totodată, sincerele noastre mulțumiri și via noastră recunoștință conducerii Institutului de istorie „N. Iorga”, fără sprijinul căreia efectuarea demersului nostru științific nu ar fi fost posibilă.

În concluzie, considerăm că stagiul de documentare în Anglia, deși scurt, a fost util și extrem de interesant, oferind multiple posibilități de lucru și deschizând noi perspective pentru aprofundarea cercetărilor privind istoria relațiilor româno-engleze.

Beatrice Marinescu și Valeriu Stan

MARIA HOLBAN, 1901—1991

În orice vreme și în orice țară, ar fi fost o figură luminoasă, impunătoare prin demnitatea ei senină. Cu atât mai mult într-o societate monstruoasă cum devenise a noastră, chiar existența ei era o excepție uimitoare. Un an după altul trecea și într-o lume tot mai străină, mai vulgară și mai brutală, această mare doamnă era, nu o legătură cu trecutul, ci trecutul însuși, în tot ce a avut mai nobil.

Născută la 17 mai 1901, copilărise într-un București care n-a mai rămas decât în amintiri ca acelea pe care ca le-a publicat de curind. A fi văzut curtea ultimului țar și primele scene ale revoluției la Petersburg, unde tatăl ei fusese atașat militar, a fi intrat apoi în Cluj odată cu trupele române învingătoare, aflate sub comanda părintelui ei, erau experiențe la fel de neobișnuite ca întâlnirile cu Paul Valéry sau participarea la cel dintâi Congres de bizantinologie, în 1924. Cînd intrai în casa bătrînească, boierească, în care, lingă o monumentală sobă de faianță albă, te aștepta o ceașcă de ceai englezesc, uitai mizeria de afară și regăseai, între bibliotecile cufundate în umbră, o atmosferă lampedusiană. De altfel, de la ușă te întâmpina, pe capulul ruginit al cutiei de scrisori, numele generalului Ștefan Holban, ca și cum nimic nu s-ar fi schimbat de o jumătate de veac: era aici și o notă din povestirile lui Faulkner despre Sudul care nu capitulează sau, în indestructibila și pinire a prafului, ceva din *Marile speranțe*.

Acum cinci ani, o comestie cerebrală o doborîse și s-a crezut că, dacă nu moare, nu-și va mai reveni niciodată. Cu o extraordinară tenacitate, și a reluat lucrul, a reînceput să scrie a înfrînt boala și vîrsta. Ne pregăteam să o sărbătorim, nonagenară, cînd, cu două luni înainte de aniversare, i-a căzut creionul din mînă, pe pagina de Blaga pe care o traducea în franțuzește.

Se încheie astfel cerace, ca în cazul unuia din profesorii ei de la Paris, Charles Samaran, putem numi „o lungă viață de erudit”. La început, dubla licență, în litere și în drept. Din 1926, eleva lui N. Iorga și V. Pârvan a devenit profesoară de paleografie latină la Școala Superioară de Arhivistică, situație pe care a păstrat-o pînă la desființarea acelei instituții în 1948. Studiile sale în Franța, în anii 1929, 1936—1938 și 1939, au luat sfîrșit în ajunul războiului, cu trecerea tezei de doctorat în țară, lucrare închinată unor aspecte necunoscute ale Prerormei franceze. Asupra acestor teme—răspîndirea ideilor erasmienne, mediul intelectual din jurul lui Francisc I și controversele sale religioase—avea să se întoarcă în anii din urmă. În istoriografia noastră, direcția studiilor de istorie universală a fost prea puțin reprezentată. Cu excepția cercetărilor lui Constantin Marinescu și Gheorghe Brătianu (și, pentru o vreme, ale unor ucenici ai lor), exemplul lui N. Iorga n-a mai fost urmat decât de Maria Hollan, odată cu care se stinge o tradiție.

Făcînd parte din grupul de colaboratori la „Revue historique du Sud-Est européen”, figurînd totodată în comitetul de relație al „Revistei istorice”, a publicat în cele două periodice materiale de arhivă cu privire la relațiile diplomatice dintre Franța și Principate. Analiza minuțioasă a unor izvoare numismatice din vremea războaielor italiene ale regilor Valois i-a dat prilejul de a demonta o interpretare falsă, după cum va face-o apoi în multe alte rînduri cu riguroasă pasiune.

Nu e aici locul să se spună cît de grei au fost anii următori, în care umiliri și spoliert pentru unii, arestare pentru alții, au lovit fără cruțare în acel grup de istorici, pe cînd revistele și institutele lor erau suprimate. Tăcerii din 1948—1954 îi succede un nou șir de lucrări ale Mariei Holban, de astă dată în legătură cu Transilvania medievală, reconstituind cu acribie procesul de deposdare a cneșilor români în epoca Angevinilor. De asemenea, a stăruit îndelung asupra conflictului dintre regalitatea ungară și cei dintîi domni ai Țării Românești. Dialogul, contradictoriu și constructiv, cu istoriografia maghiară era deci reluat de acolo unde-l lăsase întrerupt Gh. I. Brătianu, cu aceeași capacitate de a vorbi respectuos și tolerant despre adversar și de a cerne exigent argumentele în favoarea tezei proprii.

Există, după cum știm, istorici al căror stil e într-adevăr personal, înțelegând prin aceasta nu numai vocabularul, ritmul și sunetul, ci tipul de construcție, raportul între text și note, distanța de la care e tratat subiectul. Tonul acelor studii ale Mariei Holban — dintre care principalele au fost reeditate în culegera din 1981 — este inimitabil. De aceea provoacă un zîmbet de recunoaștere subtiluri, deloc rare, ca acesta: „Cum a fost accesibilă regelui acea poruncă papală către cavaleri, pe care a răstălmăcit-o în folosul său, și care e data ei?” De la cercetarea luptelor pentru Severin și Vidin în secolul al XIV-lea, domeniul i-a rămas atât de familiar încît își surprindea câteodată interlocutorul cu referiri precise și vehemente la detalii din corespondența lui Ludovic de Anjou sau din cronică lui Ioan de Küküllö. N-a avut dect să-și scuture odată capul mindru pentru a dărîma o comunicare foarte îndrăzneată despre o campanie peste Dunăre a cititorului de la Argeș...

Dar virtuozitatea Mariei Holban s-a vădit pe deplin mai ales în a treia secțiune a activității sale științifice. Cu ani înainte de 1968, data apariției primului volum din seria de *Călători străini despre țările române*, intrase într-o „selva oscură”. O muncă de un sfert de secol a dus pînă la capăt colecția *Călătorilor*, din care ultimele volume, demult încheiate, așteaptă încă să fie tipărite. În realizarea unei opere care onorează istoriografia noastră, contribuția hotărîtoare a fost a ei. Al ei și spiritul care a prezidat la alcătuirea comentariului: textele traduse sînt adnotate, precedate de introduceri biografice pentru fiecare autor și urmate de cite o notă critică, în care cititorul descoperă lungi discuții în jurul motivelor care au introdus uneori un element de fraudă sau artificiu în relatare. Titlul lui Iorga, *Istoria românilor prin călători*, l-ar putea purta cu îndreptățire aceste pagini, căroră li se adaugă articolele despre Guillebert de Lannoy, Wolf Schreiber, Reicherstorffer, Rincon, John Smith, De la Croix, Cornelio Magni sau colonelul von Goetze. Fiecare din acești martori era chemat la rîndul său înaintea judecării și examinat sever. În relațiile cu oamenii de odinioară ca și în cele cu contemporanii, d-ra Holban putea fi necruțătoare; ca un avertisment, apărea în ochii albaștri de tot privirea adîncă și rece. Alteori, mai îngăduitoare, se mulțumea să exprime cu un umor caustic o evaluare fără iluzii. Caracterele o interesau, mai presus de orice, le măsura varietatea și ciudățenia, slăbiciunile sau vrednicia. Nici o lectură nu o încînta mai mult dect cea a memoriilor sau a masivelor ediții de corespondență.

E imposibil să pricepem opera istorică a Mariei Holban, dacă facem abstracție de constantele ei preocupări literare. După ce a transpus în limba lui Racine și a lui Baudelaire antologia lui Ovid Densusianu *Flori alese din cîntecele poporului* (*Florilège des chants populaires roumains*, Paris-Bucurest, 1934), fără a mai vorbi de tălmăcirile din Eminescu, inedite, a revenit mai tirziu la aceeași inepuizabilă sursă, publicînd în 1937 volumul *Incantations. Chants de vie et de mort*, cea mai desăvîrșită selecție de folclor românesc. Acelor descîntece, bocete și colinde le-a dăruit echivalențe surprinzătoare: recurgînd la cuvinte din franceza medievală accentua gravitatea aristocratică a poeziei noastre rustice. Apropierea de țărani, fără sentimentalism și fără condescendență, era firească: îl cunoștea de la moșie și din spitalele unde îngrijise soldații răniți. Totodată, pentru prietena lui Ion Pillat și a lui Vasile Voiculescu, era o experiență în care a ispitit-o, cum spunea singură, o desmaterializare și o limpezire. Astfel a cutezat să traducă Strigarea Zorilor („Zorilor, Surorilor/Zincilor, voi, mindrelor”) ale cărei cadențe le șoptim acum, tulburați de înțelesul lor funebru.

Cu cîteva luni în urmă, primirea în Academia Română a fost o jumătate de gest reparator: prea tirziu pentru noviciatul pe care-l presupune calitatea de membru corespondent, deocamdată distribuită ca un premiu de longevitate.

La săvîrșirea din viață a Mariei Holban, ne încearcă sentimentul unei pierderi mai dure-roasc dect este de obicei dispariția celor de vîrstă ei. Eram deprinși să o știm lucrînd neîncetat: părea unul din marile romane englezești, echilibrat, senin, în care acțiunea se desfășoară fără grabă. Deodată, n-a mai rămas nici o pagină de întors. Nu mai e nimeni care să răspundă atîtor întrebări. O viață plină, coerentă, fără remușcări, nici regrete, e cea mai înaltă biruință pe care și-o poate dori cineva. Așa a fost a sa, înconjurată de multe prietenii cărora le arăta discret o fermă fidelitate. În cumințenia ei clasică, aceasta e lecția.

Andrei Pippidi

RECENZII

VLAD GEORGESCU, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români 1944–1977*, (Colecția „Clio fără mască”), Ion Dumitru-Verlag, München, 1981, 160 p.

Obiectul cărții lui V. Georgescu (1937–1988) este istoriografia, dar subiectul incriminat este politica.

Cartea avînd ca temă reinterpretarea comunistă a istoriei românești reprezintă o acută și binevenită analiză a fenomenului istoriografiei românești după al doilea război mondial. Constatînd cu „amărăciune, dar fără surprindere completa aservire a istoriei față de politică” (p. 8), lucrarea oferă o privire de ansamblu asupra mecanismelor confectionării istoriei în regimul democrat-popular, ulterior al construirii societății socialiste multilateral dezvoltate. Pornind de la constatarea că istoria trebuia reinterpretată în funcție de nevoile politicii și nu politica în funcție de cele ale istoriei, autorul își propune „să prezinte raportul dintre politică și istorie în istoria și politica regimului instaurat la 23 august 1944” (p. 8). Mai mult V. Georgescu încearcă (cu succes după părerea noastră) să descifreze urmările sociale și psihologice ale impactului comunismului asupra societății românești. El demască implicit „nefireasca împletire dintre o istorie falsificată și o politică absolutistă, nedemocratică și anacronică” (p. 9). V. Georgescu distinge în atitudinea comuniștilor față de istorie 4 perioade, ce coincid cu modificările tacticii lor politice: I. „Frontul istoric” restabilește adevărul (1944–60); II. Începutul reinterpretării adevărilor istorice abia reinterpretate (1960–64); III. Relaxarea ideologică (1965–71); IV. Culturnicii și noile mituri (1971–77). Prima perioadă începe cu o serie de „Reorganizări” ale vieții științifice, căci „scrierea istorică adevărată nu trebuie să se facă și nu se poate face, decît pe temeiul marxismului” (p. 11). Astfel Academia Română este desființată și înlocuită cu Academia RPR. Sînt desființate 6 institute de istorie și revistele lor. În loc este creat un singur institut, cu o singură revistă. Direcția institutului este preluată de A. Oțetea, istoric marxist (1947–48), iar apoi de P. Constantinescu-Iași (1948–53), comunist plagiator, lansat după 1944 în cercetarea mișcării muncitorești. În 1951 apare și un „Institut de istorie a Partidului” (care? — desigur PCR). În 1948 au fost desființate facultățile de litere

și înlocuite cu facultăți de istoric. Profesorii au fost concediați și arestați, locul lor luîndu-l activiști de partid cvasianalfabeți. Vidul este umplut cu istorici de tipul unui Mihail Roller, Leonte Răutu, Miron Constantinescu, Barbu Cîmpina, Clara Cușnir-Mihallovici, Vasile Livanu etc.

Urmază „Cîteva exemple de tratare cu adevărat științifică a istoriei” (p. 19): poporul și limba română sînt de origine slavă, iar rolul benefic al Rusiei ar fi început pentru români încă de la sciți și slavi; exploatarea țărănimii de către boierime a crescut în proporție geometrică de la an la an; spionajul englez poartă vina asasinării lui T. Vladimirescu; boierimea trădătoare perpetuă a sabotat revoluția din 1848 și Unirea; România a intrat în primul război mondial numai pentru a anexa teritorii și jefui popoare; Istoria României de la 1866 se identifica cu cea a clasei muncitoare și implicit a PCR; clasa muncitoare, grav exploatată, reușește totuși performanța de a determina destinele țării, de a împune reforme și de a prelua cu ajutorul URSS puterea în 1944.

„Soarta unor personalități istorice” (p. 28) prezintă felul în care istorici ca Iorga și Maiorescu sînt ostracizate.

„Conștiința națională și patriotismul” (p. 31) sînt pedepsite și scoase din vocabularul acceptat de istorici, care golesc trecutul de orice vibrație națională, substituindu-i „lupta de clasă” ca motor al istoriei.

Între 1960–64 se produce relativa recuperare a profesionalismului. Retragera trupelor sovietice în 1958 duce la revizuirea prudentă a reinterpretărilor abia impuse în anii '50. Moartea sinistrilor N. Roller (1958) și B. Cîmpina (1959) și trimiterea lui Miron Constantinescu la „munca de jos” permite mutații notabile. A. Oțetea revine la conducerea Institutului de istoric, iar istoricii „burghezi” P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu, N. Bănescu, V. Grecu, V. Papacostea etc. ies din gulagul comunist și își reiau lucrul. Tonul nerespectuos față de relațiile româno-ruse este însoțit de desființarea Institutului româno-sovietic, a Muzeului româno-rus și a Cărții ruse și culminează cu publicarea „Însemnărilor despre români” ale lui K. Marx în 1964.

Prima și ultima încercare de istorie marxistă și principala operă a acestor ani de rerevalorificare critică a fost tratatul de „Istoria României”, apărut în urma unei hotărâri a comitetului central și în care marxismul își păstrează rolul „pe plan teoretic și în fond la un nivel relativ rezonabil” (p. 36).

Perioada 1965–71 a însemnat un maximum de relaxare ideologică pentru istoriografia română, datorat dezinteresului oficial pentru aceasta. Istoriografia cunoaște o diversificare și specializare remarcabile, prin metodă și confruntarea de idei.

Astfel „Istoria poporului român” (red. A. Oțetea, I. Popescu-Puțuri, 1970) diminuează rolul slavilor în procesul etnogenezei românești, socotind venirea lor drept un factor de scădere a civilizației; stăpînirea bulgară la nordul Dunării este negată. „Istoria României” (red. M. Constantinescu, C. Daicoviciu, 1970) prezintă obiectiv pe daci și procesul romanizării; civilizația slavă este prețuită și se admite stăpînirea bulgară la nordul Dunării pînă adînc în Transilvania; ca leagăn de formare a poporului român sînt admise numai Transilvania și Oltenia.

Începînd din 1971 N. Ceaușescu își descoperă un subit interes pentru istorie. Orgoliul său își refuza complexe de inferioritate în compania eroilor clasei muncitoare, dar mai ales alături de eroii neamului, Mircea, Ștefan, Mihai.

Frecvența conotațiilor istorice crește vertiginos în discursurile prezidențiale, ținute la fel de fel de aniversări. Vechimea orașelor aniversate depășește statornic 1500 de ani, prin falsificarea fără cel mai elementar bun simț a unor vechi acte de naștere. „Președintelui îi place în chip evident opera istorică” (p. 45).

Moimentul nefastej cotituri li reprezintă neașteptatele „teze din iulie” 1971, care „aruncă brutal întreaga cultură romană îndărăt cu peste 10 ani” (p. 47). În dicțiune tipic bolșevica, prin prostie, acest neostalinism înfierează „ploconirea față de ceea ce este străin și mai cu seamă față de ceea ce este produs în occident” (p. 47). Filosofii și istoricii li supăra pe Ceaușescu cel mai tare pentru ca ei uită că știința lor „nu este o meserie de specialitate”, ci activitate ideologică pură, pe care o pot practica „numai oamenii care vor deveni activiști de partid” (p. 47). Consecința este a patra reinterpretare a aceluiași fapte istorice, consacrată prin Programul PCR de faurire a societății socialiste multilateral... (1974). „Toate «perlele» istoriografiei oficiale din 1975–1977, anii cei mai bogați în false mituri, se află în germene în acest curios program, la fel de desinvolt în jonglarea cu strategia prezentului, cu planurile de viitor și cu istoria străveche a neamului” (p. 50). Concluziile acestui pro-

gram devin premise ale lucrărilor istorice ce urmau să apară. Traco-dacomania este atît de tenace încît este de mirare că s-a mai produs o romanizare a Daciei. Culmea ineptiei este atînsă atunci cînd se afirmă că după părăsirea Daciei de către Aurelian a continuat să existe pe acest teritoriu un „stat neorganizat”. Cu aceeași logică originelă se traversează mileniul migrațiilor, considerat o epocă de „puternică înflorire a civilizației materiale și spirituale”; pentru ca în paragraful următor xenofobia să acuze pe străini de subdezvoltarea românilor. Din sec. XIX istoria românilor se confundă cu activitatea PCR-ului.

La congresul „culturnicilor” din 1976, Ceaușescu afirma că adevărul este obiectiv numai dacă corespunde concepției partidului, iar istoria este o cerință ideologică, fiind vorba acum de „a identifica frontul istoric cu cel politic” (p. 58).

Mitizarea conducătorului devine principala ocupație a istoricilor oficiali, ce operează transferul de la dictatura colectivă a partidului la cea personală a lui Ceaușescu asupra partidului și țării. Obsesia originilor devine psihoză, coborînd pînă în epoca pietrei. Față de anii '50 termenii sînt inversați: slavii abia mai sînt amintiți la etnogeneza românilor, ploconirea față de sovietici se transformă în antirusism, ungurii și bulgarii dispar din istoria românilor. Protocronismul devine „megalografie”.

Cap. V arată cum „Kitschul istoric” invadează cultura, căci pentru clasa politică „complexul istoric a devenit mod de existență” (p. 80).

Cap. VI „Încotro se îndreaptă frontul” încearcă o comparație între situația contemporană și epoca fanariotă, la fel de absolutistă și servilă față de vecinii puternici, la fel de speriată de Apus și intolerantă. Instaurarea regimului fanariot în 1711 are asemănări isbitoare cu instaurarea celui comunist în 1944, cînd România se îndrepta din nou spre un model oriental. Această analiză ni se pare cel puțin în parte contestabilă avînd în vedere că regimul fanariot a fost totuși pregătit timp de cîteva decenii înainte, unii fanarioți erau despoți luminați și cultivați, iar fanarioții au domniț paradoxal în epoca luminilor, ceea ce nu s-ar putea nici pe departe spune despre comuniștii, administratori de gulag.

Volumul se încheie cu „programul mișcării disidente din România” și „Trei articole despre România”.

Cartea are o dublă semnificație. Vlad Georgescu a fost arestat în 1977 pentru că expediasc manuscrisul acestei lucrări în Occident. În „Flacăra”, Ghe. Ioniță, conferențiar la Facultatea de istorie din București și unul din presupușii autori ai discursurilor istorice ale lui N. Ceaușescu, îl „demasca”

pe autor drept „fascist”, „imperialist”, „dușman declarat” etc. aruncându-i în față injuria supremă că „dă cu pietre în patria care l-a hrănit”. Pe de altă parte cartea lui V. Georgescu este meritorie pentru că prezintă un studiu complet asupra temei pe care a mai

atins-o și Dionisie Ghermani prin „Reinterpretarea comunistă a istoriei românești cu specială privire în Evul mediu”, München, 1967 (în limba germană).

Nicolae Marinică

ERIK FÜGEDI, *Castle and society in medieval Hungary (1000–1437)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, (Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 187), 1986, 162 p.

Lucrarea medicvistului Erik Fügedi vine în completarea unei bogate istoriografii a cetăților din Ungaria medievală (vezi bibliografia de la p. 148–153), care a permis autorului ca, dincolo de aspectele arheologice și arhitecturale ale acestor construcții, relativ puțin relevate în lucrare, să discute funcțiile cetăților în dezvoltarea socială, economică și politică a regatului. Autorul are în vedere numai construcțiile pe care documentele latine le numesc *castra*, nu și bisericile întărite sau fortificațiile neatestate, dar găsite în teren, care serveau doar ocazional ca locuri de refugiu.

În primul capitol al lucrării (p. 15–41), discutând problema începuturilor cetăților din Ungaria, Erik Fügedi respinge ideea originii slave a fortificațiilor de pământ din Pannonia și preia teoriile lui Györfy György și Nováki Gyula, după care cetățile au fost fondate de gințile maghiare, începând cu mijlocul secolului al X-lea, în urma înfringerilor de la Unstrut (933) și Lechfeld (955). Odată cu organizarea regatului cetățile au trecut în totalitate în proprietatea regelui, devenind centre militare, administrative, judiciare, economice și în unele cazuri chiar ecleziastice ale comitatelor regale; în jurul unor cetăți s-au constituit în secolele XI–XII orașe. Întreținerea cetății era obligația populației de rînd a comitatului (așa-numiții *castrenses*), iar *iobagiones castri* aveau rosturi militare. Pe măsura progresului teritorial al regatului numărul cetăților a crescut, ajungând la sfîrșitul secolului al XII-lea, în timpul regelui Béla al III-lea, la 12, c.e. comitatele existau atunci; — de remarcat că cele mai multe erau situate în Pannonia, regiuni importante, incluse mai tirziu în sistemul organizațional al regatului ungar (mai ales în partea de răsărit), neavînd în acel moment comitate. Pînă la mijlocul secolului al XIII-lea cetățile au jucat un rol minor în apărarea frontierelor, această funcție revenind în primul rînd prisăcilor (*indagines*).

Inviazia mongolă din 1241–1242 a avut drept una din consecințe trecerea la un nou tip de cetate: construită din piatră legată cu

mortar, așezată în poziții ușor de apărut și în locuri strategice. După 1242 regele Béla al IV-lea (cap. III, p. 50–64) a desfășurat un adevărat program de construire de cetăți noi și de reconstruire a unor cetăți mai vechi, abandonîndu-le pe cele care nu prezentau rol strategic, efort care a dat roade mai ales în ultima decadă a domniei sale (vezi la p. 52–57 statistica cetăților existente în secolele XIII–XIV în Ungaria, cu excepția celor comitale). Cele mai multe cetăți construite de regele Béla în perioada 1242–1270 erau situate de-a lungul granițelor regatului, în-deosebi spre Austria și Cehia.

Începînd cu secolul al XIII-lea apar în Ungaria cetăți construite și stăpînite de particulari (care în această epocă erau oameni din imediata apropiere a regelui), situație legată de procesul de intrare a domeniului regal în mina marilor feudali, inițiat acum, și de cristalizarea celor două categorii sociale fundamentale ale evului mediu, ce se accentuează în a doua jumătate a secolului. De altfel, autorul consideră că în privința cetăților inovația esențială a epocii a fost nu tipologică sau tehnologică, ci una structurală, definită prin transformările socio-economice care au loc acum: Legăturile de dependență directă, personală, a „oamenilor cetății” (*castrenses*) față de o cetate sau alta, este înlocuită, treptat, într-un proces ce se va definitiva abia în secolul al XIV-lea, printr-o dependență față de stăpînul feudal. Transformare care a reprezentat și un aranjament economic, plățile țăranilor aserviți făcîndu-i pe marii feudali capabili să construiască și să întrețină cetăți.

Numărul cetăților particulare a sporit în perioada de criză de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, în special în vestul Ungariei, dar regalitatea a fost suficient de puternică pentru a interveni prin limitarea numărului de licențe și prescrierea distanței obligatorii între cetăți cap. IV, p. 65–102).

În privința organizării cetăților și a domeniului acestora în secolul al XIV-lea (cap. V, p. 103–122), autorul constată că regiile Angevini au fost deosebit de preocupați de întă-

rirea domeniului regal, la moartea lui Ludovic I majoritatea cetăților fiind în proprietatea coroanei. Prin moșile grupate sistematic în jurul acestora și prin cumularea slujbei de castelan cu cea de comite, cetățile au fost transformate în baze solide ale autorității centrale. De remarcat observațiile lui Erik Fügedi privind atribuțiile castelanilor — care se extind acum la ansamblul populației de pe domeniul cetății, jurisdicția lor încetind însă la hotarul posesiunilor feudale —, recrutarea (castelanii provin din grupul de *fideles* ai regilor Angevini) și importanța lor, castelanii constituind al doilea strat al elitei regatului, mulți dintre ei ajungând în rindurile aristocrației.

În timpul domniei regelui Sigismund de Luxemburg (1387—1437) (cap. VI, p. 123—147), în Ungaria a avut loc un masiv transfer de cetăți și domenii de la coroană la magnăți, al căror beneficiari au fost în primul rând membrii Ordinului Dragonului, care au ajuns să stăpânească o treime din cele 148 de cetăți utilizabile, câtă vreme regele controla doar 50 de cetăți. Efectele nefaste ale acestei politici promovate de rege în scopul întăririi partidei proprii, și asupra căreia la revenit abia în ultimii ani, nu au fost evidente în timpul domniei sale, ci mai târziu, contribuind însă și ele la conturarea în termeni predominant negativi a tabloului domniei lui Sigismund în istoriografia maghiară. Reducerea domeniului regal nu numai că a dus la dependența regelui față de marii feudali, ci a și depozat coroana de instrumentele administrației locale, care sub Angevini era în mâinile regelui și a castelanilor săi. În această epocă marii feudali locali și castelanii lor își însușesc jurisdicția castelanului regal asupra supușilor. Cetatea capătă acum și funcția de reședință a stăpînului feudal, expresie a dominației asupra țăranilor, și pe cea de simbol al puterii sale. Castelanii acesteia perioade au fost în general nobili

din pătura magnaților, ei exercitau o autoritate aproape absolută în cuprinsul domeniului cetății și participau la administrarea regatului.

Un element de continuitate al epocii lui Sigismund de Luxemburg față de politica predecesorilor săi a fost efortul de întărire a frontierelor regatului, unde se construiesc cetăți și se creează unități administrative mai largi, supracomitale. La p. 132—137 este prezentat pe larg sistemul defensiv din sud-estul regatului, de pe linia Dunării, de la Belgrad la Severin — unde se concentra în acea perioadă efortul militar al Ungariei —, finalizat în timpul regelui Sigismund de către Filippo Scolari (Pipo Ozorai); acest sistem militar cuprindea cel puțin 15 cetăți situate pe Dunăre sau în interiorul Banatului actual, și se sprijinea pe contribuția a 7. apoi 8 comitate puse sub aceeași comandă.

Există în lucrare și alte aspecte care interesează direct istoria spațiului românesc integrat regatului medieval ungar (vezi, între altele, procesul de creare a marilor domenii feudale și construirea de cetăți particulare în comitatul Bihor, la sfârșitul secolului al XIII-lea, p. 65—67), cu toate că în tratarea unor probleme specifice acestui teritoriu autorul se arată a fi tributari istoriografiei maghiare tradiționale, tot așa cum contribuțiile românești la problematica cetăților și a organizării teritorial-administrative a Transilvaniei în evul mediu lipsesc din lucrarea lui Erik Fügedi.

Castle and society in medieval Hungary (1000—1437) face, pe cazul Ungariei medievale, demonstrația intercondiționării care a existat între evoluția cetății și evoluția de ansamblu a societății, în acest binom cetatea fiind un important factor de dinamizare a evoluției în direcția feudalismului.

Viorel Achim

FABIENNE REBOUL-SCHERRER, *La vie quotidienne des premiers instituteurs 1833—1882*, Préface de Mona Ozouf, Hachette, Paris, 1989, 312 p.

Delicata lucrare semnată de Fabienne Rebul-Scherrer ne invită la o călătorie în universul învățămîntului francez din secolul al XIX-lea. Străbătînd un spațiu temporal aparent scurt, dar în realitate plin de frămîntări și de convulsii social-politice (monarhia din iulie, revoluția din 1848 și efecmiera republică a II-a, imperiul, războiul franco-prusac și Comuna, a III-a republică), autoarea încearcă să radiografeze statutul și rolul social al învățătorilor în anii în care instrucția primară „nu era nici laică, nici gratuită, nici

obligatorie” (p. 2). Farmecul incontestabil al cărții provine în primul rînd din modul în care sînt combinate sursele folosite. Lucrărilor științifice și materialelor de arhivă (rapoarte de inspecție, statistici, anchete școlare), cercetătoarea le adaugă un mare număr de mărturii directe: autobiografii, memorii și jurnale ale învățătorilor, care, preluate cu circumspecția cuvenită și cu conștiința faptului că o relatare personală nu poate fi generalizată tale-quala, oferă o imagine vie „a ritmului vieții școlare, a dificul-

tăților ei, a vieții cotidiene a satului sau a orașului, a raporturilor cu familiile, cu autoritățile" (p. 5).

Pornind de la ideea că lupta pentru școlarizare este grea și îndelungată, autoarea pune accentul pe faptul că și în această perioadă între intențiile puterii politice și realitate este o mare distanță și că legiferarea unor măsuri generoase nu este suficientă pentru ca bătaia alfabetizării să fie ciștigată.

Întreaga istorie a instrucției primare din Franța secolului al XIX-lea se desfășoară sub semnul competiției dintre stat și biserică pentru supremație în domeniul educației elementare. Această competiție capătă o formă conflictuală atunci când statul conștientizează necesitatea de a prelua asupra sa sarcina formării viitorilor cetățeni și nu se mai mulțumește numai cu rolul de a regla prin legi activitatea școlară. De la un asemenea moment își începe cercetarea Fabienne Reboul-Scherrer: prin legea Guizot, adoptată la 22 iunie 1833, statul francez încerca să se implice mai mult în educația copiilor. Aceasta începe să fie socotită de interes național, dar în afară de legiferarea necesității înființării de școli în fiecare comună și de mărirea numărului școlilor normale, statul nu va sprijini prea mult opera de școlarizare.

În continuare autoarea trece la analiza problematizată a diverselor aspecte ale vieții învățătorilor și învățătoarelor: pregătirea viitoarelor cadre didactice și activitatea școlilor normale (cap. III, p. 65—108), localurile școlilor și dotarea lor (cap. IV, p. 109—129) activitatea didactică propriu-zisă (cap. V, p. 131—159) și viața învățătorilor în afara școlii (cap. VI, p. 161—195). Sistem transpus gradat într-o lume sumbră, în care absolutul mai degrabă prost pregătit decât bine se vede aruncat într-un spațiu ostil activității lui și obligat să facă față unor presiuni sociale variate. Este semnificativă mărturia unui notabil normand care surprinde cu tristețe indiferența ostilă a țărănimii față de învățătorul care îi aparținea prin originea sa socială, dar a cărui alteritate (superioritate?) culturală trezește suspiciune. Pe țăran „un singur lucru îl preocupă: copilul său să știe să calcuzeze; neîncrezător, avar, legat doar de interesele sale materiale, nu vede mai departe de pământul său. Cultura morală a individului i se pare inutilă" (p. 34). În aceste condiții sînt de înțeles dificultățile pe care le are de surmontat omul școlii. Mai întîi, condițiile pentru practicarea meseriei sale sînt deplorabile. De obicei comuna nu-i poate pune la dispoziție decât o încăpere care-i slujește și drept locuință, astfel încît predarea are loc în curte ori în prezența activităților gospodărești ale soției ori în cea a animalelor din gospodărie (p. 116—117). Autoarea se preste pe scurt și asupra metodelor de pre-

dare-învățare folosite: mutuală, individuală și simultană, asupra greutăților procurării materialului didactic și a cărților de școală pe care părinții refuzau să le cumpere (p. 136), asupra recompenselor și pedepselor aplicate. Greutățile legate de practicarea meseriei li se adăuga de cele mai multe ori situația materială grea, care îl obliga pe învățător să-și completeze veniturile cu alte activități: secretar al primăriei, topograf, scrib, apicultor sau botanist.

Capitolul VII (p. 197—231) aduce în centrul atenției atitudinea învățătorilor în timpul revoluției din 1848. Aceștia se găsesc dintr-o dată în proiectorul preocupărilor guvernamentale. Republica era interesată de adoptarea unei pedagogii sociale specifice cu scopul de a înculca ideea civismului ca practică de zi cu zi și de a transforma tinerii în „buni cetățeni". Propunindu-și să-i transforme pe învățători în principalii agenți ai acțiunii sale pedagogice și politice, guvernul s-a străduit totodată să îmbunătățească situația materială a cadrelor didactice. Fabienne Reboul-Scherrer constată însă că corpul profesoral era doar în mică măsură pregătit să facă față acestor ambițioase așteptări sociale. După cum conchidea Mona Ozouf în prefață, „învățătorii anului 1848 sînt departe de a fi militanți. Îndelungata lor subordonare față de autoritățile locale îi predispune prea puțin la acțiune. Învățătorul agitator, care devine sub pana lui Lamartine un loc comun literar, este o ficțiune generată de frică, pe care nici o statistică n-o susține". (p. XII).

Ultimul capitol (p. 233—266) este dedicat situației învățătorilor în timpul lui Napoleon al III-lea, perioadă cînd însemnătatea acordată de stat acestui domeniu al vieții sociale și culturale a scăzut. După epurările și sancțiunile aplicate corpului didactic în primii ani ai imperiului, după prohibirea unor cărți școlare „subversive", învățămîntul primar trece tot mai mult sub influența bisericii catolice, iar încercările unui Victor Duruy de a îmbunătăți situația rămîn fără rezultate notabile. O statistică din 1863 arată că din 5 milioane de copii de vîrstă școlară în jur de 900 000 erau analfabeți. Cifra e considerabilă pentru Franța și a stîrnit destule dezbateri îngrijorate, dar, comparat cu situația din alte țări europene, procentul francez reprezintă mai degrabă indicatorul unor realizări remarcabile.

În anexe, autoarea ne pune la dispoziție o succintă cronologie, scurte biografii ale „personajelor principale" și tabele statistice referitoare la finanțarea învățămîntului la nivel național

În ciuda unei documentații abundente autoarea reușește să evite capcana unui discurs îmblesit de un apel prea frecvent la sursele de arhivă. Senzația reconfortantă a

lecturii este întărită de caracterul deschis al analizei, de faptul că autoarea nu-și propune să epuizeze toate aspectele posibile ale problematicei, ci mai degrabă să deschidă orizontul pentru noi lecturi și investigații; să nu uităm însă că lucrarea este publicată de editura Hachette în scria „La vie quotidienne...”. Reconstituind cu căldură și inteligență atmosfera școlii secolului al XIX-lea, cartea oferă

cititorului român o mulțitudine de teme de reflecție: sincronia măsurilor legislative, similitudinea problemelor ce stau în fața dascăliilor și a elevilor, dar și decalajele în ceea ce privește penetrația școlii în adâncimea societății.

Mirela Luminița Murgescu

* * * *Turquie, Moyen-Orient, Communauté Européenne. Actes du Colloque de Chantilly 15–17 septembre 1987, Éditées par Jacques Thobie et Salgur Kançal, L'Harmattan, Paris, 1989, 396 p.*

În actualul context socio-politic, cînd se discută foarte mult, la toate nivelurile posibile problemele privind integrarea europeană a fostelor țări comuniste din Europa centrală și de răsărit, considerăm că nu este lipsită de interes punerea în temă a cititorilor cu o problemă similară aflată în fața altui stat, nu în întregime european și anume Turcia. Acest subiect, atât de complex și nu lipsit de multe dificultăți în analiza sa, a constituit obiectul unui colocviu internațional desfășurat la Chantilly, în Franța, între 15 și 17 septembrie 1987 și la care au participat un mare număr de economiști, politologi, juriști, istorici precum și specialiști în alte domenii din numeroase țări ale continentului.

În „Prezentarea” făcută volumului de mai sus, care înglobează lucrările amintitului simpozion, coordonatorii lucrării, Jacques Tobie (profesor la Universitatea Rennes — 2) și Salgur Kançal (Universitatea Picardiei — Amiens) se opresc mai ales asupra duratei acestui proces subliniind următoarele: „Pare, în definitiv, că s-a putut stabili un fel de quasi-consens asupra noțiunii de termen și anume: în jurul anului 2000. Un „marș lung” este, așadar necesar pentru cei doi parteneri: Comunitatea Economică Europeană și Turcia” (p. 8).

În funcție evident și de tematica comunicărilor prezentate la colocviu, structura volumului a fost ordonată pe cinci mari compartimente: I. „Turcia la răscruce: apropieri economice”, p. (1–18); II. „Turcia la răscruce: apropieri politice și culturale”, (p. 185–249); III. „Turcia și Piața Comună; avantaje și inconveniente” (p. 251–277); IV. „Turcia și Piața Comună: geopolitică și reacții ale țărilor membre” (p. 279–321); „Opțiunea europeană a Turciei și aprecierile bruxelleze” (p. 323–369). În afară de cele 25 de comunicări conținute în cele cinci secțiuni amintite, volumul mai cuprinde o „Masă rotundă”, lista participanților la colocviu, cea a celor care au susținut intervenții

la masa rotundă ca și pe cei care au condus lucrările pe ansamblu și pe secțiuni.

Întrucît spațiul restrîns al unei recenzii nu permite evidențierea problematicei tuturor comunicanților, în cele ce urmează ne vom opri doar la cîteva considerate de noi ca mai relevante.

La prima secțiune a volumului, de un interes aparte ni s-a părut a fi studiul *Mizele cercetării agro-alimentare în Mediterana* (p. 11–21) semnat de Roland Perez, director al Institutului Agronomic Mediteranean din Montpellier. Considerațiile de ordin general ale autorului pornesc de la sublinierea ideii potrivit căreia condițiile geoclimatice permit să se vorbească de un ecosistem mediteranean, iar importanța terenurilor aride și semiaride a făcut din apă o constrîngere majoră a agriculturilor acestei zone. Pe de altă parte, acest ansamblu de relații și interdependențe pe care le antrenează între ele diferitele părți riverane care alcătuiesc identitatea spațiului mediteranean reprezintă mai curînd un mijloc de comunicare decît unul de separație.

În continuarea escului său, specialistul francez își susține argumentația identică avînsind teza că zona mediteraneană concentrează principalii parametri ai crizei mondiale actuale, care pot fi sintetizați după cum urmează:

- înfruntarea Est-Vest prin aliați interpuși fără a mai vorbi de prezențele militare directe *
- opoziția Nord-Sud reperabilă în funcție de indicatorii uzuali (demografie, nivel de trai, structuri de producție).
- discriminarea între statele petroliere și nonpetroliere;

* Amintim aici cititorului faptul, că colocviul de la Chantilly a avut loc în 1987. La acea dată teza de mai sus își avea valabilitate,

— apariția de noi factori de polarizare ca de pildă ascensiunea integrismului musulman.

În finalul investigației, studiul pune accentul pe teza continuării multidisciplinare a cercetării asupra Mediteranei, cercetare care trebuie să depună eforturi de a oferi o nouă privire asupra acestui teren de studii mai puțin „național” și mai mult „mediteranian”, situând această arie în contextul său internațional. Pe baza acestei viziuni ea, cercetarea, va putea realiza cea mai bună investigare a fenomenului.

Tot în cadrul primei secțiuni — se mai distinge și cercetarea coordonatorului S. Kançal, *Orientările strategice ale Turciei în comerțul internațional* (p. 131—149). În introducere se evidențiază faptul că în pofida schimbărilor survenite în economia mondială începând din momentul primei crize petroliere din 1973, Turcia a continuat, la mijlocul anilor '70 o politică de expansiune, dezvoltând industriile orientate spre piața internă. Această strategie i-a permis să atingă un indice de creștere destul de ridicat. Au rezultat totuși, chiar în această perioadă, grave dezechilibre culminând cu un nivel al inflației cu trei cifre și o criză a balanței plăților la sfârșitul deceniului. Ca atare după 1980 a fost pusă în operă o nouă strategie economică caracterizată prin promovarea exporturilor, liberalizarea importurilor și a mișcării capitalurilor, flotația controlată a livrei turce.

Creșterea angajării pe piețele externe — așa cum o arată datele preluate din sursele internaționale autorizate a cunoscut următoarea evoluție: s-a înregistrat mai întâi un progres lent, dar constant (de la 5 % în anii '60 la 6—8 % în 1973), apoi o scădere între 1973—1980, iar după 1980 o creștere spectaculoasă care a atins 21 % în anul 1985.

În același timp, dacă vrem, ca un fel de reciprocă a procesului descris mai sus, nivelul de penetrație a agenților economici străini pe piața internă turcă a cunoscut, la rîndul său, o fază ascendentă — atingînd — față de 8—9 % în anii '50 — un procent de 20 % în perioada 1980—1985.

De asemenea în studiu se evaluează cu claritate că dacă agricultura rămîne un sector închis pentru penetrația străină în schimb industria în care participarea internațională este de cca. 32 % va fi un domeniu oricum mai deschis concurenței și penetrației străine.

Pe baza unor date analitice — extrase din sursele interne și internaționale, S. Kançal relevă existența unui ansamblu suficient de bine orientat către piețele externe și care prezintă un sold extern net excedentar. Acesta este compus în principal din 7 sectoare,

dintre care 3 de bunuri de consum, 3 de bunuri intermediare și unul de bunuri de echipament.

Excedentele degajate, grație unei mai bune competitivități (din produse textile, îmbrăcăminte, sticlă, cauciuc, mașini agricole), vor permite de-acum înaintea finanțarea generalizării politicii de substituție a importurilor acolo unde aceasta este posibil și necesar.

Pe termen lung — este pronosticul anticipativ al studiului — avantajul comparativ al Turciei se va situa probabil în sectoarele de mașini electrice și nonelectrice, mașini-unelte, precum și în electronică, care tind să fie industriile cu mînă de lucru superior calificată.

Din secțiunea II-a „Turcia la răscruce: împrejurările politice și culturale” ne-a reținut atenția cercetarea efectuată de cercetătorul francez Gerard Groc. Tema aleasă de el urmărește *Sensibilitățile islamice și integrarea Turciei în Piața Comună* (p. 211—223).

Autorul constată că în paralel cu liberalismul lui Turgüt Ozal, care oferă frumoase perspective Turciei spre un eventual „viitor european”, se remarcă apariția și ascensiunea unei a doua dimensiuni și anume reislamizarea.

Explicația cea mai frecventă dată fenomenului este aceea că guvernul însuși dorește să evidențieze în ochii comunității europene termenii buni pe care îi întreține cu Orientul Mijlociu și capacitatea sa de a deveni liderul economic al regiunii. În al doilea rînd, și aceasta în mod special, el urmărește să acopere, prin diferența culturală, o puternică insuficiență de adaptare și o anume mîrzire.

De altminteri sondeajul de opinie organizat în 1987 de influentul cotidian „Milliyet” — a oferit un rezultat, după opinia noastră destul de edificator: 61 % din cei chestionați s-au arătat foarte favorabili aderării la C.E.E., 19,1 % opuși adesiunii, iar restul celor anchetați s-au arătat nedecisi.

La o analiză mai de profunzime se observă însă că pentru curentele islamice (sau islamizatoare), a intra în Europa presupune totuși o confruntare, în mod cert de neevitat cu: occidentalizarea, modernizarea (care este opusă tradiției), pluralismul social (și deci concurența între credință și gîndirea liberă) și în fine, un regim democratic parlamentar (destul de îndepărtat de principiile unui stat islamic).

Dacă pe termen lung — arată autorul — acest tip de experiment nu va ridica probleme dificile și se va putea dovedi benefic — în schimb pe termen scurt Turcia va pătrunde în contextul unei civilizații poate antagoniste, pe care ea nu o stăpînește și în care ea va pierde inițiativa.

Una din principalele concluzii ale articolului lui Gerard Groc poate fi redat succint

după cum urmează: problema aderării, care înfrînge și așa destui oponenți în sinul societății turce, în loc să facă să apară un consens, acționează mai curînd ca o prismă care pune în evidență disocierea constituanților islamici.

La a III-a secțiune a volumului — mai semnificativ ni s-a părut studiul aprofundat al lui Mahmud Deger (zlarist-economist) referitor la *Avantajele și inconvenientele integrării europene a Turciei* (p. 257—265). Încă de la începutul studiului M. Deger avertizează asupra faptului că dacă în cursul acestui proces de integrare europeană Turcia nu va reuși să-și păstreze integritatea sa culturală, aceasta riscă să provoace consecințe grele pentru țară.

În ceea ce privește integrarea juridică, la acest aspect, structura jurisdicției turce oferă un avantaj apreciabil în perspectiva unei viitoare codificări europene. Autorul atrage însă atenția asupra apariției inevitabile a două probleme cu consecințe încă imprevizibile. Cea dintîi implică subordonarea (în fața Comisiei de la Bruxelles) a unei părți a dreptului de a lua decizii în probleme economice, iar cea de-a doua se referă la necesitatea transpunerii multor texte de legi (care în prezent sînt scrise în limba osmană) într-o limbă de circulație europeană — pentru a se vedea dacă aceste legi sînt sau nu în conformitate cu legislația C.E.E.

Integrarea economică va reprezenta însă unul din aspectele cele mai complexe ale problemei. Urmarele rapoarte ale O.C.D.E. indică faptul că Turcia este de două sau chiar trei ori mai săracă decît Portugalia, cea mai săracă dintre cei 12. De asemenea dacă în 1986, Turcia avea să înregistreze cel mai ridicat nivel de creștere dintre țările OCDE (cu 8 % anual), ritmul avea să înregistreze o scădere substanțială: 6 % în 1988 pentru a ajunge la 1,1 % în 1989(!)¹.

Sînt de asemenea, obiecțiuni — cum le-a prezentat în 1990 Jacques Delors președintele în exercițiu al Com. Executiv al Pieței Comune — referitoare la modul cum sînt respectate drepturile omului în această țară. Autorul apreciază așadar că nu se poate da un răspuns imediat la problema pusă în titlu, ideea fundamentală fiind că ambele părți (atît CEE, cît și Turcia) trebuie să depună în continuare eforturi pentru a înlesni și ușura acest proces.

¹ Scott Sullivan, *The Turks want in*, în „Newsweek”, may 21, 1990, p. 16.

Ne-am oprit, pentru încheierea prezentației noastre la comunicarea — considerată de noi ca cea mai revelatoare din secțiunea V prin înaltul ei profesionalism — a lui Osman Nedin Zilioglu (profesor la Universitatea din Eskişehir). *Turcia și Comunitatea Economică Europeană: o uniune necesară* (p. 327—335) se constituie într-o investigație lucidă și responsabilă asupra stadiului atins de acest proces, a impedimentelor care mai stau în fața lui ca și a pașilor care trebuie întreprinși de fiecare din părți pentru a se ajunge la reușita finală.

După ce efectuează un scurt istoric al relațiilor complexe turco-europene începînd din secolul al XVI-lea O. N. Zilioglu consacră partea următoare a analizei sale expunerii avantajelor și dezavantajelor care pot rezulta din acest proces pentru cei doi parteneri.

Pentru Turcia, avantajele vor consta între altele în libera circulație a mîinii de lucru turce în țările occidentale, ca și în creșterea exporturilor sale către Europa, iar în ceea ce privește inconvenientele prezumate acestea ar fi lipsa competitivității pentru unele sectoare ale economiei (care în acest caz vor fi amenințate cu falimentul) precum și posibila apariție a unor puternice seisme în economia țării ca urmare a aderării sale la uniunea vamală europeană.

În ceea ce o privește, *Piața Comună* ar beneficia de o lărgire a pieței cu 51 de milioane de noi consumatori, fapt care va permite industriei comunitare să-și lărgască producția.

Pentru CEE dezavantajele ar rezida în dezinteresul țărilor membre pentru apariția unui excedent de forță de muncă, iar surplusul agricol comunitar deja existent face ca agricultura turcă să nu fie privită cu prea multă simpatie.

Autorul mai relevă de asemenea că sondajele de opinie (efectuate în 1986) au indicat că cea mai mare parte din cei chestionați (51,5 %) sînt favorabili aderării la CEE, față de numai 10 % împotriva, 14,5 % indiferenți și 24 % fără opinie.

Prin analizele de investigație și prognoză economică care le oferă, prin bogatul fond de teze și idei supus discuției, prin actualitatea temei și, nu în ultimul rînd prin posibilitatea reflectării la anumite paralelisme cu situația țării noastre în fața aceleiași probleme, volumul amintit constituie indiscutabil, o contribuție de prim rang — a gîndirii economice și politice europene contemporane.

Marian Stroia

BULETIN BIBLIOGRAFIC

Buletinul Bibliografic realizat de un grup de istorici din inițiativa redacției „Revistei Istorie” urmărește să devină un instrument util la îndemina slujbașilor muzei Clio. În acest scop sînt semnalate studii cu o tematică și un nivel variat, publicate de istorici români și străini în afara hotarelor României, care privesc direct sau tangențial istoria poporului român.

Redacția speră ca pe această cale să contribuie la redeschiderea dialogului cu istoriografia universală deoarece primul pas în orice investigație istorică îl constituie informarea.

Buletinul bibliografic vizază producția istorică tipărită — studiu și carte — după 1985 (inclusiv), referitoare la perioada medievală, modernă și contemporană a României.

La elaborarea prezentului *buletin bibliografic* au participat: Viorel Achim, Gabriel Catalan (student an III Fac. Istorie, București), Florin Constantiniu, Antal Lukacs, Florinel Marian (student an III, Fac. Istorie, București), Beatrice Marinescu, Bogdan Murgescu, Nagy Picnaru, Șerban Rădulescu-Zonner, Adrian Terleac.

Redactor de rubrică: Nagy Picnaru

I. LUCRĂRI GENERALE, ENCICLOPEDII, DICȚIONARE

* * * *Transylvania. The Roots of Ethnic Conflict*, ed. John F. Cadzow, Andrew Ludanyi and Louis J. Elteto, Kent-Ohio, The Kent State University Press, 1983, 368 p. O culegere de 14 studii, scrise de istorici unguri din emigrație (S.U.A. și Europa occidentală), avînd ca temă problema națională din Transilvania, în perspectivă istorică și actuală. În ansamblu lucrarea are un caracter partizan, fiind vehiculate teze și aprecieri fără o acoperire documentară serioasă, ce contrazice pînă și unele stări de lucruri unanim recunoscute în literatura de specialitate. Rec. în „Südost-Forschungen, XLIV, 1985, p. 290—292.

* * * *The Tragic Plight of a Border Area: Bassarabia and Bucovina*. Ed. by Maria Manoliu-Manea, Los Angeles, Humboldt State University Press, 1983, 280 p. O culegere de 12 studii privind istoria politică și economică a Basarabiei și Bucovinei. Rec. în „Südost-Forschungen, XLIV, 1985, p. 392—393.

DELETANT, ANDREA and DELETANT, DENNIS, *Romania*, World Bibliographical Series, Oxford, 1985, XVIII + 237 p. Hărți, Indice. Constituie vol. VII din *World Bibliographical Series*. O bibliografie selectivă precedată de o introducere. Rec. de John Freeman în „The Slavonic and East European Review”, vol. 65, iulie 1987, no. 3, p. 495—496.

HORED, KURT, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, 225 p., 68 ilust., 12 tab. Monografie asupra istoriei Transilvaniei din sec. IV și pînă în jurul anului 1200. Este negată orice continuitate etnică pînă spre sfîrșitul secolului al VII-lea. Consideră că și românii ar fi migrat în spațiul intracarpatic începînd cu mijlocul secolului al IX-lea. Rec. în *Südost Forschungen*, XLVI, 1987, p. 424—427.

ILLYES, ELMER: *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area*, New York, 1988, XIII + 439 p. Note, Bibliografie, Indice. Principala problemă pusă de autor este dacă populația latinizată a locuit la nordul Dunării de Jos și a păstrat continuitatea din timpul romanilor, după retragerea acestora. Rec. de Dennis Deletant în „The Slavonic and East European Review”, vol. 68 nr. 2, aprilie 1990, p. 330—331.

JELAVICH, BARBARA, *History of the Balkans*, vol. I, *Eighteenth and Nineteenth Centuries*, XI + 476 p., Cambridge, (S.U.A.), 1983. O sinteză privind evoluția comunităților și a statelor balcanice, inclusiv a Țărilor Române și ulterior a României, în conexiune cu politica marilor puteri în zonă. Rec. în „Südost-Forschungen”, XLIV, 1985, p. 265—270.

KANN, ROBERT A., ZDENEK V. DAVID, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526—1918*, (A History of East Central Europe, VI), Seattle, London, 1984, XVI + 543 p. O sinteză asupra istoriei unora dintre națiunile și naționalitățile aflate sub stăpînirea monarhiei habsburgice: cehi, slovaci, sloveni, croați, ruteni (din Ucraina Subcarpatică) și români (doar din Bucovina). Rec. în „Südost-Forschungen”, t. XLIV, 1985, p. 290—291.

„Revista istorică”, tom II, nr. 11—12, p. 723—733, 1991

KARNOOUIH, CLAUDE, *L'invention du peuple. Chroniques de Roumanie. Essai*, Editions Arcantère, Paris, 1990, 331 p. Îmbinind etnografia, lingvistica, folclorul, istoria mentalităților cu istoria politică și economică lucrarea reprezintă o prezentare documentată, din surse directe, a specificului civilizației românești și a evoluției contemporane a caracteristicilor perene ale acesteia.

WINNIERITH, T. J., *The Clachs : the history of a Balkan people*, Gerald Duckworth Company Limited, London, 1987, VIII + 180 p. O admirabilă monografie asupra „vlahilor”, una din puținele lucrări străine referitoare la românii din sudul Dunării în care sînt analizate riguros și critic istoria lor și istoriografia despre această populație balcanică, insistîndu-se asupra originii și caracterului romanice, a răspîndirii „vlahilor”, precum și a valorilor proprii civilizației lor.

II. IZVOARE

* * * *Decreta regni Hungariae — Gesetze und Verordnungen Ungarns*, II, (1458—1490), herausgegeben von F. Döry, Gy. Bónis, G. Erszegi, Zs. Teke, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 391 p. (Publications Archiv Nationalis Hungarici II. Fontes 19). Colecția *Decreta regni Hungariae* își propune să reunească într-o ediție critică modernă hotărârile dietelor regatului Ungariei din perioada 1301—1526. Fiecare lege este editată în limba latină, în toate variantele complete sau parțiale păstrate (unele publicate acum pentru prima dată), fiind precedată de un rezumat în limba germană, care, în afara conținutului, lămurește aspecte privind dotarea și împrejurările adoptării legii. Volumul I, apărut în 1976, se refera la perioada 1301—1457, iar volumul II, editat de F. Döry, Gy. Bónis, G. Erszegi, Zs. Teke, cuprinde legislația Ungariei din anii 1458—1490, din timpul domniei lui Matia Corvinul. Legile reunite în acest volum, care oferă o imagine fidelă a mutațiilor produse în regat în a doua jumătate a secolului al XV-lea, se referă în principal la organizarea finală și militară a statului. Unele legi au prevederi exprimate privitoare la românii din Transilvania, cum este scutirea lor, în 1459 și 1467, de plata veniului camării (*lucrum camerae*), în virtutea obiceiului regatului (p. 111, 115 și 166).

* * * *Documents on Russian Foreign Policy, 1878—1880*, ed. de W. N. Madlicott și Richard G. Weeks, Jr., în „The Slavonic and East European Review”, vol. 64, nr. 4, octombrie 1986, p. 557—570, nr. 3, iulie 1986, p. 425—431; nr. 2, p. 237—255; nr. 1, p. 81—99. Se referă și la Arab Tabia. Este o continuare a cunoscutei serii de documente ale ambasadei ruse de la Londra pentru perioada 1875—1878 publicate în SEER de R. W. Seton Watson.

MC NALLY, RAYMOND T., *The Fifth Century Manuscript by Kritoboulos of Imbros as an Historical Source for the History of Dracula*, în „East European Quarterly”, XXI, Spring 1987, nr. 1, p. 1—13. Respinge cu argumente acuzațiile de filo-turism aduse lui Critobul din Imbros și atrage atenția că, mai ales în cazul unor evenimente în care nu era implicat psihologic, emoțional sau politic — de exemplu în cazul luptelor lui Vlad Țepeș, cu turcii — Critobul era destul de obiectiv și de riguros în prezentare. 30 note.

MURHEAD, JOHN, *Those who fall*, New York, Random House, 1986, 258 p. Memoriile de război ale pilotului-aviator John Murhead; descrie printre alte misiuni de luptă și două raiduri ale sale în zona Ploiești (1944).

SPAULDING, ROBERT M., *Some Light on Archival Sources in the GDR for East European Studies to 1945*, în „East European Quarterly”, XXII, Fall 1988, nr. 3, p. 351—360. Dosare referitoare la România se găsesc la Ministerul de Externe al Reichului (AA — cu privire la comerțul germano-roman 1875—1915), Cancelaria Reich-ului (RK — cu privire la negocierile de pace din 1918), Reichslandbund Press Archive (politică internă și externă românească 1905—1944, agricultură românească 1905—1944) și la Ministerul Comerțului și Industriei al Prusiei). (Pr. MIG — cu privire la comerțul exterior și politica vamală românească 1836—1934).

THUROCZ, JOHANNES de, *Chronika Hungarorum*, I, *Textus*, ed. Elisabeth Galantai et Julius Kristo (Biblioteca scriptorului medii recentisque aevorum, condita a Ladislao Juhász, series nova, t. VII), Budapest, 1985, 332 p. „Chronika Hungarorum” — scrisă la sfîrșitul secolului al XV-lea de Johannes de Thurocz — cuprinde istoria Ungariei (și a teritoriilor străine stăpînite de aceasta) în perioada cuprinsă între secolul al IX-lea și domnia regelui Matei Corvin (1458—1490). Cronica oferă, de asemenea, informații prețioase privind istoria românilor și a statelor lor în acea perioadă. (Rec. în „Bulgarian Historical Review”, an XV, 1987, nr. 3, p. 91—95).

UCHITELLE, DANIEL J. — *New Sources of Information on Eastern European Jewish Life 1785—1920*, „East European Quarterly”, XIX, Summer 1985, nr. 2, p. 161—174. Prezintă 12 relatări ale unor călători englezi și americani, aflate în colecția lui American Geographic

Society de la University of Wisconsin — Milwaukee. Majoritatea informațiilor se referă la evreii din Polonia și Rusia, dar prezintă relevanță pentru întreaga arie răsăritean-europeană. 33 note, bibliografie și note bio-bibliografice pentru cei 12 călători.

III. ISTORIE MEDIE

ANDREESCU, ȘTEFAN, RAYMOND T. McNALLY, *Exactly where was Dracula captured in 1462*, în „East European Quarterly”, vol. XXIII (1989), nr. 3, p. 261—281. Autorii localizează ferm capturarea lui Vlad Țepeș de către regele Ungariei, Matia Corvin, la punctul „Orășii” de lângă satul Podul Dimboviței, unde se găsește ruinele castelului „Piatra Craiului”.

BONEV, CEAVDAR, *L'eglise orthodoxe dans les territoires carpatho-danubiens et la politique pontificale pendant la première moitié du XIII-e s.*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXII, 1986, nr. 4, p. 101—108. Se analizează situația bisericii ortodoxe în spațiul carpatho-danubian în prima jumătate a secolului al XIII-lea și politica papală în această regiune în perioada respectivă.

CAZACU, MATEI: *L'Histoire du Prince Dracula en Europe Centrale et Orientale (XVe siècle)*, Geneva, 1988, XIII + 217 p. Bibliografie. Hărți. Note. Unul din studiile cele mai complete despre legende medievale în legătură cu Dracula. Rec. de I. S. Luria (Lur'e) în „The Slavonic and East European Review”, vol. 68, nr. 2, iulie 1990, p. 563—565.

CIAPLIGHINA, N. A., *Areal romanizării și problema anticinogăriei în istoria Moldaviei*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 13—38. Analiză a procesului de romanizare în spațiul carpatho-danubian, în comparație cu cel moesic și panonic, în perspectiva influenței exercitate de populațiile libere de la „periferia Imperiului roman”.

COCIRLA, P. S., *Remeslennicitate și orașe în Moldova și în Europa occidentală și centrală (aparitie, structură, funcție economico-socială)*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 234—263. Studiu comparativ a orașelor din Moldova și din Europa occidentală și centrală (aparitie, structură, funcție economico-socială).

DELETANT, DENNIS: *Moldavia between Hungary and Poland, 1347—1412*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. 64, nr. 2, aprilie 1986, p. 189—211. Arată cum politica de interese ale Ungariei și Poloniei au influențat și dominat situația din Moldova între 1347—1412.

DIMITROV, DIMITAR, I., *La culture matérielle sur la rive septentrionale gauche du Bas-Danube aux VI-e—X-e siècles*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 1, p. 114—132. Este o prezentare a culturii materiale de pe teritoriile Munteniei și Moldovei în secolele VI—X.

ENGEL, PAL, *Az ország irjaépítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310—1323)*. (Reconstrucția țării. Luptele lui Carol I împotriva oligarhilor. (1310—1323), în „Századok”, 122, 1988, nr. 1—2, p. 89—146. În cadrul luptelor purtate de Carol Robert împotriva tendințelor centrifuge ale marilor oligarhi sînt distinse trei perioade: I. 1310—1314, încercarea de a guverna cu sprijinul nobilimii; II. 1314—1318 — conflictele cu familiile Kőszegi, Kán, Borsa, Akos; III. 1318—1323 — victoria completă a regalității.

ESANU, A. I., *Svoeobrazie istoriceskogo puti razvitiia moldavskogo feodalnogo letopisaniia (XV—XVIII v.v.)*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 131—148. Reconstituirea etapelor de evoluție a cronisticii moldovene urmărite în corelare cu instaurarea și consolidarea dominației otomane asupra Moldovei.

GALBEN, A. I., *Nekotorie certii moldavskogo feodalnogo prava v period tureško-fanariotskogo gospodstva*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 263—277. Studiu asupra măsurilor legislative ale domnilor fanarioți care au avut ca urmare — între altele — începuturile separării justiției de administrație.

GONȚA, G. V., *Obščie i osobennosti certii v položenii Moldavii i stran Balkanskogo poluosrova v sisteme gospodstva Osmanskoi imperii (do konca XVI)*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 94—130. Autorul relevă trăsăturile caracteristice ale statutului politic al Moldovei în raport cu Imperiul otoman, înainte de campania lui Soliman Magnificul din 1538.

HELD, JOSEPH, *Hunyadi: Legend and Reality*, New York, Columbia University Press (East European Monographs, No. CLXXVIII), 1985, 264 p. O sinteză asupra personalității lui Iancu de Hunedoara și a epocii sale, cu accent principal pe aspectele politico-militare. Realizată prin folosirea aproape exclusivă a literaturii istorice maghiare, monografia lui J. Held se dovedește a fi în multe locuri, inevitabil, parțială și părtinitoare (vezi, de exemplu, prezentarea realităților etno-demografice ale Transilvaniei secolului al XV-lea, la p. 63). Utilizarea contribuțiilor românești din ultimele decenii privitoare la epoca și la activitatea lui Iancu

de Hunedoara — (dintre istoricii români este citat doar N. Iorga cu un studiu publicat în 1915 în limba franceză) — ar fi dat, într-o mai mare măsură, consistența lucrării; aceasta este și o dovadă a audienței limitate a istoriografiei noastre în spațiul american.

HEPPNER, HARALD, *Gesellschaftsentwicklung und Mentalität dargestellt am Beispiel der Rumänen im Zeitalter der Aufklärung*, în „Südost-Forschungen”, XLIV, 1985, p. 139—161. O analiză a mentalității țăranilor români (din Principatele Danubiene și din provinciile românești supuse monarhiei habsburgice) în secolul al XVIII-lea, caracterizată, mai ales, prin „neîncredere”, cit și a factorilor determinanți a unei treptate modificări a conștiinței respectivei clase sociale.

HEPPNER, HARALD, *Österreich und die Donaufürstentümer 1774—1812. Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik*, Graz, 1984, 240 p. O analiză a politicii Austriei față de Țara Românească și Moldova. Conform concluziilor autorului diplomația vieneză a urmărit crearea unor state tampon, care să rămână sub suzeranitatea sultanului, constituind totodată un obstacol al extinderii teritoriale a Rusiei sau a influenței acesteia în sud-estul Europei. Lucrarea conține un capitol introductiv privind politica Habsburgilor față de Țările Române din secolul al XVI-lea până în 1774. Rev. în „Südost-Forschungen”, XLV, 1986, p. 326—328.

KRISTO GYULA, *A lo százeai Erdély politikai története* (Istoria politică a Transilvaniei în sec. X), în „Századok”, 122, 1988, nr. 1—2, p. 3—35. Amplu studiu privind izvoarele, stadiul cercetării și problemele istoriei Transilvaniei în secolul al X-lea. Sunt discutate problemele prezenței bulgarilor, rolul istoric al lui Gyula etc.

KUTSCHERA, ROLF, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen 1688—1869*, Köln—Wien, 1985, 409 p. Istoric al organizării și activității organelor legislative și administrative centrale ale Transilvaniei, după anexarea acesteia de către monarhia habsburgică și până la reorganizarea politico-administrativă determinată de compromisul (Ausgleich) austro-ungar din 1867. Rec. în „Südost-Forschungen”, XLVI, 1987, p. 431—432.

LITAVRIN, G. G., *Stanovlenie vtorogo Bolgarskogo farstva i ego meždunarodnoe znacenie vl XIII stoletii* (Întemeierea celui de-al doilea Țarat bulgar și importanța sa internațională în secolul al XIII-lea), în „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 2, p. 17—26. Este o analiză asupra fondării celui de-al doilea Țarat bulgar (1186—1396) — care la început a fost un stat româno-bulgar — precum și asupra rolului jucat de acesta pe plan internațional în secolul al XIII-lea. Se subliniază importanța deosebită a activității interne și externe desfășurate de primii țari din dinastia Asăneștilor.

LITAVRIN, G. G., *Dva studiî o postanii Petra i Asenia* (Două studii despre răscoala lui Petru și Asan), în „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 4, p. 12—24. Sub acest titlu sunt publicate două studii privind răscoala din anul 1186, condusă de frații Petru și Asan. Primul studiu subliniază caracterul popular al răscoalei în fruntea căreia s-au aflat cei doi frați români. În cel de-al doilea studiu, autorul încearcă să demonstreze participarea rușilor, alături de cumani, la răscoala Asăneștilor (1186) și la întemeierea celui de-al doilea Țarat bulgar (care, la început a fost un stat româno-bulgar).

MAVROMMATIS, LEONIDAS, *La formation du deuxième Royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 4, p. 30—38. Se analizează modul în care cărturarii bizantini privesc formarea celui de-al doilea Țarat bulgar (la început, un stat romano-bulgar), ca urmare a răscoalei din 1186 condusă de frații români Petru și Asan.

NEGRE, I. A., *Sofialntie protivorecia v moldovskom sele vo vtoroi polovine XVII — sereďine XVIII v*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 213—234. Studiind fuga țăranilor în interiorul țării, autorul conchide că direcția acestei fugi a fost de la domeniile stăpînilor laici și ecleziastici, care pierduseră beneficiile rentei centralizate de stat la moșile boierilor, deținători de slujbe în aparatul de stat.

MORAWSKI, PAOLO, *Notizie dalle (future) „Indie d'Europa”: Polonia, Lituania e Moscovia nei Diarii di Marino Sanudo Anni 1496—1519*, în „Annali della Fondazione Luigi Einaudi”, vol. XXI, Torino, 1987, p. 43—88. Prin intermediul celor 58 de volume ale ediției *Diarii*-lor lui Marino Sanudo, apărute la Veneția între 1879—1903, este reconstituită percepția evenimentelor din răsăritul Europei, inclusiv a celor din Moldova și de pe litoralul Mării Negre, în răstimpul anunțat în titlu. De altminteri, un paragraf întreg al acestui studiu se cheamă „L'avventura moldava: echi e silenzi” (p. 52—58), al privind nefericita expediție a regelui polon Ioan Albert Jagello, din 1497. Una dintre observațiile interesante este aceea că, pentru venețieni, deși bine informați asupra esenței evoluțiilor politico-militare din răsărit, totuși imaginea asupra protagoniștilor nu este prea clar conturată: „ruși, poloni, unguri, moldoveni și valahi sînt prezenți pe același plan: funcția lor belică apare interșanjabilă” (p. 56 și 71).

Osmanskaia imperiia i strant Tentralnoi, Vostocnoi i Iugo-vostocnoi Evrope v XV—XVI v. (Imperiul otoman și țările din Europa centrală, răsăriteană și de sud-est în secolele XV—XVI), Nauka, Moskva, 1984, 300 p. Cartea analizează relațiile dintre Imperiul otoman și țările din centrul, estul și sud-estul Europei în secolele XV—XVI. În cadrul lucrării sînt prezentate și raporturile româno-otomane în acea perioadă. Recenzie de Rumiana Mihneva în „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 3, p. 126—129.

PELLATHY, GABRIEL S., *The Dosza Revolt: Prelude and Aftermath*, în „East European Quarterly”, XXI, Fall 1987, nr. 3, p. 275—295. Prezentare generală, fără a aduce un spor de informație concretă, și o încercare de analiză în lumina teoriilor mai noi despre mișcările sociale de la începuturile epocii moderne.

POLEVOI, L. L., *Problema vznikoventia gorodov feodalnoi Moldavii*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 67—93. Cercetare tipologică asupra genezei orașului medieval moldovean prin utilizarea informațiilor surselor scrise și a descoperirilor arheologice.

ROIDER, A. KARL JR., *Austria's Eastern Question 1700—1700*, Princeton, 1982. Relațiile Austriei cu Poarta în sec. XVIII. Planurile ambițioase ale Austriei de împărțire a Imperiului otoman cu Rusia în 1771—1772 și ocuparea Bucovinei în 1775. (Semnalare de P. G. M. Dickson în „The English Historical Review”, vol. CI/no 398/ianuarie 1986, p. 257.

RUSEEV, N. D., *Gorodskie fentri Dnestrovska-dunaiskih zemel Zolotaia orda*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 39—66. Pe baza izvoarelor numismatice, autorul urmărește fazele de dezvoltare economică și politică a orașelor de la Dunărea de Jos, divizate de el în trei grupe: Orheiul Vechi și Costești (sub autoritatea directă a Hoardei de Aur); Silistra și Chilia, aflate sub influența Hoardei de Aur; Cetatea-Albă, Isaccea, Păcuilui lui Soare (?), Nufărul (?) într-o situație intermediară, aparținând în diverse perioade uneia sau alteia din primele două grupe.

SENGA, TORU, *IV-Béla külpolitikája és a IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”* (Politica externă a lui Bela IV și scrisoarea referitoare la tătari adresată papei Inocențiu IV) în „Századok”, 121, 1987, nr. 4 p. 584—612. Pe baza analizei situației internaționale, a principalelor direcții ale politicii externe a lui Bela IV, autorul datează scrisoarea din 11 noiembrie, fără an, adresată de rege papei, în anul 1247.

SOVETOV, P. V., *Obșele i osobennoe v razvitii form moldavskogo feodalizma (kakova bila v XVI-naciale XVIII v osnovnaia tendenția v razvitii podalnogo immuniteta)*, în „Moldavskii feodalizm”, Chișinău, 1991, p. 149—212). Cercetarea asupra evoluției imunității fiscale de la feudalismul seniorial la feudalismul de stat, dezvoltat în condițiile dominației otomane, care a impus limitarea progresivă a privilegiilor de imunitate fiscală.

STIFFONI, GIOVANNI, *La scoperta dell'America nelle relazioni degli ambasciatori veneziani (1497—1559)*, în „Columbus 92”, an. 4 (1988), Genova, nr. 4—5, p. 36—41. Un eveniment crucial pentru destinele omenirii, cum a fost descoperirea „Lumii Noi”, a fost semnalat de ambasadorii Serenissimei cu mare întârziere, abia în 1525 (Gasparo Contarini), și fără să i se pătrundă adevărată semnificație. Este un fapt care vădește din plin „splendida izolare” în care de acum se retrăsese Republica Lagunelor, guvernul ei lăsînd pe seama oamenilor de cultură interesul față de noua realitate politică și socială a „Indiilor Occidentale”. Detașarea cu care era privită la Veneția problema descoperirii Americii pune în lumină atitudinea mentală care a favorizat abandonarea primei scene a istoriei de către una din principalele puteri maritime ale Evului Mediu.

STROMER, WOLFGANG VON, *Zsigmond császár Velence elleni kontinentális zárlata és a nemzetközi kereskedelmi utak áthelyezése* (Blocada continentală a împăratului Sigismund împotriva Veneției și mutarea drumurilor comerciale internaționale), în „Századok”, 121, 1987, nr. 4, p. 638—659. Blocada continentală organizată de Sigismund a fost considerată ca ineficientă. A avut totuși o serie de urmări economice: dezvoltarea comerțului între Germania și Peninsula Iberică, companiile comerciale germane și-au mărit cifra afacerilor în Marca Neagră, lăncu de Ilunedoara a cucerit Chilia etc.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, VASILKA, *Restauration de la Bulgarie par les Assénides (Problèmes du pouvoir)*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 3, p. 27—36. Se prezintă momentele interneciei celui de-al doilea țarat bulgar (1186—1396) — la început, un stat româno-bulgar — de către primii membri ai dinastiei Asăneștilor. De asemenea, se analizează titlatura și caracterul puterii primilor Asănești.

THEOCHARIDES, IOANNIS, *The stand of the Byzantine emperor on the battle of Varna (1444) according to Greek sources*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXIII, 1987, nr. 1, p. 107—119. Este prezentată atitudinea împăratului bizantin Ioan al VIII-lea Paleologul (1425—1448) față de bătălia de la Varna (1444) — la care a participat și un important contingent românesc — folosindu-se izvoarele bizantine.

IV. ISTORIE MODERNĂ

* * * *Der Berliner Kongress von 1878. Die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, hrsg. von Ralph Melville und Hans-Jürgen Schröder Wiesbaden, 1982, XVII, 539 p. Titlurile comunicărilor ținute la colociul internațional prilejuit de aniversarea centenarului Congresului de la Berlin (1/13 iun. 1878) și comentarea unora din acestea. Rec. în „Südost-Forschungen”, XLIV, 1985, p. 273-275.

BERINDEI, DAN, *Economic Prerequisites for the Establishment of Greater Romania*, în „East European Quarterly”, XXII, Spring 1988, nr. 1, p. 23-35. Prezintă dezvoltarea economică a statului român în perioada 1859-1877, cu accentul pe agricultură, transporturi și finanțe. 70 note.

BEROV, LIUBEN, *The effect of the West European economy on the market conditions in the Balkan countries in the 19-th and the early 20-th C.*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 1, p. 22-38. Se analizează efectele economice vest-europene asupra condițiilor pieței în țările balcanice în secolul al XIX-lea și la începutul secolului al XX-lea. Se prezintă și modul în care s-au exercitat aceste efecte asupra pieței românești în perioada sus-menționată.

BODEA, CORNELIA, *Precursors of the Romanian Academy (1867)* în „East European Quarterly”, XXII, Fall 1988, nr. 3, p. 341-350. Prezintă primele încercări de înființare a unor societăți literare și academice începând cu 1821. În încheiere prezintă primele contacte academice româno-americane până la 1900.

BRUCIIS, MICHAEL, *Rossija, Rumynia i Bessarabija (1812-1918-1924-1940)*, Jerusalem, 1979. Semnalare în Südost-Forschungen, XLIV, 1985, p. 418.

BUCUR, MARIN, *La découverte de l'Occident par les Roumains à travers Vienne (première moitié du XIXe siècle)*, în „Etudes danubiennes”, V, 1989, 1, p. 39-50. Legăturile Țării Românești și ale Moldovei cu Imperiul habsburgic (la sfârșitul epocii fanariote până la Revoluția din 1848, din punct de vedere politic, comercial dar mai ales cultural).

DURANDIN, CATHERINE, *Révolution à la française ou à la russe. Polonais, Roumains et Russes au XIXe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 1989, 346 p. Antoarea prezintă Europa anului 1848, iar în paginile dedicate românilor prevalează caracteristicile revoluției din 1848 în Principate și în Ardeal: naționalismul și antirusismul, relațiile românilor cu revoluționarii polonezi și maghiari, influența ideologică franceză asupra generației pașoptiste în rîndul cărcia este remarcat, Dumitru Brătianu, cel mai consecvent discipol al lui Jules Michelet.

GIURESCU, DINU C., *Landmarks in the Building of European National States (First Half of the Nineteenth Century)*, în „East European Quarterly”, XX, Spring 1986, nr. 1, p. 17-40. Prezentare a luptei pentru afirmare națională a popoarelor din Balcani, Europa centrală și Țările de Jos, precum și a reacțiilor diplomatice și militare ale marilor puteri. 110 note.

IELLER, JOSEPH, *British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1911* (London, 1983), în „The English Historical Review”, vol. CI/ianuarie 1986, nr. 398, p. 295.

POLLO, STEFANAQ, *Les contradictions dans la formation de la conscience nationale chez les peuples du sud-est européen (XVIIIe-XIXe siècles)*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXII, 1986, nr. 4, p. 40-52. Se prezintă procesul de formare și consolidare a conștiinței naționale la popoarele balcanice în secolele XVIII-XIX.

RAZI, G. M., *Early American-Romanian Relations*, în „East European Quarterly”, XXI, Spring 1987, nr. 1, p. 35-65. Reconstituie, în principal pe baza documentelor diplomatice din arhiva Departamentului de Stat, relațiile româno-americane de la înființarea consulatului american la Galați (hotărâre luată la 30 martie 1858 și pusă în practică un an mai târziu) până la stabilirea relațiilor diplomatice normale în 1880.

SCHOLLGEN, GREGOR: *Imperialismus und Gleichgewicht: Deutschland, England, (und die orientalische Frage, 1871-1914* (Munich 1984). Se subliniază interacțiunea între „imperialism” și „balance of power” ca și relațiile complexe dintre factorii economici, pe de o parte și factorii diplomațiici strategici pe de altă parte; penetrarea pașnică a comerțului german ce se amplifică după 1890 - (welt politik); după 1900 datorită creșterii ambițiilor germane, Anglia se hotărăște să încheie înțelegerea anglo-rusă (1907).

SPRING, D. W. *Russia and the Franco-Russian Alliance, 1905-1914; Dependence or Interdependence?*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. 66, octombrie 1988, nr. 4, p. 564-592. Consideră că slăbiciunea politică a Rusiei după 1905 și vulnerabilitatea ei financiară au contribuit în mod substanțial la menținerea alianței cu Franța.

WARR, MICHAEL, *A Biography of Stratford Canning : Mainly his Career in Turkey*, Oxford 1989, 155 pp. Se referă în special la perioada când Stratford Canning a fost ambasador al Angliei la Constantinopol (1808—1858 cu mici întreruperi. (Însemnare în „The Slavonic and East European Review”, vol. 68, no. 4, octombrie 1990, p. 764.

WELZK, STEFAN, *National kapitalismus versus Weltmarktintegration? Rumanien 1830—1944. Ein Beitrag zur Theorie eigenständiger Entwicklung*. Saarbrücken, Vreitenbach Verlag, 1982, 199 p. Monografie privind dezvoltarea economiei naționale a României și a pătrunderii acesteia pe piața mondială. Rec. în „Südost Forschungen”, XLIV, 1985, p. 422—423.

WETZEL, D. *The Crimean War : A Diplomatic History*, New York, 1985, VIII + 255 p. Note. Bibliografie. Indice. Despre diplomația marilor puteri în timpul războiului Crimei. Respinge argumentele economice ce ar sta la baza izbucnirii războiului și pune accent pe rolul personalităților. Rec. de D. W. Spring în „The Slavonic and East European Review” vol. 65, no. 3, iulie 1987, p. 471—472.

V. ISTORIE CONTEMPORANĂ

* * * *In serviciul mareșalului. Mareșalul Antonescu văzut de un ofițer din cabinetul său militar ca urmare a întrevederilor avute cu Larry Watts*, München, 1985, vol. 1, 195 p.; vol. 2, 196 p. Rec. în „Südost Forschungen”, XLVI, 1987, p. 436—437.

BECK, PETER J., „A Frontier Comedy” or „A Matter of Extreme Importance for the Rearmament of Germany and Hungary?” *The Szent-Gothard Affair of 1928*, în „East European Quarterly” XX, No. 2, 1986, p. 157—177. Descoperirea în ianuarie 1928 a unui transport de arme către Ungaria, contrar prevederilor Tratatului de Pace de la Trianon a creat o criză diplomatică. Pe baza documentelor diplomatice de epocă sînt urmărite pozițiile marilor puteri europene și a Micii Antante, demersurile lor la Liga Națiunilor și consecințele politice ale incidentului. 65 note.

BRUCHIS, MICHAEL, *One Step Back, Two Steps Forward : on the Language Policy of the Communist Party of the Soviet Union in the National Republics Moldavia : A Look Back, a Survey (and Perspectives, 1924—1980)*, New York, Columbia University Press, 1982, 371 p. Analiză a impactului factorilor politici asupra elaborării studiilor filologice din URSS privind limba română, vorbită și scrisă în Basarabia. Rec. în Südost-Forschungen, XLIV, 1985, p. 418—421.

BURGWIN, H. JAMES, *A Diplomacy Aborted : Italy and Romania Go Their Separate Ways in May, 1915 : A Reassessment*, în „East European Quarterly”, XXI, Fall 1987, nr. 3, p. 305—318. Susține că lipsa de loialitate a ministrului de externe italian Sonnino, care nu a susținut la Londra revendicările românești și nu a ținut cont de acordul de concertare cu România, a fost doar unul dintre factorii care au determinat păstrarea neutralității de către România. Cei alți factori ar fi fost poziția strategică și logistică dificilă a României, evoluția războiului pe frontul de răsărit, tendința fiecărei părți de a-și urmări interesul național într-un mod exclusivist și înțelegerea deficilară a intereselor celorlalte state. Pe baza documentelor diplomatice italiene, ruse și engleze, evidențiază ambiguitățile jocului diplomatic din 1914—1915 și iritarea stîrnită în capitalele puterilor Antantei de pretențiile lui Brătianu din primăvara lui 1915 de a obține frontiera pe Tisa și întregul Banat sfidînd astfel principiul etnie și considerațiile de securitate ale Serbiei.

DELETANT, DENNIS, *Archie Gibson's Prayer Forpeace, Bucharest, 1914*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. 64, octombrie 1986, nr. 4, p. 571—574. Despre Archie Gibson, corespondentul lui „The Times” în România din 1928—1940. După patru ani petrecuți în Turcia revine pentru scurt timp la București (1 septembrie 1944 — 5 iunie 1945).

DOBRINESCU, VALERIU, *Der Waffen-stillstand zwischen Rumanien und den Vereinten Nationen (Moskau — 12.9.1944)*, în „Südost-Forschungen”, XLV, 1986, p. 139—166. Activitatea diplomatică a guvernului român, după 23 august 1944, în vederea încheierii armistițiului cu Națiunile Unite, semnarea convenției de la Moscova (12 sept. 1944), compararea respectivului text cu cele ale convențiilor semnate de guvernele Bulgariei și Finlandei.

ELEK, PETER S., *Symbiotical Coordination of the Plan and Private Sector in Eastern Europe and China since the 1970 s*, în „East European Quarterly”, XXII, Winter 1988, nr. 4, p. 417—440. Analiză statistică comparată, axată în principal pe agricultură, ramură în care sectorul privat este cel mai bine reprezentat. Evidențiază convergențele, ca atitudine ideologică de respingere și politica de discriminare față de sectorul particular, dar și diferențele mari între diversele state, subliniind poziția de excepție a Poloniei și măsurile revoluționare din

China de la începutul anilor '80. România se singularizează statistic prin nivelul de trai cel mai scăzut (indicator fiind partea de buget familial alocată pentru hrană) și prin caracterul aberant al politicii regimului Ceaușescu de a limita sectorul particular cu ajutorul contractărilor coercitive, 15 tabele, 42 note.

FISHER-GALAȚI, STEPHEN, „Smokescreen” and „Iron Curtain”. A *Resessment of Territorial Revisionism vis-à-vis Roumania since World War II*, in „East European Quarterly” XXII, No. 1, Spring 1988, p. 37—53. Este urmărită evoluția tendințelor revizioniste ale Uniunii Sovietice, Ungariei și Bulgariei îndreptate împotriva României până în timpul regimului Ceaușescu în funcție de interesele politice, militare, strategice ale Uniunii Sovietice în Europa de răsărit. 39 de note.

FRANCK NICOLETTE, *Comment fut détroné le roi de Roumanie afin de substituer à la monarchie constitutionnelle, un pouvoir absolu*, in „Journal of the American Romanian Academy of Arts and Sciences”, 1990, nr. 13—14, p. 206—213. Relatare a împrejurărilor în care regele Mihai I a fost constrins să abdice, sub presiunea sovieto-comunistă.

GASTONY, ENDRE B., *Hungarian Foreign Minister Kólmán Kan'as's grand design, 1933—1936*, in „East European Quarterly”, XIX, Summer 1985, No. 2, p. 175—189. Perioada 1933—1936 este prezentată ca o etapă distinctă în politica externă ungară; politica ministrului de externe ungar Kólmán Kánya este caracterizată de eforturile pentru încheierea unor alianțe multilaterale cu Germania, Italia, Austria, Polonia, și pentru contrabalansarea Micii Antante. Referiri la relațiile cu România se fac numai în contextul raporturilor cu Mica Antantă. Folosește surse diplomatice maghiare (în principal *Diplomáciai iratok Magyarsszágkölpolitikájahaz 1936—1945*), germane, italiene, engleze.

GOLDSTEIN, ERIK D., *New Diplomacy and the New Europe at the Paris Peace Conference of 1919: The A. W. A. Leeper Papers* in „East European Quarterly”, XXI, Winter 1987, nr. 4, p. 393—400. Allan Leeper a fost membru al lui Political Intelligence Department de la Foreign Office și delegat britanic în Comisia teritorială în timpul conferinței de pace de la Paris. Sint prezentate informațiile și opiniile din scrisorile sale către fratele său Rex Leeper cu privire la desfășurarea conferinței, la poziția diverselor puteri și la misiunea generalului Smuts la Budapesta în aprilie 1919.

HARRINGTON, JOSEPH; COURTNEY, BRUCE, *Romanian—American Relations during the Johnson Administration*, in „East European Quarterly”, XXII, Summer 1988, nr. 2, p. 213—232. Evidențiază interesul general manifestat de administrațiile Kennedy și Johnson în extinderea exporturilor americane inclusiv spre Europa răsăriteană și în îmbunătățirea relațiilor cu unele țări socialiste, dar și dificultățile întâmpinate din cauza presiunilor anti-comuniste ale unor segmente ale opiniei publice și ale Congresului, exacerbate de războiul din Vietnam. Pe baza unor documente interne ale Casei Albe, ale Departamentului de Stat și ale Congresului, aduce informații noi cu privire la jocurile de culise din jurul relațiilor româno-americane. 75 note.

HITCHENS, GIROUX MARILYNN, *Germany, Russia and the Balkans. Prelude to the Nazi—Soviet Non Aggression Pact*. (New York 1983). Rec. de Harry Hanak in „The English Historical Review”, vol. CI, octombrie 1986, nr. 401, p. 1040—1041. Rolul important al statelor din sud-estul Europei în strategia intervenției Franței și Angliei în Balcani, ceea ce a avut ca urmare precipitarea încheierii pactului sovieto-german.

IIRISIMOVA, OGNIANA, *Le Parti Communiste Roumain et la lutte des forces démocratiques en Roumanie contre la réaction et le fascisme pendant les années 30 du XX-e siècle*, in „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 1, p. 3—21. Se prezintă lupta antifascistă și anti-totalitară a forțelor democratice din România (în rîndul cărora autoarea include și P.C.R.) în anii 1930—1938.

KUZMANOVA, ANTONINA, *Les pays balkaniques et le problème de la sécurité collective (1933—1938)*, in „Etudes Balkaniques”, anul XXIII, 1987, nr. 3, p. 20—37. Se prezintă politica țărilor balcanice față de problema securității colective în anii 1933—1936. Se subliniază meritele diplomației românești și ale ministrului de externe Nicolae Titulescu în acest domeniu.

LUMANS, VALDIS D., *The military obligation of the Volksdeutsche of Eastern Europe towards the Third Reich*, in „East European Quarterly”, vol. XXIII (1989), nr. 3, p. 305—325. Proiecte și obligațiile militare față de Reich ale germanilor etnici din România.

MARIE, JEAN-JACQUES, *Beria et la terreur stalinienne*, in „L'Histoire”, février 1991, no. 141, p. 32—40. O „micro-biografie” a lui Lavrenti Beria—simbolul terorii staliniste, în care este amintit faptul că Beria a fost mobilizat din august 1915, pe frontul românesc, timp de 6 luni, după care a fost scutit de obligațiile militare pe motive de sănătate: precum este amintită și propunerea secretă făcută de Stalin Germaniei, în iulie 1941, prin ambasadorul Bulgariei la

Moscova, de a încheia imediat pacea, URSS fiind dispusă să cedeze: țările baltice, Moldova, o parte importantă din Ucraina și Bielorusia, propunere respinsă însă de Hitler — sigur de victorie.

NEDEVA, IVANKA, *U.S. policy in the Balkans during the early 1980's*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXI, 1985, nr. 3, p. 47—72. Se analizează politica Statelor Unite în Balcani în anii 1980—1984. Sînt scoase în evidență principalele caracteristici ale acestei politici, iar apoi sînt prezentate relațiile S.U.A. cu fiecare țară balcanică în perioada respectivă.

NIKOVA, EKATERINA, *The Balkan countries and the international economic disturbances of 1973—1982: a comparison of the policy responses*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXIII, 1987, nr. 3, p. 3—19. Autoarea face o comparație între reacțiile conducătorilor diferitelor țări balcanice (inclusiv România) față de tulburările economice internaționale din anii 1973—1982.

OBERLÄNDER, ERWIN (ED.), „Hitler — Stalin Pakt 1939: Das Ende Ostmitteleuropas?”, Frankfurt am Main, 1989, 149 p. Semnalare în „The Slavonic and East European Review” vol. 68, octombrie 1990, nr. 4, p. 770. Despre conceptul de Europa Centrală de f.s.t. Se referă și la România.

PENCIOV, KOSIO, *Deutschland und Süd-Ost-Europa (1924—1928)*, în „Etudes Balkaniques”, anul XXIII, 1987, nr. 3, p. 38—57. Autorul face o prezentare a politicii Germaniei față de țările din sud-estul Europei în anii 1924—1928. Se fac referiri și la relațiile Germaniei cu România în perioada respectivă.

RANKI, GYORGY: *Economy and Foreign Policy. The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley. 1910—1939* (New York: Columbia U.P., 1983) Rec. de Alan Milward în „The English Historical Review”, vol. CI, octombrie 1986, nr. 401, p. 1033—1044. Lupta marilor puteri pentru hegemonie în țările dunărene.

TONCH, HANS, *Wirtschaft und Politik auf dem Balkan: Untersuchungen zu den deutsch-rumänischen Beziehungen in der Weimarer Republik unter der Berücksichtigung der Weltwirtschafts krise*, Frankfurt/M, Berna, ș.a., 1984. Analiza relațiilor economice germano-române de la sfîrșitul primului război mondial pînă în 25 martie 1935. Rec. în „Südost Forschungen”, XLV, 1986, p. 456—458.

TORREY, GLENN E., *Romania leaves the war: the decision to sign an armistice, december 1917* în „East European Quarterly” vol. XXIII (1989), nr. 3, p. 283—292. Reconsiderare a evaluării armistițiului de la Focșani: nu a fost o „trădare”, ci „răspunsul rezonabil la împrejurări aflate dincolo de posibilitățile de control ale României, un act responsabil, care, în cele din urmă s-a dovedit a fi în interesul cel mai bun al României și al aliaților ei. Păstrîndu-și armata, România a putut interveni în Basarabia și în Transilvania.

VI. ISTORIOGRAFIE, ȘTIINȚE AUXILIARE

* * * *Bibliografie Macedo-Română*, Institutul de cercetări, Freiburg, 1984, XLV + 345 p. Conține 3863 titluri de lucrări din domeniul geografiei, etnografiei, lingvisticii și istoriei. Studiul introductiv de P. S. Năsturel (p. 1—XVIII). Rec. în „Südost Forschungen”, XLIV 1985, p. 388—390.

* * * *Church and State in Postwar Eastern Europe: A Bibliographie Survey*. Compiled by Paul Mojzes. New York: Westport, Conn and London: Greenwood Press, 1987, XI + 109 p. Bibliografie analitică, cuprinzînd 439 lucrări publicate în engleză.

GROSS, PETER, *Trials, Tribulations, and Contributions: A Brief History of the Romanian Press*, în „East European Quarterly”, XXII, Spring 1988, nr. 1, p. 1—22. Prezentare generală a presei românești de la 1829 pînă la 1947, 102 note.

SEEWANN, GERHARD, *Bestandskatalog der Bibliothek des Südost — Instituts München, Band 1: Druckschriften 1529—1945*. Unter Mitarbeit von Garda Bartl und Wilma Kömires, München, Oldenbourg Verlag, 1990, XLVII + 840 p. (Südosteuropabibliographie, Ergänzungsband I). Biblioteca institutului de studii sud-est-europene din München (Südost-Institut) posedă o vastă bibliotecă de specialitate, alcătuită din 80 000 volume, dintre care o parte însemnată în limitele diferitelor popoare ale regiunii, o bogată colecție de hărți și un mare număr de microfilme. Colecția sporește anual cu 2200 unități bibliografice. Inițiativa Institutului de a edita catalogul bibliotecii este binevenită; ea pune la îndemîna specialiștilor un mijloc de informare comod asupra fondurilor existente în această bibliotecă de specialitate și alcătuiește un instrument comod de orientare bibliografică generală pentru toți specialiștii domeniului. Primul volum cuprinde tipăriturile cuprinse între anii de apariție 1529 și 1945. Materia e geografică

împărțită în cadrul citorva mari unități: Europa sud-estică, Imperiul bizantin, Imperiul otoman, Monarhia habsburgică, după care urmează țările Europei sud-estice și centrale, diferite alte țări și colecții speciale. Volumul întâi se încheie cu lista periodicelor.

VII. BIOGRAFII

ESKENASY, VICTOR, *Some Critical Notes on Moses Gaster's Correspondence with Jewish and Romanian Intellectuals*, în „East European Quarterly”, XXI, Winter 1987, nr. 4, p. 417—450. Pe baza corespondenței lui Moses Gaster păstrată la biblioteca Mocalta de la London University College, evidențiază indignarea acestuia față de discriminarea intelectualilor evrei de către autoritățile politice și academice românești, îndeosebi în cazul lui Lazăr Săineanu.

IOANNIȚIU MIRCEA, *Two Brave Forgotten Men: General Nicolae Rădescu and Grigore Niculescu-Buzești*, în „Journal of the American Romanian Academy of Arts and Sciences”, 1990, nr. 13—14, p. 214 și urm. Schițe biografice ale generalului Nicolae Rădescu (1876—1953), prim-ministru al României (1944—1945) și diplomatului Grigore Niculescu-Buzești (1907—1949), ministru de externe în primul guvern Sănătescu (1944).

VIII. VARIA

* * * *Vermischte Beiträge zur Ostromania*, Salzburg, 1984, 161 p. Culegere de studii privind aspecte ale victii spirituale a românilor din nordul și sudul Dunării, de-a lungul istoriei (Rec. în *Südost Forschungen*, XLIV, 1985, p. 416—418).

BOIA LUCIAN, *L'exploration imaginaire de l'espace*, Paris, Éditions La Découverte, 1987, 160 p. O istorie imaginară a spațiului (terestru și extraterestru) la elaborarea căreia au fost utilizate și contribuțiile a doi români: Hermann Oberth (1894—1980), unul dintre fondatorii astronauticii, cu lucrări teoretice despre călătorii cosmice spre planetele apropiate și Henri Stahl (1877—1942), care a scris un roman: *Un Roumain dans la Lune* (1914).

BOIA, LUCIAN, *La fin du monde. Une histoire sans fin*. Éditions La Découverte Paris, 1989, 257 p. Lucrare consacrată în egală măsură istoriei mentalităților și istoriei imaginarului. Ca dovadă a faptului că și în Țările Române s-au manifestat temerile eschatologice sint evocate reprezentările apocaliptice din bisericile românești (sec. XVI și lupta antiotomană). Autorul insistă asupra modificărilor acestor reprezentări după 1700 — expresie a crizei societății tradiționale și a marilor confruntări politico-militare ruso-turce —, modificări ce ilustrează ruptura din Orient și nașterea unei lumi noi într-o atmosferă de nesiguranță și inconstanță.

CRÖSSMANN-OSTERLOH, HELGA, *Die deutschen Einflüsse auf das Rumänische. Probleme — Kriterien — Andendungen*, Tübingen, 1985, 250 p. Autoarea se rezumă de a trata influențe germane în lexicul limbii române. Rec. în „Südost Forschungen”, XLV, 1986, p. 453—455.

HORED, KURT, *Morești*, Bd. 2. *Grabungen in einer mittellaterischen Siedlung in Siebenbürgen*, Bonn, 1984, 75 p., 39 ilustrații, 14 tabele. Prezentarea și discutarea rezultatelor săpăturilor arheologice, din 1951—1956, la Morești (Transilvania). Rec. în „Südost Forschungen” XLIV, 1985, p. 396—398.

KIDECKEL, DAVID A., *Drinking Up: Alcohol, Class, and Social Change in Rural Romania*, în „East European Quarterly”, XVIII, Winter 1984 (January 1985), nr. 4, p. 431—446. Pe baza unor cercetări etnografice efectuate în a doua parte a deceniului 8 în Țara Oltului (sudul Transilvaniei) analizează evoluția ante — și postbelică a sociabilității legate de producerea băuturilor alcoolice și de consumul public al acestora, în special instituția birtului sătesc.

KÖPECZI, BÉLA, *Une enquête linguistique et folklorique chez les Roumains de Transylvanie du Nord. 1942—1943*, Budapest, 1985, 200 p. Studiu asupra folclorului românesc din două localități (Nimacea de Jos și Săsarm) cu populație mixtă. Ungurii au preluat numeroase cîntece, balade, basme, obiceiuri etc. de la români. În studiul introductiv este susținută teza falsă privind migrația românilor spre Transilvania după stabilirea inițială a ungarilor în zonă. Rec. în „Südost Forschungen”, XLV, 1986, p. 452—453.

PATTERSON, G. JAMES, *The Persistence of White Ethnicity in Canada : The Case of the Romanians* în „East European Quarterly XIX, Winter, 1985, nr. 4, p. 493—500. Analizează emigrația română în Canada și pierderea treptată a culturii proprii și a conștiinței naționale. Astfel, dacă în 1971 erau înregistrați 29 056 români, în 1981 se mai declară doar 22 485 români. Arată că pierderea identității proprii este mai marcată în teritoriile vestice ale Canadei, unde românii sînt mai dispersați și provin precumpănitor din familii emigrate în prima jumătate a secolului, și mai puțin netă în Quebec și Ontario, unde comunitățile românești sînt mai puternice, sînt continuu întărite de noi emigranți, au biserici ortodoxe proprii în unele orașe etc. Evidențiază forme de amestec cultural, lingvistic, religios, ceremonial și culinar, mergînd pînă la formarea unei „Third Culture”, mixtă româno-canadiană, mai prezentă în orașele din est decît în restul Canadei.

VERDERY, KATHIERINE, *Transylvanian Villagers. Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1983, XV, 431 p. Studiu multidisciplinar privind comunitatea sătească din comuna Aurel Vlaicu, de-a lungul ultimelor trei secole. Rec. în „Südost Forschungen”, XLIV, 1985, p. 402—404.

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostatecii în relațiile daco-romane.

Spaime milenariste și cruciada în evul mediu

Un voievod al Transilvaniei și înrudirile sale.

Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.

Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Considerații privind cauzele prăbușirii Veneției.

Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715—1783).

Producția și comerțul de hîrtie la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

Mărturii franceze privitoare la români în epoca de la 1821.

Unele aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.

Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Convenții comerciale ale României cu statele din sud-estul european în ultimul sfert al secolului XIX.

Aspecte privind comerțul exterior al României în ajunul primului război mondial.

Tratatative de pace în perioada primei conflagrații mondiale.

Cooperația românească interbelică dintre deziderat și realități.

I. C. Filitti : Pagini de jurnal.

Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.

Utilizarea metodelor statistice în analiza asocierii între fenomenele istorice.

ISSN 1018—0443

C-da 3230
S.C. UNIVERSUL S.A.

43 356

www.dacoromanica.ro

Lei 30